

સોરઠી બડાશલ્યા

લિપા

૩

કાવ્ય : અવસ્થાં મનોજી

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૌણીરાખિય વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૪૭૬૫ વર્ગાક

પુસ્તકનું નામ સ્ટોર્ડી બટ્ટુરવટિયા

વિષય સે ૩ : રે ૫૩ : ૨૫૭૬૦

સોરઠી

૩ બહારવટીઆ

O. T.

20 SEP 1929

III

1929

સંપાદક

અનેરચંડ મેધાણી

Govt

510

146

આષટ્ઠી પહેલી
સાડા દસ હજાર

શીમત
દોડ દ્વારા

ગુજરાત વિધાની ગ્રામીણ
અમદાવાદ
ગુજરાતી શોપીશાહીટ-સંગ્રહ
૧૯૭૫

નિવેદન

સોરઠી સાહિત્યનું એક વિશેષ અંગ આજે સમેટાઈ જાય છે.
માથા પરથી એક ગાંસડીનો બોલે નીચે ઉતારીને પ્રવાસી રાહને
તનો એક નિઃખાસ નામે છે. એક દસ્કાની અવધ નજીક દેખાય છે.

થોડાએકને અળખામણું, ધણા મોટા સમુદ્રાયનું આદરપાનું
મને પોતાને તો પ્રિય કર્તવ્ય સમું આ બદ્ધારવારીઆનું ધર્તિદીસનું
સંશોધન અની શક્યું તેટલું સ્વચ્છ અને પ્રમાણિક બનાવવા હું મથ્યો
છું. ધણાધણુંઓએ મારી સહાયે આવીને ખાળું રીતે હુંપ્રાય
એવી નજીક દુકીએકનો મને બળાવી છે. એમાંના અમૃતક સલાહયકોને
તો હું ધર્તિહાસના પાકા અભ્યાસીઓ માનું છું. આ બદ્ધારવટા-
પ્રકરણમાં એક મહત્વની અતીહાસિકતા ભરી હોવાની તેઓની
અદ્ધાની હુંકે કુતર્કોના થોડા સૂસવાટોની સામે મને રક્ષણ
આપી રહી છે. તેઓનાં કોઈનાં નામ અને લખવાની મને
મંજૂરી નથી. કેમકે બદ્ધારવટા-પ્રકરણનું રાજકીયપણું હજુ
સમયદેવે સૌરાષ્ટ્રનાં દેશી રજવાડાંમાંથી ભૂંસી નથી નાખ્યું. પણ
એવા લયથી સુક્તા એક નામ આપી હું છું : શ્રી. યુસેફ પારમીઆ
નામના એક તેજસ્વી યુવાન લંડનમાં આદ. સી. એસ. થવા
તેમ જ પીએચ. ડી. ટું પદ મેળવવા ગયા છે. ત્યાં એમણે
અદ્વારા(લોકસાહિત્યના કથાગીનો)ના તુલનાત્મક અભ્યાસને
પોતાના નિબંધ (Thesis) માટે પસંદ કર્યો છે. પુનલ્ય સાક્ષર
શ્રી. કૃષ્ણલાલ જનેરીની માર્ગેત એ લાઈની સાથે પત્રવિવદારમાં
નોઝવાનો મને સુયોગ લાયો છે. લોકસાહિત્યના મારા સમય
પ્રયત્નથી પરિચિત બની એ અળખા સનજને મને પત્રો પર
પત્રો લખી પ્રોત્સાહન આપ્યું છે, મારી તુટિઓ સુધારી છે, અને

‘બહારવટીઓ’ના સાહિત્યમાં હડો, અભ્યાસપૂર્વકનો રસ લઈ મારા ગ્રયનો સત્કાર્યો છે. હું એનો ઝરણી છું.

એ વર્ષો સુધીઓ આ વિષય પર રણું થગેલા છુટા છવાયા વિચારો તપાસીને તેમજ આને લગતું કુરોપી સાહિત્ય બનસું તેટલું પચાલીને મારી લાંખી મીમાંસા પણ અને રણું કરી દઈં છું. એને હું વિચારશીલ આત્મનોની નજર તળેથી કદાવી ગયો છું. તેઓએ મારી વિચાર-સરણી પર પોતાની વિવેકદિષ્ટની મોહર ચાંપી છે. એ આપ્તજ્ઞનો કરતા ઉચ્ચરી ભૂમિકા પર ચડીને ઉભેલાઓને કદાચ મારી છણાવટ સંતોષ ન આપી શકે એ સંભવિત છે.

હું તો માત્ર એટલું જ વિનવું છું કે ડાઇ પણ એક યુગ અન્ય યુગને નરી પોતાની જ વર્તમાન વિચારણાની તુલાએ ન્યાયપૂર્વક ન તોળી શકે. ભૂતકાળના સંસ્કારાનું સાચું ગૂલ મુખવવા ઐસતાં સર્વદીશાય, ઉદાર, અને વિગતામાંથી સાચો પ્રાણું તારવનારી દાખિ જરૂરી છે. તે સિવાય તો યુગ એટલો વેગથી ધસે છે, કે ગઠ કાલ અને આજ વચ્ચે પણ દાખિબેના ફરિયા ઘોદાય છે; એટલે એ વેગીલી મનોદશાની સામે તો ભૂતવર્તમાનનો ડાઇ કલ્યાણ-સચોગ સંભવતો જ નથી. પણ અતીતનો અનુભવ-સંધરો જેઓને મન કંઈક ઉપકારક હોય, તેઓને આવાં ધર્તિદાસ-પ્રકરણોમાંથી તેજવી વત માન સૃજવા માટે મહાન પ્રાણુંણ જડી રહેશે. સંપાદકની ફરજ એવી એક દાખિ આપીને વંગળા રહેવાની સમજ હું વિરમું છું.

સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર

રાણ્યપુર
આવણ શુદ્ધ ધીજ
૧૯૮૫

સંપાદક

સુદેક અને પ્રકારાક : અમૃતબાલ દવપતભાઈ રોટ
સુદેણુસ્થાન : સૌરાષ્ટ્ર સુદેણુલય, રાણ્યપુર.

સાં ક ણ યું

૧. બહારવટીઓની મીમાંસા	.	૧—૪૮
વ્યાપ્તા	• . . . :	૧
ગ્રાન્થીટનના બહારવટીઓ	• . . .	૨—૧૨
ઉત્તર લિનના „	• . . .	૧૩—૧૫
સોરાષ્ટ્રના બહારવટીઓના પ્રકારો	•	૧૬—૧૮
સંતાવનાં સ્થાન : ખષ્ટદેવની		
પ્રતિજ્ઞા : હેલદમન : ધતિધર્મ		
દ્વારાન : ખ્રીમાતિનું સન્માન :		
શરીરઅણ : શાનુતાનો પ્રકાર :		
વીરપૂળ	• . . .	૧૮—૨૮
અંગેને પર દાડ	• . . .	૩૦—૩૨
બહારવટીઓનાં કાંઘો	• . . .	૩૩—૪૧
કૂર આચરણો	• . . . :	૪૨—૪૮
માનવ છદ્યનો મહાપ્રશ	• . . .	૪૮—૫૮
૨. મહીયાનાં બહારવટાં	• . . .	૧—૪૮
(૧) કનડાને રીસામણે		
(૨) ગીર્જા મદીયો		
૩. કાદુ મકરાણી :	• . . .	૪૮—૧૧૨
(૧) ધનાજ્જનો નાશ		
(૨) કાદુ બહારવટે		
૪. રામવાળો	•	૧૧૩—૧૫૪
૫. મોવર સંધ્વાળી	• . . .	૧૫૫—૧૭૨

બહારવટીઓની મીમાંસા

પો તાને અને રાજક્ષણાને વાચો પડવાથી કોઈ પણ મતુષ્ય એ રાજક્ષણાની અવગણુના કરી રાજ્ય બહારની વાટ (માર્ગ) પહેલે, એનું નામ બહારવટીઓની અને આખામા એને પર્યાય રાખ્ય છે Outlaw : એટલે કે કાયદાકાનૂંતના પ્રેરણની બહાર નીકળી જનાર, કાયદાને આધીન રહેવા ના પાઠનાર એને તેને પરિણ્યમે કામદાના રક્ષાખૂથી પણ વચ્ચિત રહેનાર ઈસમ.

જૂનના કાળમાં એને આ કાળમાં, આ દેશમાં તેમજ અન્ય દેશોમાં, શાખધારી કે રાખલીન, એવા એનેક બહારવટીઓની નીકળેલા છે. તેઓએ રાજક્ષણાના શાસનને હંકારીને પોતાના અન્યાનું નિવારણ મેળવવા અથવા તો પોતાના વેરના અહેલો લોવા સઙ્કળ કે નિષ્ઠળ ભલના કરેલા છે. એને અંગેન રાજ્યના "ધારા"ના અમલ રાદ થયા પણ 'બહારવટુ' એ હિન્દી પીંફ કોડની કબમ ૧૨૧ મી મુજબનો, વધુમાં વધુ ફાંસીની સંજન પાત્ર ગુણો ડર્યો છે.

દેશદેશના ઈતિહાસમાં બહારવટીઓએનાં પ્રકરણો અતિ આકર્ષક થઈ પણ્યા છે. 'બહારવટુ' વાતાવરણું જ વિવિધ હોય છે. એમાં ઘણું ઘણું પરસ્પરવિદેખી જાવેનો સંગમ થાય છે. રાજની આસપાસ વિક્રમ એને વૈભવતું, ઋષિની આસપાસ તપોવનની વિશ્વાસ શાંતિનું, વિદ્વાનની આસપાસ રસિક વિદૂતાંતું, એમ છુટ્યાછુટ્યા વાતાવરણું ગુંથાય છે. પણ બહારવટીઓની આસપાસ તો બિલ્કુલતાની સાથે રાજત્વ, ધાતકીપણું સાથે કસણું, બૂટાડપણુની સાથે જૈદાર્ય, સર્કટોની સાથે સાથે ઝુશાલી, એને છલકપણી સાથે નિર્ભય આનદાની : એવાં દુંડો લાગી પડેલાં છે. ઘણી વાર તો પ્રેન કોઈ જગદુકેતાનાં મહાન પરાક્રમો કરતાં બહારવટીઓના નાના નાવા વીરત્વમાં વધુ રસ લે છે. એની મોલલી પ્રકૃતિના પ્રસર્જો પર હાસ્ય વરસાવે છે. એનાં બાતથી ફૂલ્યા સંભળણે, પોતાના કોઈ માનીતા આત્મજને ભૂલો કરી હોય એવે જાવે રોચાય એને ઉત્તાપ અનુભવે છે, એની તપશ્ચર્યા કપર વારી જલ છે. એની વિષફણી વાત આવતાં હચા આય છે. એના હોષેને વિસરી ૩૪

એના પરમાળું નેવડા ગુણોને પણ પર્વત નેવડા કરી માને છે. વીરત્વની ધર્ષી હશી હશી કલ્પિત અથવા અર્ધકલ્પિત ઘટનાઓ એના નામની સાથે જોતી હે છ. સૌરાષ્ટ્ર દેશ એવા બહારવટાના પચરંગી લોક-ઈતિહાસે ભંગાંજવ ભરેલો છે. પ્રથમ આપણે બહારવટાની મીમાંસામાં ચુરોપની દૃષ્ટિ સમલાયે. પછી કાડીઆવાડની વિષુબ ડયાસામથીમા હતરીએ.

ગ્રેટફ્રીટના બહારવટીએ

૫૧. રમી શતાબ્દીમાં ઈંગ્લાના અરબ્યોમા રોઝીનહુટ નામનો એક બહારવટીએ. યછ ગયાતું ઉત્તાત લોકરચિત ગીતકથા-કામાં ને કંદસ્ય વાતોમા પ્રચલિત છે. ઈંગ્લાનને ઇતિહાસ આવા કાઈ પણ માનતીના અસ્તિત્વને આચાર આપતો નથી, હાં એ કૂટારા વિષે એક એ નાણ પણ કુથ આદતીસ તો લાભા લોકજીતો જ સુખપર પરાથી ચાલ્યાં આવે છે. ને હવે તો એ ગીતો એનેજલ સાહિત્યમા હંચુ સ્થાન બેંગને છે. Romanceના સુવિગ્યાત દેખક સર વોલટર સ્ટોરે આ રોઝીનહુટનું મહોન્નજીવન પાત્ર એમના 'Ivanhoe' નામક નવદમા આવેણું છે: પ્રાઇક નામના અંધકારે 'Maid Marian' નામની એક નાની પુરસ્તિ-કામા રોઝીનહુટની પ્રેમકથા અને અરબ્યમાંની શ્વરનચ્ચાં આવેણી છે. આ સમગ્ર સાહિત્યનો સાર એં છે ક ઈંગ્લાના રાજ્યનો જગતમાં પોતાની એકલાની જ લોકૂપતા સતેાપવા માટે મૂગયા રમાને હરણાંતું મીઠું માંસ ખાતા, પણ અન્ય સહુને માટે ત્યાં મૂગયાની સખત મનાંધ કરતા. એ રાજના આવા સ્વાર્થી કાયદાના હુમેશાં બેધડક બંગ કરનાર એક પાલરદેંદ્ર અભીર રાજદ્રોહનો અપરાધી કરી, અરાધર પોતાની લઘનવિધિને વખતે જ પોતાને પછદવા આવનાર રાજ-સેનાને ઢાર કરી, પોતાના સાથીએને લધ અધૂરે લંગને બહારવટે ચટયો, રોઝીનહુટ નામ ધારણું કર્યું, રાજના માનીતા મુગ-માંસની રહેફિડો ડારાવવા લાગ્યા, ને જગતના મારો પર એડા બાધી. લૂંટ આદરી હીધી. એ સાચો વીર હતો. ઇંગ્લોતેને અથવા કારીગરિને ન સંતાપતો. વિલાસમાં

૧ "But look ye do no husband harm

"That tilleth with his plough.

"No more ye shall no good yeoman

"That walketh by Greenwood shaw,

"Ne no knight ne no squire

"That would be a good fellow."

ચક્કયૂર કષ્ટપુષ્ટ શરીરવાળા પાદરીએને લુલમી અમૃતોને અને કંબસે
શીમતોને લૂટ્ટો; રેખને એ લૂંટના દ્રોધને ગરીબોણી સહાય અર્વે વાય-
રતો. એ universal darling of the common people-જન
સમૂહાયનો માનીતો ગણ્યતો. એની લૂટવાની પદ્ધતિ પણ વિલક્ષણ
હતી: પ્રથમ એ પ્રવાસીએને પકડી, પોતાની શાંખ પોતાના આરણું
ભુવનમાં હોરથી પેટબદ જમાડતો અને પણ એની ડોયણીએ જોલા-
વતો. કોઈ સામંત સંકટમાં આવી પરી, ઉધીનાં નાણાં માગે જો પણ
તે આપતો. અનેડ ધનુર્ધરી હતો. ધનુર્ધરીએનું મોહું જૈન્ય એની
ચાકરી કરતું. તેપોતે કુમારિકા મરીમાતાનો ભક્ત હોઈ રીજનોને ન
લૂંટ્ટો, એટસું જ નહિ પણ રીજનોને જેના રંગાથમાં હોય તેવા
દરકોઈ પુરુષ પ્રવાસી પર હાથ ન હગામતો. એનો જીવનમજ્ઞ ‘વીરત્વ
અને માજમળાડ’ હતો. એ ‘merry outlaw’ ગણ્યતો. મૃત્યુકાળે પણું એ
ગમળીન નહોતો. એની કલાસ્યામાંથી વિનોદ જરતો. આખરે અનેક અદ્-
ભૂત સાહસોં દાખલી, એ એક ધાર્મિક મહમાં એક બહેન કહેવી બાધને
દ્વારા દગાશી મંયો. લોઠાના સણીઆ ધગાવી એની આંખોમાં ચાપી ટેવામાં
આવ્યા. દ. સ. ૧૨૪૭, હિસેબાર, તા. ૨૪ : અને એના મૃત્યુકાળે
જ્યારે એના જીવનસાથી ‘લીટલ જહોને’ માગણી કરી કે “આ સાહુદી-
એના મઠ બાળી નાખવાની મને રન આપો!” ત્યારે મરતો મરતો
અછારબદીએ શું ખોલે છે ?

‘Now nay, now nay,’ quoth Robinhood,
That boon I will not grant thee;
I never hurt a woman in all my life,
Nor men in women’s company.
I never hurt fair maid in all my time
Nor at mine end shall it be;

૨ “These bishops and these archbishops

“Ye shall them beat and bind,

“The high sheriff of Nottingham

“Him hold ye in your mind.”

૩ Robin loved our dear Lady,

For doubt of deadly sin;

Would he never do company harm

That any woman was in.”

[ના લાધ, ના બાંડુ ! એ નહિ ખને. મેં જવનભર કોઈ ઓને
સત્તાગી નથી, ખીના સંજાથી કોઈ પુરુષને પણ નહિ. જવનભર ને
નથી ક્યું તે મુત્યુ યાંદે હું શા સારુ કરું ?]

આ બહુરવદીયાનાં ગીતોમાં અંગે વિદ્વાને કું ફરન થયું
છે ? વાંચીએ :

The Robinhood ballads are inspired by the Norman-English love of Nature, love of freedom and love of justice. They are crude, simple stories, in rhyme, of the exploits of Robinhood and his men, and they came straight from the heart of the Englishman, that bold defiant heart which always beat more fiercely at the thought of injustice.

“ રોબિનન્ફ્રુટનાં ગીતો અંગે પ્રજના પ્રકૃતિ-પ્રેમ થકી, સ્વાતંત્ર્ય
પ્રેમ થકી અને નીતિન્યાયના પ્રેમ થકી પ્રેરાયેલાં છે. રોબિનન્ફ્રુટ અને
ઓનાં માણુસોના પરાક્રમા વિષેની એ પ્રાસાદ્ય, સાહી, જરી કથાઓ
છે, અને એ સીધેસીધી અંગે હદ્યમાંથી ચાલી ચાલી છે—ને બહારુર
હદ્ય સત્તાની સામે પડકાર કરે છે, અને અખર્મના વિચારે અમિક ઉચ્ચ
ઘણકે છે.”

અનયાં તો એ છે કે લોક-કલ્પના અને કલ્પન સાહિત્યના
આઢા અધન પાત્રની—ચૈદ્ય વર્ષ સુધી કિલ્લાયો તથા સાધુ-મરોણાના
પણ થથરાવનાર આ વિકિની ખુદ હરતિને વિરે જ મનિહાસકારો
દુર્ઘ્ય હત્ય મતાંદ છે. એને ‘mythical being’, ‘exceedingly a
creation of the ballad-muse’, ‘a fiction’ વરેરે વિરોધાંગુથી
નથાવવામાં આવે છે.

ઉત્તર ઈર્ગલાંડના ત્રણું બહુરવટીયા

એનાં નામ આદમ જેલ, કલોગનો કાંબ અને કલાકંલીનો વીલીઅમઃ
એ ત્રણું ક્યાગીત પ્રે. જમીયરે પોતાના ‘The Popular Ballad’
નામે પુસ્તકમા હતાયું છે. એ વિદ્વાન સંપાદક જલ્દી છે કે—

“ They were the outlaws whose skill in archery made them as famous in the North England as Robinhood and his fellows were in the Midland Countries. Their home was in the forest of Englewood, not far from Carlisle.”

“તેઓની બહારવિદીયા હતા. ધૂતવિધાની કુશવત્તાએ જેમ રોજીન-
ઝડપને તથા તેના સાથીએને મધ્યપ્રહેલામાં સુપ્રચિંહ કરેલા, તેમ આ
નણુંને પણ હતર હિન્દમાં નામાંકિત કર્યો હતા. તેઓનું રહેઠાણું
કારવાઈબ રહેશ્યી નહીંક ઈંગલિયાના જંગલમાં હતું.”

તેઓની કથા કહેતું વાંચું લોકાળિત આ રીતે ચાલે છે :

They were outlawed for venision,
These yeomen every one
They swore them brethren upon a day,
The Englyshe wood to gone.

આ ગ્રંજે જાણુંને રાન્જન્યના જ એકલાના બાળન માટે જંગલમાં...
નક્ષત્રાં પણ (હરસાં)એનું માંસ ખાવાના શુન્ડા બદલ બહારવિદીયા
નહીંકર કરવામાં આવેલા. એક દિવસે તેઓએ મળીને બાઇબાધીના
સોારંદ લીધા અને ઈંગલિયાના જંગલમાં જઈ રહેવાનો નિષ્યય કર્યોનું

રહે છે. રાન્જને ખાવાનાં હરસાં મારીને ખાખાયીએ છે. ઝૂટ છે.
એ ગ્રંજેની ચાપાસ ચ્યાપીફારો ગોટવાઈ ગયો હતા. એમાં વીલીઅમને
અન્યપ ચડા કે “ભાઈઓ, મારાં ખાખાયુંને હું મળી આવું.”

If that I come not to-morrow brother,
By prime to you again,
Trust you then, that I am taken,
Or else that I am slain.

જે કલ સવારના પછોરમાં હું આંદી ન આવી પહોંચું, તેન
નાણુંને ભાઈઓએ, કે કાં તો હું પકડાયા છું ને કાં કલ થઈ જયોંશું.

તીરકામહું લઈને વીલીઅમ ઉપરંથા પોતાના જામમાં રાન્યિયે
પહોંચ્યા. ધરના દ્વાર પર ટકોરા દીધા :

Where be you fair Alice, he said,
My wife and children three?
Lightly let in thy own husband,
William of Cloudeslee.

એણે સાંદ કર્યો : “તું કયાં છે એ મારી ઇપાળી એલીસ ?
એ મારી જી અને મારાં ત્રણ બચ્ચાં ! ધીરેથી કમાડ જોલ અને
તારા ધાર્યી કલાઉડેલીબાળા વીલીઅમને અંદર લઈ છે.

એની નહાલી જી એલીસ આવી. દ્વાર ઉગરયું. ફાળે જઈને જોલીઃ

Alas ! then said Alice fair,
And sighed wondrous sore;
This place has been beset for you,
This half a year and more.

“ હાય ! ” કહીને એણે ઉત્તો નિઃખાસ નામ્યો; “ છેલ્લા દોઢ
વરસથી તારે માટે, આ જાયા ઉપર ચોડીપહેરા રહે છે. જસુસે ફરે છે.”

“ એની ફિકર નહિ નદ્દાલી એલીસ ! ” કહીને લીલાઅમ અંદર
અચા. અચાને ડેત કરીને હૈય ચાંદ્યા. એલીસે રંધ્યુ ને પોતે હની
છીની રસોઈ જર્યો. ઘને જસ્તું ધાણે દિવસે ભજાં છે અને ધરી એ
ધક્કામાં તો પતિ પાણા ચાંદ્યા જરો કાં જવારો એમ સમજ ઘનનેએ
દેત હલવા માંડ્યા. ત્યા તો તેઓના ઘરમાં એક આશ્રિત ઊશી
હી તે સરભિને ન્યાયદારી (Justice Hall)માં બાતમી દઈ આની.

ધાણુધળીઅણી ખારમાં ગુલ્લાન છે તે વખતે બારીએથી બાઢા-
સ્વધીઅને પોલીસનું રેણું, સેરીક, ન્યાયધીશ, તમામને ખડાં થઈ
ગયાં કીઢાં. પણ એ તો મર્દ હતો. ચડકયો નહિ. એણે શું કર્યું ?

He took his sword and his buckler,
His bow and his children three;
And went into his strongest chamber,
Where he thought surest to be.

એણે પોતાની તલવાર તથા પોંટા ઉકાંયાં. પોતાનું ધ્રતુષ્ય તથા
ગલ્લે અચાને ઉપાડી લીધા. અને પોતાના ઘરના સૌથી ભજયૂત
ચોરડામાં, કે જન્યાં પોતે સથામત રહી રહ્યે એમ લાંયું, તેમાં
જાઈને ભારાયો. અને હંની શરીરી કીંચે શું કર્યું ?

Fair Alice like a lover true
Took a pollo axe in her hand
Said, he shall die that cometh in
This door, while I may stand.

સુંદરી એલીસે એક સાચી પ્રિયતમાની રીતે, હાયમાં કુવાડી
ઉપાડી અને શાનુઓને હાંદું કરી કે “હું આંદી હલી છું” ત્યા સુભી
ને ઝાંક મારી ખડકીમાં આંયો છે તો એનું મોત સમજલે ! ”

એમ એલીસે ગીર્સને રેઝી રાખી, એટથે બઢારસ્વધીઅને શું કર્યું ?

Cloudeslee bent a right good bow,
That was of a trusty tree;

He smote the Justice on the breast,
That his arrow burst in three.

બહારવટીએ પોતાનું મજબૂત આડની બનાવટનું ધતુપ ચેંબરું
અને તીર છોડકું. એ તીર શરૂસેન્યમાં ઉલેલા ન્યાયાધીરાની છાતીમાં
અથડાઇને નષ્ટ હુકડા થઈ ગયું. કેમકે ન્યાયાધીરો અખતર પહેરેલું હતું.
નિઃશબ્દ થઈ ગયેલા બહારવટીએને ન્યાયાધીરો હાકલ કરી કે

Yield thee Clodeslee, said the Justice,
And thy bow and thy arrows the fro;
A curse on his heart, said fair Alice
That my husband counselleth so.

“ઓ કલાહલેરલી ! તારા ધતુપથાળું લઈને રારણે થઈ ન !”

“નહિ નહિ !” સુદર્શિ અંદીરો સામી હાકલ દીધી; “મારા
પ્રણીને એવી શીખામણું આપનારનું પીઠચાંનું સત્યાનારા નીકળનો !
મારો મર્દ મૂકાગો શું હૃથીચાર મેલથો ?”

“ત્યારે સણગાવી મૂકડા એના ધરને !” ન્યાયાધીરો હુકમ દીધો. અને

They fired the house in many a place,
The fire flew up on high;
Alas ! then cried fair Alice
I see we here shall die.

ઢેકઢેકાણેથી તેઓએ ધર સણગાંયું. આગના ભડકા આકારો હઠયા.
સુદર્શિ અંદીરે ચોકાર કર્યો કે “હાય ! હાય ! મને લાગે છે કે આપણે
આંદી જ બળ મરશું,” પણ ત્યાં તો

William opened a back window
That was in his chamber high,
And there with sheets he did let down
His wife and children three.

બહારવટીએ વીલીએ એના હિવાનખાનાની ઉંચી મેડની પાછળી ભારી
ઉધારી અને ત્યાથી લુખડાં બાધીને એલે પોતાનાં એરત રથા નષ્ટ
અચ્ચાને નીચે હતાર્યાં. પછી શત્રુઓને હાકલ દીધી :

Have you here my treasure, said William,
My wife and my children three;
For Christe's love do them no harm,
But wreke you all on me.

“આ હ્યો આ મારો અજનો—મારી ચોરત અને મારાં વળું બચ્ચાં.
ખસુને ખાતર તમે એને ઈન કરોા નહિ. પણ ખુશીથી તમે તમામ
મારા એકલાના ઉપર તૂં પડો ! ” એમ કહીને એણે ધીગાજું આદયું :

William shot so wondrous well,
Till his arrows were all ago,
And the fire so fast upon him fell,
That his bow-string brent in two.

બહારવટીએ વીલીએ અજને ચાલાકી અને બહાદુરી સાથે
આણું છારચાં. છેવટે એનાં તમામ તીર ઝૂરી ગયા. અને બીજી આજુ
ઘરની આગે એને એવી જરૂરી ધર્યો. કે છેવટે એના ધતુખારી
પણુછના એ ટુકડા થઈ ગયા.]

બહારવટીએને મોત સૂકી આવ્યું. પણ એણે વિચાર્યું : “આમ
ભીત હેઠળ ભીસાઈને શરીર મરવું ? તે કરતાં ધાર્યાંગું ન મરા ? ”

He took his sword and his buckler
And among them all he ran,
Where the people were most in prece
He smote down many a man.

તલવારપટો લઈને એણે ટોળા સાંચે હોટ કાઢી. અને જ્યાં
શરૂઆતનું જ્યથ નહું હતું ત્યા નઈ કંટલાથને ઢાળી દીધા.]

There might no man abide his strokes
So fiercely on them he ran;
Then they threw windows and doors on him
And so took that good yeoman.

એનો અનૂતી બનીને એ તૂં પણો, કે કોઈ પણ આદમી એના
ધા સાંચ ટક્કર લીલી રક્ખ્યા નહિ. પરી તો તેઓએ એના ઉપર બારીએ
અને બારણાં ઉપારી ઉપારીને ફ્યાંચાં. અને એ રીતે એ બહાદુર
ધતુખારીને કેદ પક્ક્યો.

એને બંધીખાને નાખ્યો. ફાંસીની સલ ફરમાવી. ખાસ નવી ફાંસી
ઘણાલી. એને ફાંસી દેવાને હિવસે જામના દરવાજાન ખાંધ કરાયા.

એ વખતે એક છાકરો ત્યા ડલીને ફાંસી ખાલાતી જેતો હતો :

A little boy among them asked
What meant that gallow-tree?

They said, to hang a good yeoman
Called William of Clouteslee.

છાકરાએ પૂછ્યું “અરે ભાઈ આ કોના સાક ?” તેઓ બાલ્યા “કલા-
હિલી ગામવાળા ભારાડી તીરંદાજ વીલીઅમને ધર્યાવવા સાક.”

છાકરાને એસાણું આગ્યું, એણે હોઠ દીક્ષિ. ઈંગ્લિઝ ગવમાં જથ
પહોંચ્યો. બહારવદીઅના બન્ને મેરુંએને નાખું કરી.

“શાખાસ હોસ્ત ! ટીઠ ખખર હેવા આગ્યો.” એમ કહી, ઈનામ
તરીકે એને એક દરખાડું મારી દીવું અને બેચ જાળ્યા રાહેર પર ચાલ્યા.
આવે ત્યાં દરવાળ બંધ દીકા. હવે શું ચાચ ? પણ હતા હિકમતખાન.
બન્યા રાન્ના કારદીઅના. દરવાળ બલદાયા :

Who is there, now, said the porter,
That maketh all this knocking ?
We be two messengers, quoth Clym of Clough
We come right from our king

“કોણું અત્યારે કમાટ ભભડાવે છે ?” દરવાણીએ અંદરથી પૂછ્યું.
“અરે ભાઈ ડ્યાટ ડ્યાટ !” કલોગ ગામવાળા કલીમે કહ્યું, “અમે
રાન્ના એપીઅના સીધા રાન્સા’નની કનેથી જ આવીએ છીએ.”

દરવાણીએ દરવાળ બોલ્યા. એઠલે એને મારી, પાછા આવવા સાક
ચાનીએં પરાની લઈ, બેચ બેચ કાસી દેવાતી હતી તે ટેકાણે પહોંચ્યા.
ઉભા ઉભા મામલો નુંબે છે. શી બીના બની રહી છે ?

The justice called to him a lad,
Cloudeslee’s clothes he should have;
To make the measure of that yeoman
Thereafter to make his grave.

ન્યાયાધીશ સાહેબ એક છાકરાને આજા ફર્જ રથા છે કે બહારવ-
દીઅના વીલીઅમનાં કપડાં કાઢીને લઈ આવ. એની કખર ખાદ્યાવણી છે
તે માટે માપ દેવા જોઈશે. એ સાંકળીને બહારવદીઅના બોલ્યા :

He that maketh a grave for me
Himself may lie therein.

“ અન્યાઅ ! મારે માટે કખર ખાદ્યાવનારને ખુદને જ એ કખરમ
સંતું પડશો.” સાંકળીને ન્યાયાધીશને ગુસ્સો ચખ્યો :

Thou speakest proudly, said Justice,
I will thee hang with my hand.

“ તુ ફાટુ બોલે છે, પણ જેને, હુ મારે હાથે જ તને હઠકાવીશ.”
આ વાત સંભળતા એ બેડબંધ હલા હતા, તેઓએ મરણત કરી :

Then spake good Adam Bell,
To Clym of the Clough so free
Brother, so you mark the Justice well
Lo, yonder you may him see.

એમાંથી તીર આપન એકે બહાદુર કલીમને કહ્યું “ લાઇ, પેલા
ન્યાયાધીશને તેવા ? તું એને ચાટને હો કે ? હુ આહુ કું રંગીને.”

And at the Sheriff shoot I will
Strongly with an arrow keen;
A better shot in merry Carlisle
This seven year was not seen.

એડ તીરંદાજેએ નિરાન તાપ્યાં. તીર છાયાં. એડ અમલદારને ઉપાય
દીધા. આખા મારયાથ શહેરમાં છેલ્દા સાત વર્ષમાં આ તીરંદાજેને
દ્યે તેવા કોઈ દેખાયો નહેતો.

અમલદારો પછ્યા કે લોકો નાઢા. ત્યાં તો વીલીઅમ કરસી લઈને
કુક્યો. એક અમલદારને ટાળી દીધો. તરેણે બેદાએ રણ્યથળ મચાયું

They fought to-gether as brothren true
Like hardy men and bold,
Many a man to the ground they threw,
And many a heart made cold.

સગા ભાઈઓ સરખા એ તરણે જણ્ણું મજબૂત બહાદુરની માફક ધીંગાણે
ધૂમ્યા. ધણ્ણાએને તેઓએ ધરતી પર ટાળી દીધા અને કેટલાયનાં કલેનાં
થીનલની દીધા. એવે ટાળે જામનો મેયર (નગરરોઠ) આવ્યો. સાથે ચાઠી
ફૈન વાંયો. બહારવટીઓ ભારી લડયા. પછી જંગલમાં નારી ગયા.

Thus be these good yeomen to the wood
As lightly as leaf on bynde (tree);
They laugh and be merry in their mood,
Their enemies were far behind.

આ રીતે આ ભાદ્યા તીરંદાજે ઝાઠનાં પાંઠાં ખરે તેવાં તરવરીઅં
હુણવાં પગલાં ભરતાં જ ગંગમાં ચાલ્યા ગયા. હુસવા અને મોજ હડાવવા
લાયા. એના ફુરમનો તો કાંચાએ પાછળ રહી ગયા.

They set them down and made good cheer
And ate and drank full well;

એક જમાવીને લેરમાં ચડયા. પેટ ભરીને ખાણું પીણું. ત્યાં તો
વીલીઅમે રસ્તા પર અંલીસને આવતી દેખ્યા, જાલી હડયા;

Have here the best Alice my wife!
Said William of Cloudeslee,
By cause you so boldly stood by me
When I was slain full nigh.

“આ મારી નહાલી એલીસ! આ કે, આ મિઠામાં મિડી મહિરાની
ખ્યાલી પી! કેમકે હું કે વેણા લગભગ ક્પાઈ જતો હતો તે વેણા હું
અહાફુરીથી મારે પડ્યે હલ્લી રહી હતી.”

Then went they to supper,
With such meat as they had,
And thanked God their fortune,
They were both merry and glad.

પછી તો બધા વાળું કરવા એકાં. જે કાદ માંસ મળેલું હતું તે
જમ્યાં. પોતાના સુભાગ્ય બદલ પ્રભુનો અહેશાન ગાયો. એને આનંદી
લેર કરવા લાગ્યા. રાજ્યાંશીથી તેઓ રાનજના દરખારમાં હાજર
થવા વાંન ગયા.

They proceed prestly into the hall,
Of no man had they dread,
The porter came after and did them call,
And with them began to chide.

સરેયાટ તેઓ મહેલમાં ચડી ગયા. એને કોઈનો લય નહોંતો. દરવાન
ધૂમો પાડીને વઠવા લાગ્યો. રાનજની પાસે ખડા થઈ તેઓએ હથીઆર
છાડ્યાં. પરો “પરી મારી માગી. રાનજને ઓળખાણું આપી.

રાનજ રોષે લદાયા. નણેને કદ કદ્યાં. ઝાંસીની સન ફરમાવી. એ
વાતની રાણીને જણું થએ. રાણીનું હૈયું બહારવટીયાની વીરતા ઉપર
ટળી પડ્યું હતું. એણે રાનજ પાસે જઈને વિનંધું:

Then good my lord I you beseech,
These yeoman grant ye me.

“એ મારા ભલા ખાવંદ! તમારી પાસે પાવવ પાથરીને માણું છું
કે આ તીરંદાને મને સુપ્રત કરી હો!” રાનજે ઉત્તર દીધેઃ

Ye might have asked towers and towns
Parks and forests plenty.

“ આ રાણી ! એથી તો તમારે કોટકંગરા ને નગરો માગવાં હતાં.
મન માને તેથા બાગ અગ્રિયા માગવા હતાં ॥” રાણી બોલ્યાં :

None so pleasant to my pay, she said,
Nor none so lese (dear) to me.

“હું ખાવાડ ! એમાનું કશું યે મન આ વરદાનનેટશું મનગમતું નથી.”

પણ તો રાણયને બહારવદીઓની કારકીર્દીના અદ્યો અહેવાલ મળે
છે. રાણ બહારવદીઓની પાસે જન્ય છે. કહે છે કે “તમારી તીરંદાણનું
પારખું કરવું છે. તૈયાર થાયો.”

રાણએ મહિની ભરી. એની વચ્ચે બહારવદીઓનાં જોલાંયા ને પણ
વીલીઓમના બહારા હીકરાને મેઠામાં બેસારી તેના માથા પર રાણએ
જમડાખ મૂકાયનું. મૂકાયીન કલ્યું કે “સાચ્યા તીરંદાન હો તો આ તારા
હીકરાના માથા પરથી જમડાખ ઉદાવી હે.”

“હુદાવી હો નામહાર !” કદ્દિને વીલીઓમ હોંસ થયો.

And when he made him ready to shoot
There was many a weeping ee.

ને જથ્યારે એણે તીર છોડવા પણું તાણી. ત્યારે પણું ઘણું પ્રેક્ષકા રડી
ગઈયાં. બહારૂર વીલીઓમે તીર છોડવું. ઘણેલે જ ધાર્ય જમડાખ ઉદાવી
કીયું. હીકરાને જલીકે ઈન ન થઈ રાણજ આક્રિન બન્યા. બહારવદી-
ઓઓનાં સારી નોકરી આપી.....

Thus endeth the life of these good yeomen,
God send them eternal bliss,
And all that with a hand-bow shoteth,
That of heaven may never miss.

આ રીતે આ ભવા તીરંદાનેના આયુધનાં સુખી અન આંધ્યાં.
કષ્ટર તેઓને અખંડ શાંતિ આપણે !

પણ આપણે સ્કોટકૃત ‘રોભરોય’નામની સ્કોટીશ નવલમાં ‘રોભરોય,
નામના દિતિહાસમાન્ય બહારવદીઓનો પરિચય પામાંયે છીએ. એ
દુંગારાનેના આપો વરા, અન્ય એક રાતુ-કુળ સાથેના ધીંગાણ્યામાં. એક
નિરોપ પાહરી-સંધારી કાલ કરીને ગુન્હેગાર ઠર્યો, ને પણ બહારવણે
નીકળ્યો. તેના વૈરની, ધાતકીપણ્યાની, હુચ્ચાધની, નોરાબરીની અને
હિલાવરીની ઘટનાઓ એ નવલમાં ગુંધી લેવાઈ છે.

ઉત્તર હિન્હના બહારવટીઓ

શી રાજસ્થાનો અને પહાડી પ્રદેશો હોય ત્યાં જ ખડુચા બારવટે
ચહુવાના સંનેગો હોય છે. તેમ છતાં આપણે 'સત્યનીર શક્તા-
નંદ'ની આત્મકથામાં 'આલક મુન્દીરામે આપેલું, સંભામસિંહ નામના
એક બહાદુર બહારવટીઓની સરકાર સામેની કલતનું નીચે મુજબનું
રેમાંચક વર્ણન વાગીએ શ્રદ્ધે : [સત્યનીર શક્તાનંદ : પા. ૭]

“કાશીથી મારા પિતાની બહલી બાંદા થતાં મારા બાદ-હૃદય ઉપર
 એ ખીનાઓએ અજલ પ્રભાવ છાંટી દીધો. એક તો બહારવટીઓ સંભામ
 સિંહનું દર્શાન. બનારસ જીવાના એક ગામડામાં, સંભામસિંહ એતી
 કરી પેટગુલરા અદ્વાતો હતો. એક દિવસ એ ઘર નહોતો. તે વાગતે
 પોલીસે આનીને એના ઘરની જરૂરી લીધી અને એની પતનીનું શિથળ
 દોપચાની કાશીય ફરી. ઘર આવતાં રાજભૂતને આ વાતની જાણ થઈ
 અને એ પોલીસના મોદા અધિકારીની પાસે રાવે હોડ્યા, ત્યાં એની
 સાથે પણું પોલીસે પિશાચી આચરણ અતાંયું. સંભામસિંહનું રાજ-
 ભૂત રક્ત હકળી હકડું. ઘરમાં છુપાઈને પહેલી કારોલી જરૂરી તબવાર
 ડડાની. પહેલાં પ્રથમ ચોતાની નિરપરાધી અધારાંગનાને સહાને માટે
 અહનામાંથી બચાવવા સાર હાર કરી; ને એથી ચોતે પહાડી જંગલમાં
 નીકળી ગયા. સાથે હથીસિંહ નામનો એક રાજભૂત જઈ જઈયો. હથી-
 સિંહની બંદુકનું નિશાન મહિ આવી જતું નહોતું. લીસ પચીસ વીજાન
 સિપાહીઓએ પણું લેગા કરી લીધા. એ રીતે સંભામસિંહ એક નાની
 સરખી સેનાનો સરદાર બની ગયા.

“નેતનેતામાં તો અંગેલ ઇતિહાસમાં અને નવલક્ષ્યાચોમાં દેશભક્ત
 બહારવટીઓની કેવી વાતો આવે છે, તેવાં વાતો સંભામસિંહને નામે
 પણું કોણમાં પ્રસરવા લાગી. સંભામસિંહ તો અમારોને ઝુંટી લઈ
 જરીમાને આપે છે : વનગડામાં વારંગનાઓને યોદ્ધાની નાચગાનથી
 જંગલમાં મંગળ કરે છે : દાયરા કરે છે : એવાં એનાં યરોગાન ગવાવા
 શાય્યા. જીદેઝાંલાં એનાં રમભાણું લોખવા લાય્યા.

“હોઠસો હથીઆરબાંધ સિપાહીઓને લઈ ગોરા પોલીસકરીએ
 સંભામસિંહના રહેઠાણું વેરી લીધું. સાહેબ ચોતે એ અર્દીને સાચે
 રાખી ધીમે પગલે આગળ દૂરવધ્યા જય છે. કાળું વાર અંધારું છે.
 કોકાએક એ આદમી આવી ચહુયા. છદ્દંગ મારીને એ અર્દીને બધમાં
 અફી લીધા. ગીને નીકળ્યા. એણે સાહેબબહાદુરને બાડા પરથી

નીચે પછી, છાતી પર ચરી એસી તમણો બતાવ્યો. પછી બાલદ્યો કે “આટલી વાર છે. નહિ તો કાઢ પૈસા !”

“સાહેબે પોતાનું સોનાનું ધરીઆળ. અછાણો, નોટ : રૂપીઆં વગેરે અધ્યો માથ બહારવટીઓને સુપ્રત્ન કર્યા. બહારવટીઓને ઉમ્મો થયો. સાહેબને સંબાન કરી અને કલું ‘સંભામસિંહને પકડવા માટે આવી ગરૂખતથી હું પછી ન આવનો સાહેબ બહારદૂર !’

“કઢીને જોરા સાહેબ તો થાડાને એવો હોયાવી મુક્યો કે જ્ઞેદા આવે પોતાનો બંગલો !

“પછી તો કારીનગરી ઉપર બહારવટીઓના હુમલા થવા લાગ્યા. એમાં આલમસિંહ નામના રાજપૂત કોટ્યાણે બઠાઈ મારી કે ‘અરે ભાર શા છ સંભામસિંહના ! એક મહિનામાં તો એ એટાને પકડાને માલરટ્રોટ ‘પાસે હાજર કરીશ.’ ચાર પાંચ દિવસે આલમસિંહ પર જલસાચિહી આવી પહોંચ્યો. એમાં વખ્યું હતુ કે ‘હું તો અમારા ધામા કારીનગરીનો જ નાખાઈ ગયા છે. અને ચંદ્રઘણ્યાનું સ્નાન કરવા માટે પણ હું આવવાનો છું. જે કશ્યોના પેટનો હો નો આવી જશે.’

“ચંદ્રઘણ્યાની રત આવી પહોંચ્યો. પહુંચમાંથી પોતાની માતાને ગંગા-મૈયામાં સ્નાન કરવા માટે એ સાથીએને લઈ સંભામસિંહ ભષિયાંદીના ખાટનો માર્ગ લીધો. માતાને નવરાત્રી, બન્ને સાથીએની સાથે રવાના કરાવી, સંભામસિંહ એકદો ચાલદો. કયાં ચાલદો ? એના એડા આધીને જ્યાં આલમસિંહ ફોજ સાથે વાટ નેતો હતો ત્યાં ! ચાકીફેરા ફોજટ ગયા. કાઈ એને એણાખી શક્યું નહિ. ફક્ત એક કામગે જ એઠાને એ જ્યાંમહી સડસડાટ ફોજ વચ્ચેથી પસાર થયો. આલમસિંહની લગોવાગ આવી પહોંચ્યો. ગ્રહો પરથી કામળી હૃધારી કરીને પડકાર કર્યો “નેછ કે રજપૂત ! સંભામસિંહ સ્નાન કરીને જથ છે.”

“આલમસિંહ ચમકી ઉઠ્યો. ગ્રહોમાંથી વેણુ નીકળે ત્યાં તો સંભામસિંહની કટાર, વીજળી શી જખૂકી ઉડી. આલમસિંહ હિંમૂઠ બનીને પાંછા હટ્યો. સંભામસિંહ અદૃશ્ય થયો. અને ‘હોડો હોડો ! પકડો પકડો ! એ જથ, એ જથ !’ એવા એવા હાકલા થવા લાગ્યા. પણ કાને પકડો ? હાતોમાં દ્રષ્ટને ગયો.

“આખરે પોલીસની આવ-ન માટેના તમામ રસ્તા ઉજાડ બન્યા એટલે ત્રણે છલ્યામાં નવી પોલીસની ભરતી થધ. છલરો પોલીસોએ તમામ રસ્તા પર એડા બાંધી લીધા. મારા પિતા પણ એક સ્થળે

મારી સંખ્યા લઈને નાડું બાંધી ડલા. પાંચ દિવસ સુધી નહીના ખાણીની અંદર છુપાઈ રહ્યા પણી ખાવાને માટે સંશ્ચામસિંહ પાંચ છ સાથીઓની સાચે બહાર નીકળ્યો. એમાંથી એક આહારી પિતાજીના હાથમાં પકડાયો. એની પાસેથી પતો મેળવીને પોલીસ આગળ વધી. સંશ્ચામસિંહ એક ચમારની કુંપડીમાં પેસી ગયો. કુંપડીને પોલીસે આશ લગાવી. બહારૂર રાજ્યુત બહાર નીકળ્યા, પણ પાણીના પદવાથી દાડ નક્કમાં ઈથ ગયો હતો એટલે બંધુક ન વાણી. તથવાર એંચવા જય તો તથવાર ચ્યાનામાંથી બહાર જ ન નીકળી. આ બાન્ત પોલીસે જોણીઓની ઝાક મોદાવી. પાંચ સંગાથી પટકાયા. સંશ્ચામસિંહે બંધુક ઢાંધી જાડીને લાડકી તરીકે વાંજી. જેતનેતામાં ત્રણુચાર સિપાઈને દાણી દીધા. પિતાજીના ચ્યાણની ગરદન પર પણ એવી ચ્યાટ લાગી કે વારો પંદર કદમ પાંચ હઠી ગયો. પ્રથમ તો પિતાજીએ આ એકલા દુર્મન પર જોણી ચલાવવાની મના દીધી હતી. પણ આખરે પોતે ક્ષત્રીવટ ચુક્યા. ‘જોણીખાર’નો હુકમ દીયો. પચાસ જોણીઓ ખાઈને સંશ્ચામસિંહ પટયો. એને બાંધીને કારીની ઈરસ્પેતાવમાં લઈ આવ્યા. સીનીબ સર્જનને જાપારે એના શરીર પર રૂપ જર્ખમા જોઈને કહ્યું કે ‘કા ! પકડાઈ ગયા ને !’ ત્યારે એ વીર ક્ષત્રીએ જવાબ વાલ્યો કે ‘એમાં રી બહારૂરી કરી ! એક વાર મારા હાથમાં તથવાર આપો ને પણી મારી સાંચે ૨૦ આહારી ચાવી જય ! તો લઈ મને કોણું પકડે છે !’

“સાહેબ તાજનુભ થયા. સંશ્ચામસિંહને કંસી મળ્યી. પણ હિંદુસ્તાની પોલીસ અમલદારોને એ વીરના મૃત્યુથી ખહુ જ દિવસીરી થધ. ખાયલ પર રૂતોદા એ સંશ્ચામસિંહનો દેખાવ મને હળુ ચાહ છે. મારા જીવન પર એની હતી છાપ છે.”

દક્ષિણ પ્રાતોભાં ‘દાત્યા—મોન્યા’ નામના એ બહારવટીએ થઈ ગયા તે એકલા બધા લોકપ્રિય હતા કે આને પણ કોઈ એ જણા વચ્ચે ગાઢ મૈત્રી હોય તો તેઓને કહે છે કે “તમે તો દાત્યા—મોન્યા છો.” એ ઉપરાંત વર્તમાનકાળના રાજકીય ક્ષેત્રમાં પંનળના બળબદ્ધ અકાલીઓ, યુ. પી. કાંકડી કેસના રામપ્રસાદ બિસમીબ વગેરે, એને બંગાળના રાજશાહી છલ્લાના યુવકો કે જે સરકારી લશ્કરને હાથે સામી છાતીએ લઈતા લઈતા ભરાયા, તે સહુ ‘બહારવટીએ’ નામ સાર્થક કરે છે. લીલ બહારવટીએ ટંડ્રાની કારકીર્દી પણ મરાહૂર છે. એને પકડવા માટે તો સરકારને ખાસ ટંડ્રા પોલીસની ફેઝ રાખવી પડેલી. એવો જ રસિક એને સૌમાંચક અહેવાલ પંનળી કૂકાઓનો છે.

સૈરાષ્ટ્રના ખણ્દારવિદીયા

આ. એ આવે છેક રા' માંડલિકના અમલ સુધી આ દેશનાં ખણ્દાર-વટાંના કઠિલાસની આંખોએ પહોંચી રહે છે. મોટા રાજ્યનો ભાલેતુંના સ્વામી કાં તો પોતાના પોણેશના નાના ગરાસદારને એક સ્વતંત્ર પોણેશી તરીકે જીવા દેવામાં અવિષ્ટનું જોખમ સમને, કાં તો પોતાના કાંઈ લાયાતને કે મૂળ ગરાસીઓને પોતાનાં કાયદા-કાનૂનોનો અનાદર આચરતો હેણે, અથવા તો એ રાજ પોતાની કાંઈ મલીન મતશબ્દને વશ બની પોતાના લાયાતના ગરાસદાર પાસેથી કાંઈ એની પ્રિય વસ્તુ કે જ્યકિલની ભાગળી કરે, ત્યારે ત્યારે એ રાજ ને એ પ્રણાળન વચ્ચે વૈરની આગ અરતી. એ એક સંનેખ, એંતે સંનેખ હતો પર-દેરી કૃતાનાં આકમણુનોનો : અમદાવાદની મુરલીમ સૂખાગીરીની નુનાગઢ પર કિલ્લેખ હી : વડોહરાશી ગાયકવાહનો પણપેસારો : અને એ તમામના કરતો અધિક ઉલ્લંઘણીનું મનાંદેલું તત્ત્વ તે અથેજ રાજસાત્તાના ફરચાનગાર આગમનતું. સહુ રાજયાંને પોતાની રેખારતના સ્ત્રીમાટા પહોંચા કરવા હતા. પરસ્પર એ સહુ જમોનેનાની એચનાણ કરતા હતા, અને એ સહુને હળખળ પૂરાં પાણારી દરદ ઈન્દ્રિયા કંપની આવી પહોંચી હતી. એના પ્રતિનિધિત્વોની, મોટા રાજ્યાં પ્રતિની પક્ષકારનીતિ નાના ગરાસદારાના હિલમાં વચુ આકોશનું નિમિત્ત બનતી હતી.

મી. કોનકેઇડ આ મુદ્દાને વચુ સ્પષ્ટ બનાવે છે : એ ખાસ તો કાડી ખણ્દારવિદીયા વિષે કાંઈ છે :

At first mere robbers, they after many struggles established themselves at the break-up of the mogul empire firmly in the centre of the province. They were, however, like sikhs before the time of Ranjitsing, a loosely knit confederacy, and they were unable in the 18th century to make headway against the growing power of Junagadh. Thus it was that many of the smaller landholders wrote over part of their lands to the surrounding administration in order to secure protection for the remainder. But this promised protection was not always obtained. It always happened

ened that when the protecting state had acquired part of the Kathi's land, it hungered for the remainder. It would then provoke quarrels, and on some pretext or other violate its agreement. It was useless for the Kathi to seek redress in the State's own courts; so, calling together his servants and relatives, and placing his wife and children in some friendly shelter, he would turn his back on the homestead where his family had lived for centuries, and making Gir his Sherwood forest proceed to rob and murder in every direction until death, treachery or redress closed his picturesque but baneful career.

[Outlaws of Kathiawar : page 8-9]

બાહ્યરવાના અકારો

એ સંલેખામાંથી વણું ચાર પ્રકારના બાહ્યરવાનીઓ જનરાયા.

પહેલો અકાર : પોતાના ગરાસ કપર થયથા આન્યાચી આક્રમણું સાંચે મરવા મારવાના નિરધાર કરાને હંદ્દા :

- ૧ કંગોળ કોણ : બુનુંગઠ-આમાવાણી મુગલ સુપાગિશી સામે : ઈ. રા. ૧૮૭૨-૯૩ : તીરા વર્ષ : બાહ્યરવટુ ગાર પરણું. [સો. બ. ભા. ૨]
- ૨ લીલા જત : જોસની સામે : છ. રુ. ૧૦૫૬૩ ૧૮૫૦ સુધીમાં બાર વર્ષ : ધીંગાળે કનથ થય ગમેં. [સો. બ. ભા. ૧]
- ૩ લીપા ખુમાણુ : પાદીતાણુ સામે : જ્ય વર્ષની આંદર : ભરાના. [સો. બ. ભા. ૩]

૪ નેંબીદાર ખુમાણુ : ભાવનગર સામે : ૧૮૮૬ થી ૧૮૮૯ સુધી : પાર પરણું. [સો. બ. ભા. ૨]

૫ બાવાવાણો : કોણપુર દરખાર દેવાવાળા સામે ઈ. સ. ૧૮૮૭ની આસાયાસ : ધીંગાળે કનથ થયા. [સો. બ. ભા. ૧]

૬ બરનંગ ધાધથ : કેતપુર દરખાર હેતા વાળા સામે : ૧૮૯૦ પછી : ધીંગાળે મંચો : વણું બાહ્યરવટુ પાર પરણું. [રૌં. ર. ભા. ૪]

૭ નેતંના ને મૂળુ : ગાયકવાણી સામે : ઈ. સ. ૧૮૫૬થી ૧૮૬૭ [વિદરાન પ્રમાણે ૧૮૬૬] : ધીંગાળે કામ આવી ગયા. [સો. બ. ૨]

૯ અદૃ મફરાણી : જુનાગઢ રાજ સામે : ઈ. સ. ૧૮૮૪-૮૭ : ફોર્સી હેવાઈ。
[સે. બ. ભા. ૩]

૧૦ રવાણ કરેણ : ઝાંણ રાજ, સામે : પાર પડયું.

૧૦ રામવાળો : ગાયકવાડ સરકાર સામે : ઈ. સ. ૧૯૧૯થી ૧૯૨૭ :
ધોણાણે દાર થયો. [સે. બ. ભા. ૩]

તે સિવાય નાના નાના, કેના ધતિહાસ જનસમૂહાથમાં નીતર્થી
નથી, તેવા ઘણા હાવા નેદિયો.

બીજો વિભાગ : પરોપકાર કરવા જ્ઞાન, અન્યને ખાતર માર-
કેણ કરીને પછી બહારવટે નીકળેલા.

૧ સંગળ કાવેઠીએા : સાખુંદ રાજ સામે : સંક્રાંતિના થયો. [રસધારણા. ૪]

૨ અનેલા સોરલીએા : ભાવનગર રાજ સામે : ઈ. સ. ૧૮૦૦ લગભગ :
ધોણાણે કશ્ચ થઈ ગયો. [રસધારણા. ૩]

૩ ચાંપરાજ વાળો : ગાયકવાડ તેમજ એજન્સીની સામે : ઈ. સ.
૧૮૩૫ : કેદી શિક્ષા પાર્યો ને પછી મુટ્ટ્યો. [સે. બ. ભા. ૧]

૪ નાંદો મોટ્ટવાડીએા મેર : જનનગર સામે : આશરે ઈ. સ.
૧૮૩૦ : કામ આપ્યો. [સે. બ. ભા. ૧]

બીજો વિભાગ : ચ્યાંગત વેરને કારણું બહાર નીકળી જઈ જાયના :
વિક્રિ, પરંતુ બહારવટાંના નિયમો સુનાય જીવન જાળનારા :

૧ ગીંગા મહીએા : જુનાગઢ સામે : ઈ. સ. ૧૮૪૩-૬૦ : કશ્ચ થયો.

૨ મીયાએા વાલો નામીની : ૧૮૬૦ : કશ્ચ થયો : [સે. બ. ભા. ૧]

૩ સાદોદીનો ચારણું નાગરવ ગીયટ.

૪ જાયહે બુચુ ચારણું

ચૌथો વિભાગ : કેવળ ચ્યારીલુંટને જ માટે નીકળેલા : પણ
બહારવટાંના નિયમો પાળનારા.

૧ મોવર સંધવાણી : માણીયનો મીયાએા : ઈ. સ. ૧૮૮૦-૯૯ : વધ
છ : બહારવહું પાર પડયું. [સે. બ. ભા. ૩]

૨ એકલીએા (પુનરવ) : મોવર સંધવાણીનો સમકાલિન.

પ્રથમ કાઠિના બહારવટીએા વિષે ક્રિનકેદિદ થયાર્થ વધે છે કે
“પહેલા વિભાગના બહારવટીએા વધુમાં વધુ રસલરપૂર છે, અને
તેઓ ઈંગ્લાંના હેલા કાળના બહારવટીએાને સારી પેડે ભવતા આવે”

ચે. એ તો યાદ હશે કે જ્યારે હન્ડીઝનના અમીરની જગીર રાજ નહોનના સગીર-કરિયારમાં ઝુંટની લેવામાં આવી, ત્યારે એ અમીર પોતાના માણુસો એકઢાં કરીને શેરવટ વનમાં વાક્યો ગયા. અને આજ સુધી પણ “સાધીનફૂલ” નામથી એ ઘરોધર સુપ્રેસિષ્ટ છે, એને સુખ્ય હેતુ ગુણદા કરવાનો નહોનો. —ને કે સાચ્ચાસાચ તો એણે એ જ કામ કર્યા કર્યું હતું. એની દર્શા એ રાજ્યનું શાસન અટકાવી પાડવાની હતી. એ કૃત્યા અને મધ્યરસ્થ સત્તા પાસેથી પોતાની જગીર નથી પહીની એણે પાછાં મેળવ્યાં.*

“સૌરાષ્ટ્રના ગરાસીઓ બહારવઠીઓ પણ અચૂક એ જ પોરણે વર્તન ચલાવતા. તેઓમાંના ધાણુભાર્યા તો કાઈ જગીરદારો જ હતા, કે કેનાં માલમિલન વધુ બણીઓ પોડાશીઓએ ઝુંટની લીધેલાં. (બધા જ કાઈ નહોના. કેમક હજુ ૧૯૦૨માં જ નયુડીશીએ આસીસ્ટન્ટ ન્યૂગ્રાહ ડિપ્ર બહારવટે નીકળનાર એક સુસલામાની ટાળાને શુન્હેગાર કરાનેલી).

“આ રીતે રહ્યી પંદ્રા કાહીઓ પોતાના નોકરોને ને સંબંધી-એને એકઢાં કરી ઝુંટકાટ તથા ખુનખરાબી ચલાવતા, કે કેથી છેલ્દે કા તા તેઓ નાખું થઈ જાના, અથવા તો અન્યાય કરનારને એમ સમન્તું કે પોતાના તાદુકાનું શાસન ચલાવવા ચાહે તે બોણે સુલેહ કરવી એ જ એક માર્ગ છે. અને નેથી તે બહારવઠીઓને એની જગીર પાછી સુપ્રત કરતો. આ દ્વીપકલ્પમાં સંખ્યાબંધ લ્લોં લ્લોં રાજ્યો હતા અને એ દ્વીપ રાજ્ય હુમેશા પોતાના તાળાના જગીરદારને હોઠાંથી કરી જવાના હર હેખાટું હોવાને કરાણે આ બહારવઠીઓને વણું સંગ્રહ પડતી. એને લીને તમામ જગીરદારો પોતાના પોડાશીને એના ન્યાય મેળવવાના પ્રયાસમાં સહાયભૂત થવા વધુ ચાતુર રહેતા. “કિપરાં, તેઓનો હૃત્યા ગુણદાય તેમ જ હુંરે હોવા છતાં પણ તેઓની નેમ તો દેશની ચાલુ રિશતી વરચ્ચે પોતાના અન્યાય સામે વ્યાજારી દાદ મેળવવાની જ હતી, એ વાતને લીધે પ્રલમત ઘણું ભાગે તેઓના પત્રમાં ટળો અને પ્રલ એ લોકોની માગણી સંતોષાતી લેવા રાણ હતી.”

સંતાવાનાં સ્થાન

આગામાં કોઈ બહારવટાં બાર બાર વરસ સુધી ટક્કા, તો કાઢનોં એક જ વર્ષે આત આવ્યા. બહારવટાં ટક્કાની અનુકૂલતા પૂરી પાડ-

*સાધીનફૂલના ધર્માચિરણાંગાં લગાર પણ નોંધ કેચનકેટ નથી બતે.

નાર એક તો સૈંગાષ્ટુની જૈગેલિક સિથિત છે: ગિરનાં દુગરા અને આડી જોઈવાં વિશાળ તેમ જ વિકટ છે, કે ‘ગિર તો માનું’ પેટ છે એવી સ્થાની ચાલે છે. પોરળાંદર ને બલમનગર રાજ્યોમાં અરણો ને આજપરો દુગર પણ એવા જ વંકા છે. પાચાળમાં હાજાની ખોણે તેમ જ ભાડાની ભાયાનક જાપોયે પરી છે. હંતી હંતી ભાડર એઝાલ એવી નહીં આના ઢાતરો પણ અદારવડીયાના અભેદ ડિલ્વા એવાં બની રહેલાં. જોઈનામ રાજીની ઝાંઠથ પણ આજથી પચીસ વર્ષ ઉપર ધોળે હિવરો ડસેન તેવી અસમી હતી. એ બધી જગ્યાઓમાં દીપડાખર, બંજલ-સેડા, ભાસુલાંગા, સાંસ્કૃતિક દુગર, નાહીનેલા દુગર, પોદો ખાળા, આરીઓએ જીબો, વંગર નિવાસરાનના તો જાય્યમા પણ ઉત્તરી ગયા કે લુંઘા:

“ રામવાળાની લગત આય્યા;
લગતનીયાની હાડ ગોકોરો, આરીઓ ગાળો,
કયાં રોકોળો રામવાળો ! ”

બીજેં અદારો નાના માટા લાદુડારોનો હતો. અનેં ડ્રયેલાલસુ-
દ્વા, અંગત આદારની તુખેત રાધનારાયો, ને ડેલ્વાન શુદ્ધિની
દિલ્લોનું ધરાવનાગયો અદારવડીયાનનું સુધરતા હતા.

ઇછ દેવતાની પ્રતિક્રિયા

૫ દ્વારવડીયો એટલે-અશક એની વિલક્ષ્ણ રીત-વતખારી ને જોમાં
કાઢેયની પ્રાણીયિદ્ધિ દરીને જ અદાર નીકળતા અને અમૃત જતાની
કારીનિક પરિવાના દોપચાથી એ ઈષ્ટદેવતાનો રોપ નીગળવાનું સાજાતા.
જીચો જી જોજ જીજ જોજ જીમાયશા પીજની ફરજાલ પર લેણાન
પ્રયત્નની રહારી દેરી પોતાની લખવારને પણ દૂર હતો. બાચાવાળો
જોજ સુધોદન નાન સુધોસત કેળા, ધીનો હીંદો પેણાને સુરજ સનસુખ
માણ દેવતા : ચાંદે નેંબે રથથે હોથ, પાણ રાતુની જોજ ચાલી
આદે, છુદી રૂળું કે આ નિત્યનિયમ ન ચૂક. એવાય છે કે એની
જીબની જીવત આરોયાય પ્રગટ થતી. એરેતું આખરે જ્યારે એ
નાનારાજીયા પાપ ને અન્યાયમા દૂંધી ગયો ત્વારે એનો કાળ આય્યાની
નાશા ઉથે જીદળીના છેતા વણું હિવસ સુંદી એ રેણી જીવત પ્રગટ
નહોલી થઈ. વાલો નામારી પોતાની સાંચ પીરનો કીનાયારી કારણો
કુદુરતા અને દાગવાળો સુરજદેવળના પણે રાખતો. વાલેરા દ્વારિના
નાના રેવન હોત ‘ને રણુંછો ! ’ એ એની રણહાડ હતી;

જેથા વાગેરનો ભાગીને મુજુ માગેક પણ એનો જોડહેમી અને વિચિત્ર પ્રકારનો પ્રભુભક્ત હતો. એણે તો માધવપૂર્વ કૃંતવાની મધરાતે બ્ર. મહિરના પ્રૂલરીને પહ્યે મગાળી, મહિર ઉદ્ઘાણી, માધવરાખની પ્રાતમાને બાળી પરી ચોધાર આંસુડે રદ્દ કર્યુ હતુ ! અને મોવન સંધ્વાળી સરખા ચોરને પણ ‘કાઢાવણો પીર’ રવાને આવી રહેશા હતો દોષાની માન્યતા હતો. પ્રાચીન બહારવટીઓ જેસાનેન તો હેઠ્લે માતાએ આપેલા એ દોષાં રોજ પર પોછાને બદલે આસવારી કરી વિપમ નદીએ. હેઠ્લી જતા દોષાં પોલાય છે. બહારવટીઓ એટલે શુકુનાયપશુકુના મોદી બહેમી : જૂના કાળમાં સંગાથ અકોક શુકુનાવણી રાખેં અભિહાનુ લુંકણુ, જૈવપદીની જોલી, સામે પવને પ્રલાનુ દિટ્યું, વગેરે ચિનનોમાથી ચાચ શુકુન લેનારા શુભાશુભ ગન્ધિણ્યામ ઉકેલાં. જાન ભાગતા પહેલાં કોઈ બહારવટીઓ સીનાડે મફને અસૂન રૂકુરણું અતુલવતો તેને ઇષ્ટેવની અનુભવિ સમજ હેઠો, તો ડોહી રામચાળા કેવા પોતાની રોણાની સંગમ્યા—ગણુતી કરીને નવજાણને બદલે હસ હેણાય તો ‘હસમો સ્ફુરન કેં છ’ એમ જાળી ચાદતો. સુધ્યાન વિશે તો ગળી હેઠો. ઈષ્ટેવની આરાપતામા સેશાં આત્મ—રક્ષાનો આશાસ હિંદો હેઠો.

દ્રહુદમન

આવી રીતે હેવહેવીએણી સહાય મળવાની એટલે પવિત્રતાના, દેહદમનનાં, એવાં બિરહેનું પણ પાવન કરતુ. ધર્ઘી વાર તો એં પાણ અંજલ બની જતું. એક બાળુ મહુંયોના સ હાર અને પીઠ બાળુનાંનાં જરૂરી પણ છુટન—રક્ષા ! જેસોનેંદો તો પોતાના આંગ પરણી જૂનું પણ ન નાખી હોતા હંબાંના એ સાચવી છવાના. કહેવાય છે કે એ હંગાએઓાં એટલી તો જૂંચો અદબણી કે ચેતે બાન પહેલા માણુસ પાસેથી ચેસા હટાવવા માટે તેણો તેને એ હંગા પહેલાં જૂંચોના ચટકાથી તોખાણ પોકરાવતા. છાં એટલી બધી જૂંચો એ જેણી જેવા ભાઈએ. કાયમ ચોતાના રારીર પર ધારણુ કરી રહેતા એટલું જ બસ નથી. એના કાકા જ જાદાસને તો પીઠ પર પાણું પહેલું એ પાંઠામાં ગંગાદાસભ લોાઠનો પડિા ભરીને કાડાને એ અવરાવી છવાહત્યા. કીડા નીચે પરી નથે તો હંપાણી પાછા પાડામાં નાખતા.

યતિધ્યમ

સારા બહારવટીઓ તો ગૃહસ્થાભમને પણ ત્યજ દેતા હતા. જેણી દાસનાં રીખાલકો લાવનગર ઢાકેરના દરખારગઢમાં અટકાયતી પછ્યા

હોવાથી એળે કું કે વર્ષોં સુધી ગુહસ્થાક્ષમનાં દર્શિન પણ નહોતાં લીધા. જેસાલ્લેનાં બાળભચ્છાં પણ વિખૂટા પરીને ગુપ્ત બેશે નાણોના પંખા (ટોણા) સાથે બમતાં હતાં. એથી યે વધુ રોમાંચકારી ક્ષય તો છે ચાંપા ખુમાણ નામના જુવાન કારીની. પાલીતાણા રાજ્ય સામે બઢારવંટે નીકળનાર કારી હીખા ખુમાણનો એ નાનેરો હીકરો પિતાની આગા અતાં પોતાને જામ માતાને રાતે ખરચી આપવા નથે છે: મા રાત રહેવા વિનવે છે પણ એને તો બઢારવંટું પાર પણા પહેલાં ઘરતું પાણી પીઠું હેઠ હરામ છે: માતાએ માન્યું કે ચોરદામા ભેદલી એની ખી સાથે ચાર આંખો એક થશે તો હીકરો દોકાઈ જરો. એરલે બઢાનું પતાવીને અહે મોકલ્યો: ચાંપા અંહર ચાલ્યો: આશાલરી કારીઆગ્નીંગે ટોલીઓ દાળયો: જુસાન ચાંપાની આંખ પદદારી : આલ્યો : “કારીઆગ્ની છો ? અટાણે ટોલીઓ ! હું બઢારવંટ સું એટલી એ ખરચ ન રહ્યો !” એમ કંઈ ચાંગો. ગંગાઃ અને ખીલજ રાતે ગારીઆધારના દરખારગઢે ઉંખરે મેરજ સંભીની જોણાથી લીધાઈ ભરણું પાર્યો.

ભાસી ઉત્તરતી ભૂમિકાના મોખર સંધ્યવાળી નેવા ખલારવદીઓ છુફ્ફી-કોરીથી પોતાને ઘેર જતા અને રાત્રિઓ જાળી આવતા.

દ્વારાદાન

વાલો દુંડીઓ ને વેળા રખાનાં ઉંટનું કુંદળું કરીને સામે આવતા શાનુંનો સાથ સુઝ કરી રહ્યો હતો ત્યારે કહેવાય છે : શરન્યોએ નાંખાનું ધાણ આડે હન્સું રાખ્યું, અને વાલાએ, પોતે સુસથમાન હોવા છતાં પણ, ગાંધો ઉપર ગોળીબાર ન કરવાની આગા દિધ, કેવળ જાયાને નકારદા પૂરતા જ પગ તરફે કાદાક કરી પોતાના બચાત દેંદો.

નેથા ભાગેંકે કોડિનાર કુંદીને તણું હિવસ સુધી રોડીનાર પર રીતસર રાજ કરી, ન્યાય સુકારી, ગોંડરે નાયાને કૃપારીના નીચા હતા અને આલાણુના ચોરાથી નમારી હતી. બાળણું, ભાવા, શાયુંનો વર્ગે-દરે અવરાવવાનો આચાહ તો લગ્બગ દરેક ખલારવદીનાઓ બતાયો હતો. અલખત એમાં તો ધર્માંદાની રૂદ્ધિત ભાવના તો હતી જ. (શીવાલ્યે પણ પોતાના શરીર ભારીભારતું સુવર્ણ આલાણુને જ બહેચ્યું હતું.)

સ્વીકારિતિનું સુનન્માન

લોકસમૂહ તો આ સર્વથી ઉંચા-અતિ ઉંચા એવા એક ચતિ-ધર્મ ઉપર શીદા થાય છે : એ હતો ખીનતિ પ્રત્યેના સન્માનનોં

બહારવટાં-ધર્મ : જેગીદાસ ખુમાણે અને કાઢુ મકરાણુંએ પોતાના પર સુયુદ્ધ બની પરણુંબા આવનારી સુંદરીઓને તિરસ્કાર કરેલો. જેગીદાસ તો પોતે ખીનતિ પ્રતિના સન્માન રૂપે છુંધ્યો ત્યાં સુધી હુમેશાં હાલચાલના રસ્તા તરફ પોતાની પીઠ દૃષ્ટને જ મેસરો હતો. કાઈ હિવસ રસ્તા સન્સુખ મ્હેં રાજીને તે નથી એડો. ખીને હેખતાની વાર જ એ પોતાના મ્હેં પર પછીનો ખુમણો તાણી જતો. એટલું જ બસ. નથી. એણે તો પોતાના ભાનમાં ભાવનગરની કચેરીની અદર અધમ વારાંગનાને પણ નૃત્ય કરતી અટકાવીને “મારી માણોન્યુ” કહેલી.

બહારવટીઓની એ ખી-સન્માનની ભાવનાએ ખીજ સર્વ ભાવનાએ કરતાં વધુ સચોટ અસર જનતા ઉપર છાંટલી છે, અને તે કારણે જ ચારાંણુંએ પણ સહુથી વધુ મૂલ્યવતી કવિતાના અર્થ એ શિયળને જ ચાટુંબા છે. એના જ હુદ્દસેારા વધુ જેરહાર, વધુ પ્રચ્છિત ને વધુ બાંકા છે :

ઠણ્ણકો નાર થીયે, ચાત ખૂભા ! ચ લયું નહિ,
ભાયર લીલદીએ, જડધર સોયો જેગડા !

[એ ખુમાણુ ! નારીના પગનો ઠમકારંસ થવાથી તારું ચિત્ત કદિ ન ચઢ્યું; જ્યારે ખીજ બાળુ તો એ જેગીદાસ ! મોદા જયાધારી શાંકર પણ કુદુ એક લીલડી ઉપર મોદી પેલા !]

પરનારી પેખી નહિ, ચોટે માણુરા !
શીંગી રખ અળિયા, જુવણુ જેગીદાસીયા !

[એ માણુ (કાડી) ના પુત્ર ! એ લુવાન જેગીદાસ ! તે તો પરનારી તરફ આખની પીઠ પણ નથી માંગી; જ્યારે પેલા વઢુ ચૂંગી ઝાપિ નેવા પણ ચલાયમાન થઈ ગયા હતા.]

કાઢુ મકરાણુંએ પણ કાઢનો એવો જ સાખૂત : ધરની એસરતને તો એણે મકરાણુંમા મોકલી દીવેલી : એ ભાઇઓને વધને જામણાં ભાંગે છે : એક હિવસ મોદી રાતે લોલવા જામના એક કારદીઓ રજપૂતનાં ધરમાં પેસતાં એ ધરની સુતેલી ખી અર્થ નમાવસ્થામાં જ હડીને નાડી : કાઢુ પીઠ દૃષ્ટ ઉંમો રહ્યો : કલું કે જેન ! તારાં કપડાં સંભાળી લે : પણ એ અખણા ધાકની મારી હુલી ચલી ન શકીઃ બેન ! તારી ખડકી દૃષ્ટ હે ! એટલું કહીને કાઢુ બહાર નીકળી ગયો. એ ધર ન લૂંટયું.

લાખરાને ખાતર તો થુ, ચાકબી લુટને ખાતર પણ ક્રીના શરીર પર હાથ નાખવાનું પણામરા બહારવદીઆંદોની નીતિમાં નામંબૂર હતું. વાયરો કંઈની નેત્રા દૂર ઉચ્ચા રડી સ્વીજોને આટ્ઠું જ સંભાધન કરતા કે “ધરેણું ડારી હે એના! તારી બોલદુઓને ખેડેરવા લુગયાં નથી, અપાર છે ને?” મોદર સંઘવાળું એ પણ એજ વર્તાવ રાખેદો.

એથી એ અધિક સ્વીચ્છાન્માન કાફ્યે પોતાના જ કહા શકું કન્દિંદીની એસરત તરફ બાબેલું લોચાની સાક્ષી સવ. જસ્તીસ બીમને સુખી કાપેલ છે. અંતરિયાળ જે નુનાગઠના નવા અંદેજ ચેલ્લુસુંપરીની આસત ને બાળકનો ટર્પો મળે છે. તેને એને આલીને બાન નહીં રાખ્ય તો પણ એની આણી બાળ સુધરી જલ્ય તેવા સંલગ્ન છે. પણ કાદરઅંશે સાથીએની ને બાન કાયદ ન જ કરી. એના મહામાં એક જ વણું હતું કે “તો તો આપણું એરેતો આપણું ડાપર શું શું કરશો !”

મોદર પણ એસા એને પાદનપુર વચ્ચે સુસાદી કરતી એક મહિમ પ્રત્યે, તેમજ એંટ અંક ક્લારીનો પ્રત્યે સંપૂર્ણ સન્માન સાચ્યાંદું હતું. છેલ્લા બહારવદીઆ રાગવાગાંથે ભરયૈવન છતા અને સાથીએં સહનગા વધી પડે તેવા હોવા છતા ખુલ્લાનીતી પ્રાંતે જે સંપૂર્ણ અદદ નણવી છે તેના સાચ્યસાચા પ્રગતા એની સ્થામા નાધારા છે. બહારવદીઆ વાદાએ તો અમૃક બાંની જાંખ પરાણુનાં સાથીએં તરફનું ગુણવન બતાની વાર હતું જ કહેલું કે “એ આઈની ઇચ્છા બનુયા વિના આવી પાત પણ ન હોય. કેમકે કદાચ એ બાઈના મનમાં એમ હોય કે પાંચો મારો મારો ભાય છે, તો પાતી હું હોય ભરાડો !” તહેન જોવાની દ્રિષ્ટિ સ્વીચ્છાન્માન આટ્ઠી હુદે ન થતી રહે.

શ્રી પૂમકેનુંએ પોતાની ‘તારથુદાર’ નામની કા ‘વાતોમાં સામત્ર ખાચર નામના એક સેદરી બહારવદીએં કદ્દેદો છે એક ઝોરણું કન્યાના શરીર પર વાદશાહને હુમલો કરનાર પોતાના સગા દીકરાને એ બહારવદીએને તત્કાળ બંદૂકથી લાધી નાખ્યો એવું સુંદર ચિન એને આદેશયું છે. આ કલપનાને વાસતવિકનાનો આધાર બહારવદીએની કથાએમાંથી સાપડે છે. વાદા નામોરીનો જ એક પ્રસંગ છે. કદ્દ બોલવા નામના એના એક સાથીએ મોરણી તાબાના ઝીડીએણી જામની ઢોંડ કણુંબલું પર નીચતા ગુલરી; એ વાતની જાણ થતાની વાર જ વાદાએ કદ્દ બોલવા ડાપર બંદૂક છાડી. પરંતુ પાણે એહેલા ઢોંડ બીજા સાથીએ બંદૂકની નાળી લગાર જ ઉંચી કરી નાણીઃ જોણી શુન્દેગારના શિર પર થઇને ચાલી ગઈઃ વાદાએ

બીજે થાં ન કર્યાં પણ ભાવખ્ય ભાગથું કે “એવીએ ! આની નીચવા આપણુંને નહિ છોડે. આપણું બહારવહું ખતમ થયું ! આત્મિ આક્રમે દિવસે આપણુંને હડકવા હાથથોં.”

બારાબર આક્રમે દિવસે બહારવહીઓની આખી ભાગળણે એજનસી પોકીસ ડિપર્ટમેન્ટના સાંદ્રથી પેથાપગી નામના, બહારવહીઓના કોણી આધયદાની મારકણ કેરી લાદવા મોડલી ‘ખાનારને બેઠોશ અનાંદ તેવું જે ખવરાંથું અને એશ્યોર્સ બહારવહીઓ ભરાયા લોકો અને છ કે વાદાની વોર ભવિષ્ય-વાણી સાચી પરી.

બહારવહીઓના શરીરખણ

અનેથાં હૈવત આ સૌરાષ્ટ્રીય લાદયક જનિયોમાં ભરેલાં હતાં. એકટ રૂંગરાએ ડગર અને નદીઓનાં પૂરમાં પણ એ લોકો ચોતાનાં જેસાદર થાયાને હોયાની જતાં. મેણી સાક્ષી એમનાં સંતાવાનાં સ્થળોના આપરો, પગપાળા, બંદુકાં તથા હારુગોળો વગરે પણ પણ મણુંના અને રારીર પર લાદાની તેઓ રાતોરાત ગ્રીસ વીસ જાહ નીડળી જતાં. ચોતાનાં સાથીએનાં સાખને ડાદાના કાઈં, નાચી જતાં. પાણીમાં તરવું ને પૂર વાંધવાં તો અને સાડજ હતુઃ અધરાતે, બી. બી. સી. આઈ. ની હોડની જાગ્રામાંથી પોતીસને મારી, હાથમાં દર્થીઆર ને પગમાં પેતાએ સહિત નમ્રદીના પૂલ પરથી છલગ મારી નતીનાં પાણીં તરવાને જે પ્રસંગ મામદનનમ નામના મીયાણુને નામે થાલાય છે ને તો જૂને પણ નથી. સરકારી રાજમાં બનેલો છે. અને ચાનું પણ ભરયોમાંસે જ્યાર મણું નહીં, દરિયાં તથા રણ પાણીમાં બેકાઓ ઘણી જતી જાણે છે. જાણાતુર પાણી ડમેં છે, ત્યારે માળીઓના મીયાણુએને દ્યાયુગ આંધોને તમે ઝેંકી હો, તો પણ એ જાડના જાડ સુધી તરી જાણે છે. એ જ મામદનને ધીગાણ્યમાં ચોતાનાં બહાર નીડળા ખરેલાં આતરડાં પાછાં પેટમાં નાખી, બેટમાં બાંધી બધ મણુંને પોતાની કબર તૈયાર થતાં સુધી થંબાની રાખ્યું હતું. પાલીતાણના બહારવહીઓ હીપા ખુમાણના દીકરા ચાંપા ખુમાણુ, મધરાતે પોતાનાં અને પદ્ધાંથાં વાંધીને જોળી ચાણી ગંધલી તો યે જરૂર યે સીસકરોન ન કરતાં, ધીગાણ્યે જાંખાણું ન પણ તે ભાતર, થોડી પર બેડાં બેડાં જ નેવાંનું નણીયું કાઈ, એ હુક્કા કરી. કમ્મરની અને બાળુએ ચાપી દઈ, ઉપર પાણો કસ્કકસાની બોલીને રોકા રાખ્યું હતું. કોઈને જાણું પણ થવા હીધી નહોંતી. એચામદના દરિયામાંથી સરકારી આગણેટ બ્યારે ચાંખાં-ખાર બેટનાં મંહિરનાં ચોગાનોમાં શુપચાર જોગાએ (એટલે કે નીચે

પરીને ફાટનારા જોળાયો) બરસાની રહી હતી, તે વેળા વાયર બહારન
વધીઆયો જોડાંના ભીના ગાલા વઈને જોળા સામે હોટ મૂકી એ
જોળાને ફાટતા પહેલાં તો હણાની શુઅની નાખતા. વાલા નામોરીના
સાથીએ, જોઈન સાહેબે માફકાવવા કેશી લાટવાનો નથો નસોમાં
ચડી ગયા પરી પણ નાસીને રણમા રેતીના ઝાડા કરી યુદ્ધ લડેલા
હતા. જીવિલું જરૂરી થયા પરી પણ પરીને, સુધ્ધને, ધુળ ચાયતા ન
મરતુ, ‘પણ એડા એડા, ‘નથી મર્યા, અવતા છીએ,’ એવો મારો રાખીને
શ્વાસ છાટવા, શ્વાસ નીકળી ગયા પરી પણ શથનું એડા રહેણું
એ તેઓનું અભિમાન હતું. માતાની સુન પામથા મેર બહારવધીએએ
હરબમ રાતરાયાએ પોરણદરની તોપ સાથે બંધાવાની ના પારી,
પોતાની દેંગ જ તોપના સુખને બાથ ભરીને ઉડી જતું પસંદ
કરું હતું.

શત્રુતાનો પ્રકાર

રાજસત્તાએની પરિલાખામાં આ સર્વ લોકોને ‘હરામખારા’ અથવા
‘બદમારો’ રાખ્યથી ઓળખાવવામાં આવે છે. પરંતુ કટલાએનોના
શત્રુએં પ્રતિનો વર્તાવ ઘણી જાનદારીથી બરેલો હતો. હરામખારા
એવી જાનદારી બનાની શક જ નહિ. જેગીરાસ ખુમારુ પોતાના
રાતુ ઠાકાર વલેસંગજના પુત્ર કેસરીસંગનું સૂત્યુ થતાં ગૃહેત દેશે શિહે-
રમા વૈકિક લય, ઠાકારના રાણી નાનીએને વગડામાં રાન્નિ રામા
ચાયડા નામના દ્વારારાના હાથમાથી ડગારી છક ભાવનગરના સીમાડામાં
મૂકી નથ, ઠાકારની દીકરી-તે પણ રાણીની નહિ, રખાતની હીકરી-
ના જામ જાણકારે પાદર નીકળી, પોતાની દીકરીનું જામ સમજ ન
ધૂટ, એ બદમારના લક્ષણ ન લોય. વાયર બહારવધીએએ, હાથમાં
ભરી બાંદૂકા છે છતાં “દાખુના પાળનારને ન મરાય” એ બિરદ રાણી
રાન્યાંદાદુર લક્ષમસંગને મારતા નથી, પણ “રાજ બહારુર !
તારી બેઠનો જમેયા સંભાલજો !” એટલું કહી જોળી છોડ : જમેયા
ઉડાની નાએ : એ શત્રુધર્મ. બાને પ્રસંગ : સરકારી સૈન્યથી હારીને
વાયરો દ્વારિકા છોડી નાડા જ ત્યારે મહનપૂર ગામના વાયર સૂમણા
કુંભાણીએ રાન્નિના અંધારામાં રસ્તે એક આહમીને પહેલો દીડા.
પહકારો કે “કાણું હું ?” પહેલા માણસે જવાબ દીયો : “હું તારો
શતુઃ તારી સંબેદી ખોને ઉપાડી જનાર.” : “ કાણું વસદવાળો
વેરસી ? ” “હા, અયાણે તારો વેર વાળવાનો સમો છે, મને
જરૂરું હુંકો કર.” “ વેર અયાણું ન વાળું. અયાણે તો તુ

મારો ભાઈ થા. વેર તો હું પણી વાળીશ.” એમ કહી તે જગત્તે શત્રુને પીઠ પર ઉપાડી, વસ્ત જામે મૂર્ખી આંદ્યો. વાદો બહારવિદ્યાઓ પોતાના એક મીયાણ્ણા ફુશમનને સામે ચાલ્યો આવતો હેણે છે : ગોળી ચલાવે છે : એક પણી એક સાત જોળી મારી પણું શત્રુને એકંપણું ન આંદ્રી : બંદુક મેડીને વાદો સામે ચાલી : “આવ જેલી આવ, તારી બાજરી હજ બાકી છે. ઝુદાની ઉપરવટ મારેં નથી થાતું. આવ, કસુંબા પીઓ.” એમ કહીને આદર આપે છે. બીજન એક ફુશમનને છેક કર્યાના દેપળા ગામ સુધી મારવા ગયેલાઃ એ સંધી શત્રુએ આવીને પોકાર કર્યો કે “એ વાલા ! તારી ગા.” વાદે કહ્યું. “ગા થાઈ ? હે ભાંભરડા !” શત્રુએ ત્રણ વાર ભાંભરડા દીધા, અને એને ગાય જાણી વાદાએ છાડી દીધેની. વાંચરાને મારે તો સનાવાર બોધાય છે કે નાસતા શત્રુને તેઓ “પે મ ભંતે ! બાપા ન ભાગો ! માતું હૂંધ ન લનનો !” એવા શરાતના પદ્દકારા કરતા. અનતા સુધી જાગતા શત્રુ ઉપર ધા ન કરતા.

ઝુન્નસભયો કાઢુ, પોતાનાં કુળ પર કારમાં વીતકો ચીતાવનાર ચાલીરીકલ એજનટ રહ્યાને ઢાર મારવા જતાં, ઘોધગાડી ચુકે, ખીજ ગાડીમા બેંકલ અન્ય ગોરાને કે રહ્યાની મહને ન મારે, કેકસન સાંદું એને નિરાશાજનક જવાબ હેવા જંગલમા એકદો મળે ત્યારોંપણું નેકસનને બાન ન આલે, એ સ્વાર્થત્યાગમાં અરો શત્રુ-ધર્મ રહેલો છે.

ભાંદી જત બળીઆરાના હુંગર પર એક જ સાથીના સાથમાં જાંશું બનીને બેંકા છે : એનોંતો શત્રુની ફોને મરી લીધેનાં શત્રુના મરે સામેથી પહુંચ્યો કે “હું લાગે બાળો નહિ. જલ્દુનારી લાને !” લાંદો હંદો રહ્યો : શત્રુએને હાકલ દીધી કે “તમે મને મારી નાખરો એમાં તો રાક નથી. પણ મર્હની રમત જેણી હોય તો આદ હુદિયારે આવી જાઓ !” તલવારની રમત મંદાય : ભીમાંણે ડેશી ડેશને ફુશમનાને વાંસાના ધા કર્યોઃ ને પણી દુઃખી એનો હેઠ પંદઃ એ કથામાં પણ શૈખની ખાનહાની છે. આવો શત્રુધર્મ એ ન બતાની રાકનો તેણે પોતાના સાથીએની ને પ્રણાની દિવસોાં શુમારી હતી. બાચાવાળાએ મહાંધ ઘણી પોતાના શત્રુ હરસુરવાળાને સાંતી હાંકતો કર્યો : મિત્રો કહે ‘બાચાવાળા ! એને એ જાણો તો હે !’ બાવાની છાતીએથી ન છુટયું : સાથી રીસાઇને ચાલ્યો ગયો : શત્રુધર્મ સમજવાની ના પાડનાર બાચાવાળાનો એજો થાડે હિવરે નાશ કર્યો.

બહુરવદીઓની વીરપૂજા

રાયો બહુરવદીઓની પોતાનામાં કેટલું વીરત્વ પ્રગટાવી શકતો તેણેં સામા શત્રુના વીરત્વને પણ સંમાન આપી રાકૃતા હતે. મોવર તા નથો કુંધારા હોવા છતાં પેલા પારકરના બહુરૂર કેપારી વાખ્યાઓને એક તથબારે પોતાની આખી ટાળે સાંભ આવતો. ભાઈ ‘રંગ તુને !’ પોકારી વખુલુંટથે ચાહ્યા ગયો : સામન્દના ઓલ પર દિતથાર જાખી રહેડારને રાતણું યથેઃ વાસેત બહુરવદીઓને દેખામાંથી એકલા દ્વારકા જઈ બાઈન સાહેબની સાથે ચાયાયોની પણ આપણાણું વિના, ફેલ એના સાહેશા પર વિશ્વાસ ધરી સુલાક્ષણ લીધી : અને મૂળ માળુક એપણ વિશ્વાસે દુથીઆર છોટાના જતા ઇસાઈ ગયો : શત્રુઓની ઉપર આંદો વિશ્વાસ મુક્ખયાની સાફિદ હામત બીજે ચોરણકુંભોનાં નથી હાણી. દણાણી દેહસત ન રાંખ એવું વીરત્વ આ લોકાની છતા નીચેથી અનેક વાર ટોકિયા કરી રહ્યું. એના સર્વત્તિમ દમાતના ડિસેન્સ આસ્પરા કુંગર ઉપર એક આરથની બની ગયો છ. વાંદરના ઇલ્લો થતાં આખી હોલ ભાઈ તેમાંથી દુક્તા એક જ કુશાન આરથ ‘ હસ નિદ્ર હુંટા ! નીમણ આચા ! ’ કંઈ હંદા રહે, એટદે એ વીરતા પર મુખ્ય બની વાંદરો એને રરતો દઈ હે : પણ પોતાના ધર્મના સરંબતમ પરથી આરથ મર્યાદ પહેલાં ખસવાની ના પાડે, એટદે બહુરવદીઓનો પણ એને એકને સામદા જાણું અછને ભારવાની ના પાડે. આખી હાયંચા એને, એકંક બહુરવદીઓ એ આરથ સાંભ લડે, છેઠે આરથ પડે, અને બહુરવદીઓ એની રીતસર મેયત માટી ફેનાવે : એ ઘણના એક નજરે વેનાર શત્રુ-સૈનિકને મુખેથી કંદેવાની આવી છ. સ્કોટ હૃત ‘આઈવેન હો !’ નામક નવબમાં દોખીનહુદ વિંસ પણ આવી જ કથા આદેખાઈ છે.

ઇતિહાસ કે કદમ્પના ?

આ બધી પટનાઓ વિલક્ષણ હોવાને કારણે અસંભવિત હોવાની પણ રાંકા પડે. આ ડિસ્સાંબેંડ ઉથાંથે નોંધાયા નથી. બહુરવદીઓની વિરોધી સત્તાઓને દૃઢતરે તો એને સ્થાન જ ન સંભવે. સહજ છે કે એ દૃઢતરો બહુરવદીઓઓને હુરામજોરો, કુંધારાઓ, બળવાઓરો એવા શફ્ટોમાં જ વણુંદે ને બહુરવદીઓની રામણી બાળુ રહ્યુ કરી એને વધુ સામણી બનાવવાનો પ્રયત્ન કરે. તેમ બીજુ બાળુ લોકોને પણ પોતાના સારાનરસા તમામ અનુભવો છુપાવવામાં જ પોતાની સદ્ગતાની વાગતી હોય. બહુરવદીઓની સાથે પડેલા પ્રસંગો પહુંચાઈ જતાં વરતીને રાજસત્તાના એક હોલ્ડરવા પડતો; તેથી તેણો પણ ચુપ રહ્યા

હોય. ધીમે ધીમે સમય જતાં, રાજસત્તાનો ભય ડતરી જતાં, લોકોમાં એ બહારવદીઓની ઘટનાઓ ઉભળવા લાગે છે. શિયાળું રાત્રિઓની સગરીઓ એ કથાઓ વડે વધુ ઉભમાવંત અની રહે છે, વાત્રાઓની વડું-ઘટાઓ, ગામના ચોરાઓ, અને તેલી હોઢીના દાખલાઓ એ નૂત્ની કુપાવેલી વાતો વડે વધુ પ્રતીપ્ત થઈ રહે છે. અને છતાં નામડામ સર્ડાંયા વગર જ ધર્ણી વાતો મોઘમ ઉચ્ચારવી પડે છે. એમાં કાઈક વીરત્વ ઉપરની માનબુદ્ધિની પ્રેરાધને, તેમજ કાઈક કટ્ટપનાના રંગે રંગાઠને, કન્દિ પ્રાંય રંગે તે પ્રમાણે પ્રેરન થયા બહારવદીઓની આસપાસ નૂતન ઘટનાઓ શુંથી કાઢતી હુંનો. ઈંગ્લાંડના કેટલાઓએ ઇટિલાસકોરો પણું એ મન ધરાને છે. *રોઝિનફુર્લની ધર્ણી ઘટનાઓ ક્રોષ્ટાલિપત હોવાનું કહેવાનું છે. અથવા ધર્ણી ધર્ણી, નિત જિત્ત રથણે. તેમજ વ્યક્તિ પરતે એની અભેદી જોવાની ઘટનાઓનો સમુચ્ચય કરીને મેઘધતુપના રંગમસુચ્ચય સરીએં એક બદલાન ગીર ઘટયા હોવાનું પણ જોવાય છે. માનવી મરી જયા ગરી અમૃત સરંયે જોના સમુત્થિતમાં એવાં અવનાંનો તેજાયા અરવાણી લોક-પ્રદૂન જગતલહેર છે. દાખલા તરીકે મોવર સાંધ્યવાળીએ એક સાદેભાની મહિમને હડાતી જઈ પોતાના રહેડાભુમાં બદેન કરી રાખીને કંબેણે એક હલર રૂપીનાંતુ માર્ગું આપી સાદેભાને પાત્ર સુપ્ત કરી, એ વાત સાર્થી પેડ પ્રચાવિત જતાં, જોના જ એહ સંજાથી બહારવદીઓનો (એ જવે છે) નિર્મંબ કરી છે. (પરંતુ એથી ઉછું કાઢ ને કેંકણની, કાઢ ને હંદ્રીની મહિમની, વરેરે ઘટનાઓને સાંજાડ સાક્ષીદૂરાવા છે.)

આ કથાઓનાં એવું Pictureque-કટ્ટપનાપ્રધાન તત્ત્વ કેવું છે ને સત્ય કેટણું છે, તે નિર્ણય થયો સુશ્રેષ્ઠ છે. કેવળ ચારબુની જ પાસેથી મળેલી આ કથાઓ નથી. પણ ચારબુની, ભાડો, બહારવદીઓના સંગાથીઓ. પોદીસભાતાંના લ્લતા અધિકારીઓ, અમૃક બહારવદીઓની આમે હોયાદાર બેદા ગીરસના માલસરો વરેરે પાસેથી પુછી, બની મહેનતે ચરણાણી ચરણાણી એકરી કરેલી ના ઘરનાઓ છે. બહારવદીઓના ચંગાથમાં એઓ બહારથે નીંદેવા, તેવાનોનુંથી

*“Nothing would be more natural than the gradual clustering of tales round a hero. Robinhood himself is a good example of this. Some remarkable ballads give expression to his dallying exploits and hairbreadth escapes.”

પણ મળ્યા તેટલાના મુખમોંબ જાલ્યા છે. તેમ છતાં કલ્પના ના સંભારથી આ કથાએ છેક્કજ સુક્તા હોવાની જોગાધારી કોઈથી ન જ લેવાય. ઐતિહાસિક સામગ્રીઓના સંપાદક તરીકેની કરજ અહી કરવા જતા એકપણું ડિલિપન ફિલિટિઝિસ્ટ-પાત્ર ન ઉમેરવાની વિષ્વિટ રખ્યાઈ છે, પરંતુ ઘટના વર્ણિવા જતાં સંપાદક લોકોક્ત વત્તાંતને ચાહે તેટલો વફાદાર રહ્યો હોય જતાં એમાં એ પોતે પોતાના મન પર પડેલા રંગાની મિલાવટ કથા વિના રહી રહ્કોતો નથી. જુદું પાત્ર સાથે એને તદ્વિજિ સાથવી ન હરુ છે. પાત્રની ઐતિહાસિક પ્રદૃતિ તેમજ અન્ય આણી ધારી રેખાઓ પામી ગયા પછી એ વર્ણનની વિગતો તો ગોરેતે જ ધોણું ધોણું હોકાણે પૂરી કે કે. પોતે કથાંડે કહેવા જતાં કથાની ઐતિહાસિક મર્યાદાને માન આપતો હોય છે, અને છતાં ઐતિહાસિક વસ્તુનું કેવળ 'રીચેટાઈંગ' કરવાનું પણ એને પાલવતું નથી. આ બધી સંકઠામણું વચ્ચે ધનિહાસ હપ્તે થોરા ધોણે. વરખ ચરયા વિના રહી ન જ શકે. મુખપરંપરાએ ચાલી આવતી ઘટનાને એ રીતે અનેક કલ્પના-પુટોને ભાવના-પુટો ચહેરા જ હોય છે. એમ સમય લાંબા જલ્ય, તેમ તેમ એ પોપદાના થર વધું જાડા થતા જલ્ય છે.

પરંતુ આપણી આ ઘટનાઓ હલ્લુ બહુ લૂટીપુરાયી નથી. એને હલ્લુ કેટલાક નજરોનજરના સાક્ષીઓ હોવાનો લાભ છે. એનું આલોઘન પણ નવલક્ષ્યાની નવસર્જન શૈલીએ અને વિગત પાત્ર કે સ્થળના અધ્યનોથી સુક્ત જીનજવાબદારીની રીતે નથી થયું. તેટલી તેની વિશ્વસનીયતા બને છે. દરેકદરેક ઘટનાવાર, સંપાદકને કંઠનું વસ્તુ મૂળ મળેલું, અને તેમાં પોતે કેટલો ધાર પોતાની કલમ વડે આપ્યો છે, એ બતાવવું અત્રે હુંકી જગ્યામાં વિકટ બને છે. પણ સંપાદક પોતે ખાત્રી આપે છે કે પાત્ર તેમજ પ્રસગને માત્ર proper perspective માં મૂકી રાકાય, તેટલી રાખ્યાં-યાજીના શોલ્યા સિચાય એંગે વગારે છુટ પોતાની કલ્પનાને લેવા દીક્ષી નથી. અને તેથી જ બહારવદાં વિષેના આ દુલનાત્મક લેખમા એ ઘટનાઓની સાક્ષી ટાંકવાનું ઉચિત ધારું છે.

અંગેલે પર દાઝ

બહારવદીએ માહેના ધણું ખરા, લેને અંગેલ રાજસત્તા સાથે અથડાનું પહેલું છે, તેઓની સુરાદ હંમેરાં જારા અમલદારો સાથે મુક્તાલો કરવાની રહેતી. જારાને અહાત કરવામાં તેઓએ પોતાનું જીરવ માન્યું હતું: બાવાવાળાએ આંટે કાલી ચાર મહિના રાખ્યો.

‘અને એ જાબજુ સહેલું નહિ થઈ પરયું હોય. ‘હું હથીયાર વિનાનો હુતો’ એ કેટન આંટની વાત [સા. બ. ભ. ભા. ૧ પા. ૫૩] ન માની શક્ય તેવી છે. સૌરાષ્ટ્રને ડિનારે ચાંચાભાંન તારાજ કરવા આવેલો વશકરી ગોરો, દીવ-અમૃતી વચ્ચેની ઘેર ગીરને વયાવતી વેળા, જેગીદાસ બાવાવાળો વગેરેનાં બહારકરણ વિષે અનતઃશે બની. ડિસ્ક પ્રાણીઓની પણ ધાર્સતી વિના, એવા ભારામારીના સમયમાં કેવળ એક કુમ્ભયામેર જ વાડેસ્વાર બની ચાલ્યો આવે, એ વાત જ અસંભવિત છે. આને શાંતિના યુગમાં પણ ભાયે જ કાઈ : અંગેનખચચાની કમર અથવા ગજતું રીવાલ્યદ વિનાનાં હોય, તે પણ તે યુગમાં શું ગોરો એટલો ગાંધ રહે ? નક્કી આંટને છતે હથીઓ઱ે જ કાઈ વદ્વૈયાઓએ હબાળી હોયના હોયો.] ચાપસાજવાળાઓ ભાણુંચાના હુંગર પર એક વશકરી સાહેબને કુંકયો. વાંચેણે એઠ અને દ્વારકાની વડાદમાં સોઝરોને કલખ કરવા ઉપરાત માછરદા પર હેબટ લાદૂશને ઉડાયા. વાદા નામોરીએ મરતાં મરતાં પોતાને જેર આપનાર જોઈનને જોગીએ વાય્યો. જેગીદાસ યુમાશુંન જાબજા પોલીટાકલ એજન્ટ બાઈન પોતે અમૃતી આવી કેળી જાંબાતો હુતો. એ હતાં જોરાના પદકરથી કાઈ હર્યો નહિ. કાહુની રડોટ પર દાખ : જુમલાં સુટર ન મર્યાંના રહી જાંચેલ વસવસો : એ બધામાં વ્યક્ત થતી, અંગેને પરની દાખ આવા આવા દોહામાં હતરી :

ટોપી ને ‘તરવાર નર કેઠને નરે નહિ
સહેબને મહિના ચાર ખાંધી રાજ્યો તે’ આવલા!

ઘંટ ફરતો ધાણું. હળવા કજ દાઢુા
(એને) રહેણ ખાંધીને માણ્યા ! બેસારી રાજ્યો આવલા !

વશ કોધો વેલથુનો ધણું ગરમાં ઘંટને જે,
(એની) વાળા ! વલ્યાતે, જુંઝું પૂગી આવલા !

વીકે સરવૈયા વાઠીયા રણુગેલા રજપૂતા,
'ભાણુંચાને કુંગર ભૂત સહેબને સરળ્યો : ચાંપરાજ !

માણુકે સરીચાડો માંડિયો ધખકે લોહીની ધાર,
સોજુરની કુંધી શેરી, ઓર્યાં લડ એનાડ.

સોજુરને સેજા કરી, વાઢે નર વંકા.
જોયો ખુંગાણે જુંખણો (એના) દંદી જગ ડંકા.

મુજાવે અંગરેજ મારીઆ, (એના) કાગળ પૂજા કંઈ,
અંતરમાં મહયમ ઉદ્દરે, સૈયર વાત જાયો?

તારી કે ટપાણું તલ્લા, વલ્યાતે કાગળ વંચાય,
(યા નો) મહિયું ખંગલા માંય વાળે મોઢાં વાલીયા !

આ રીતે અંગેનેની સત્તા સામે તેઓએ કરા પ્રભાવથી અંતયઃ
વગર સુકાય હો. કરી હેખાઓ હતો. ગોરાને એંગું કહિ પોતાનાથી
છંચેરા, બેસરવન અથવા સાંચેલૌભ જાણ્યા નથી. ગોરાની એચી પ્રતિષ્ઠા
લોડોના ભાનસ પર ન હસવા હેવાયા આ ધર્યનાંયાનો હિરસ્તો છે.

શા માર્ટ તેઓએ અંગેજ રાના તરફ આઠટી ધૂમ્યુ પ્રદર્શિત કરી?
અંગેજ સત્તા જાણી બેરીને કાયદા અને વ્યવસ્થાનું સુદૂર શાસન
વ્યધાવય તો પોતાનું જેરકાયદેસર સ્વર્ચાંત્રી જીવન સંઘાસ જરો તે
અણીક ? કે અંગેજ રાજકુટા રોચાટુના હિરને હાનિ પહોંચાડી કરને
કરી બેસરો તે નયારી ?

કંતિહાસ વાગંતાં આગણુને એ હારોયો સુધે છે : ૧. અંગેને આઠી
માધ્યરથ સત્તા અની ન્યાય આપાવતા નહોતા આભ્યા, પણ ગાયકનાડ,
ભાવનગર વર્ચર માદા રાજન્યાની મદરે આણી એંગું પોતાના સૈન્યલણ
વડે નાના જસીનાંદાંને કેર ક્યાં હતા. એ હેડક-માન્યયા : દ્વાત ઇથે
લોણીહાસ ચુમાણ.

૨. છ. ઈ. દ. ના નિય હરસાધાર આણા દિનહાં ચુપ્રશિષ્ય
હતો. અદ્ધરના નીર્મિયાનીયા રોચાંગું હારી બેની વાતો દેવાવતા.

એ નિરસકાર અને તુચ્છકારી જ પ્રેરાદને વાચેરાએ અંગેનેને
“દ્વાત્કાંત પેંચાડા : રાજ્યરાના પગવાળા” કહ્યા હતા. અને ચાર્દિયાની
પાસથી સૂળ આભામણી આચક્ષ લેવામા મરાડાંયાને મંદ કરનાર
પણ અંગેને જ હતા. એ વાતના હંશ વાચેરાને કંબો તેવો નહોતા.*

* કંનકેંદ્ર : Outlaws of Kathiawar : પાનુ ૩૪

“ He (Jodha manik) came, as his name indicates,
from the Manik Stock that at one time ruled Dwar-
ika and Okha Mandal, before the Mahrattas, with
British assistance, established themselves therein”

બહારવટીઓનાં કાળ્યો

જ્યો જ્યા વીરતા અને દિવાચરી ગઈ, જ્યા ત્યા લોકોની કનિતા પણ ચસ ગાતી પાછળ ચાલી બહારવટીઓનાં પ્રેમરોર્ધ કવિતાને આકર્પો છે : ચુરોપમાં પણ પ્રે. ગમીઅર લખે છે તેમ— “The outlaw, now as an humble poacher and now as an ideal champion of the rights of man against church and state, is a natural favourite of the ballad muse”—એ રીતે બહારવટીઓના કાવ્યનું પ્રિય પાત્ર બન્યો છે. (એક નમૂને પાછળ આવી ગયો છે.) રોરઠા બહારવટીઓનાં પ્રશદિત—ગીતોના પ્રકારો આટલા છે.

૧. આમ્ય નારીઓનો રદ્યાગાયા રાસાઃ સ્વીકાર્યને મુખુની કસળ્યા વિશોપ સ્પર્શની નેથી અને કંઠથી નાચા મરશીઓ નીતર્થા :

આડે કુંગરથી ઉતર્યો નાથો, આડાં શૂકન થાય,
અભી લોચન કળકણો નાથો ! જમણું ળંગર લાય,
મોઢાને મારવો નોતો રે કાગત તો સાગતો સોટો.

એવું જ બાવાવાળાનું ગીત. એવું જ “છતરીનું છેલને નોતો મારવો”

૨. રાવણુલાયાળા નાથણાઓના, અથવા કાઢીઓ રવીને બાનારા ફક્તદીદરતારીના ગીતા : પોતાનાં તંતુ-વાયોના તાર અર ચરી રંગ
તેવા ટાળો પસંહ કરીને તેઓએ રચના કરી. એમા વૈચિદ્ય મૂક્યું.
એની શબ્દ-રચનામથી સંગમ-સૂર (trumpetlike sound) સંજયો.
વચ્ચે પહતા વળાળો કોણા, છતાં દિતિહાસનું આછિં નિરપણ કર્યું.
બુઝો :

બુજ્વાળાતું ગામ લાંઘયં ને ફેણ્ણું ચડિયું હળર,
ઉંટ ઘોણ તે આડા દીધાં રે, ધીંગાળું કીછું ધરાર
નામોશીનો નર છે વંડો રે વાલા ! તારો દેશમાં હંડો !

આ ટાળ સરથ ને વેળિલો હોચાથી વારંવાર વરપરાયો. વળા
વાયેરો વિષેની કાઢીઓ એક નવો જ ચોલો પાડે :

કોડીનાર મારીને લાય
એપેલો રાળ કોડીનાર મારીને લાય.
ગ્રામતીલો રાળ કોડીનાર મારીને લાય.

આને માટે ક્રીનડેક્ષણ કહે છે : "...is written in gay jingling metre, and affords relief after the somewhat wearisome quatrains of the Kathi bards."

એટલે ક આ કાફીઓ એકતાનાનો કંદળો તોડે છે, અને રણગીતની અસર એવડી વધારે છે. વળી માત્ર પ્રશાસ્ત્રથી જ ન અટકતાં કાફીના કવિઓએ તો એકેક કડીમાં એકેક ઘટના મૂળી છે : કારીનાર ભાંચાની ડીક ઠીક કથા એ ગીતમાં વર્ણની હીથી છે. [સા. બ. ૨ : પા. ૧૪૪] વાયરોની ખીં ત્રણે મશાદુર કાફીઓ પણ એજ બંધારણું અનુસરે છે :

ના રે છિયાં હથીઆર અલા લા !

પંજે મરણુંને હકી વાર, દેવોલા ચેતા,
સુરલા વંકડા ! ના છિયાં હથીઆર !

આ છે Burden of the song : ગીતનો ટેક : માછરટાની ખાર પરના મશાદુર ધીંગાખુમાં દેવાની દઢાને હથીઆર છાટવા કરતાં નરી કીર્તવાની તત્પરતા બતાવતું, રણગાયની માદીક રોમાંચ ખરાં કરતું આ ગીત એ એક ઘટનાને વાયરોના ખીંન જાળીતાં ધીંગાખુમાની પણ હીપ નોંધે છે. [સા. બ. ૨ : પા. ૧૯૬]

ચેલા ધીંગાખેં પીપરડીને કીયો ઉતે

ઉતે ન ખાંધી માર દેવોલા ચેતા,

સુરલા વંકડા ! ના છિયાં તલવાર.

પરંતુ રણગીતની રોમાંચક અસર છાટનારી, ધીરનીરનું જીવના સ્વરૂપ આલેખનારી અને શખદ-રચનાની એક રૂચિ બતાવનારી કાફી નો છે વેધા વિષેની : જોયો કેવે રૂપે બહારવટે બટયા ? [સા. બ. ૨ પા. ૧૩૩]

મનડો મોલાસેં લગાયો

લોધા માણુંક ઇપમેં આયો.

કેસર કપડાં અલા ! લા ! માણુંકે રંગીઅં ને

તરવારેસેં રમાયો—લોધોં

લોધા માણુંકળ થડી અસલારી લા ! લા

સતીયેક સીધ નમાયો—લોધોં

ઉપવા બન્ને પ્રકારોમાં કાયતવ ઓછું : રસાલ-કાર નજીબો : શખદો છેક જ સાદા : શખદ-રચના શિથિથ : એની કર્કશતા ધસીને

શાલિત્યના લીસા પાસા પારવાનો અત્યન્ત નથી : પ્રસંગેનું ઝાણું વિવરણ પણ નહિં : એટલે કેવળ રાવણુંથીના વાઈનની રાથે જ આ ગીતો અમતાં થાય : “Combining narrative system with a lyric form” : “The verse is often crude, the tune is often coarse, but not seldom they have a genuine music.” આ શખાની બરાબર આ વિભાગને વણું પડે છે.

૩. ચારણી હોઢાગીતો. આ હોઢાઓએ જૂની પ્રેમકથાઓમાં છ તેવા, બહારવટાંની સાંગોપાગ ઘટનાઓના સાંકળેલા નહિં, પણ કા કાઇ કાઇ પ્રસંગમાંથી પ્રેરણ, કા બહારવટીઓના કાઇ ખાસ ધ્રષ્ટદૂના ધોતક, કા માત્ર શૈર્યપ્રેરક, અથવા તો કેવળ વધુ પણી સુતિના વાહક બને છે. જુઓ પ્રસુંગવર્ણન : રામબાળાએ એક પાઠીદાર દ્વારા રાને ઉગારાણમાં ઠાર કર્યો : એનો સુવ્યક્ત હાંડો રવાયા :

કલ્યાણી આઠ્યો તો કાઠયમાં, એ લેવા ધનામ
ગરવાળાને ગામ રદ્દે ધણ્યો રામડા !

આ પ્રકારના અનેક હૃડાઓમાં ઘટનાનું વર્ણન નથી. કેવી હિત્યેઅ છ. રામબાળાની પ્રશસ્તિ છ. આમ ઘટનાવર્ણનો Balladના માત્ર અનુરો જ ભણીને અટકો ગયા. રચનારાચ્છાનું ધ્યાન સુતિ પર જ રહ્યું જુઓઃ

જમૈયો જાબમસંગદો, જાંનયો તે લોપાણ !
દેવે જાંલાદ્યું છેડિયું, જો ઉડે એધાણ.

એમાં રાનણદાહર જાબમસંગની કમરના જમૈયો કેવા સુલેંગામા વાયેરોએ ઉણાની મૂર્ખ્યા, તેનું બચાન નથી. એટલે આ હૃડાઓ હુરોપો ‘Ballad’ને પહેન એસી શકે, છતા એમાં રણજીતની નાદભેતિસા નભેલ છે. હુણે બહારવટીઓનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો દાખલતા હૃડા વધુ જાબવંત છ. જુઓ લોગીદાસના હૃડા :

પરનારી પેણી નહિં, મોટે માણુદા !
શૂંગી રખ્ય ચળિયા, જુવણું લોગીદાસીયા !

એ બહારવટીઓનું ઉત્ત્ર શિયળપત્ર સચોટ શૈલીએ દાખલે છ. પછી

કુંકે ટોપી દેરબે, વાહી છાડે વાદ
નાચે કંડીએ નાગ જાંઝડ લોગીદાસીયા !

એ એનું અલેયપણું ભતાવે છે. એ રીતે વાદેરોના બહારવટાનો સુખ્ય શૂર અંચલો સામે ‘આણુનમ ભરતક’નો હોવાથી કવિઓએ એ ભાવ વધુ નેરથી પડતાંનો :

મૂળ મૂળે હાથ, બીજે તરવારે તબાં,
હત જો નીંલે હાથ, (તા) નર અંગે આગળ નમત.

શાંકાંધ ચાર કવિઓ કાંથની વિદ્યાણ ચમત્કૃતિ પણ મૂકી લીધી :

ચાંદ્યો ચાવાય નહિ, રાંદ્યો નો રંધાય,
મામહના મુખમાંચ થીયો કાંકરો કંબાઉત.

કુવારજીનો પુત્ર કેસોળ બહારવટીએ તો મામહાંડ સુખાના ગ્રહાંમાં જમતાં જમતાં કાદરો આવી ગયો દોષ નેવા જર્યા : મુખમાનો કાળીએ પાણીન કાંઠથા વિના રહે જ નહિ.

ને સંકલનાંદ્ર સરગે કથા ચારણું આ દુઢામાં ન કથી શકેણે, તે નેણે એં ખીંડ જ રચના વાં કથવાનો બતન કર્યો છે : એને અંદેવાય છે ‘ગીત.’ એનું ‘ગીત’ એનું નામ જ જીંકું છે. એ ગયાતું નથી. કેવલ એકમારા સુરે જોવાય છે. એનો લખદાર લાયક ના. એનાં રત્નો જાંગડું, રાધાભરં, સાચડું, ચિદમબરું, હરશુક્રાં આહિ નિરનિસાંથો નામી ચોળાયાય છે. જુઓ નેગીદાસના કથા—ગીતનો નમૂનો : [બહારવટીએ ભા. ૨ : પા. ૭૮]

ઘડ અડિયા કે હિ જોગડો ગોડો
આકડિયા ખાગો અદરીંગ;
જરદ કસી મરદે અંગ જડિયાં
સમવડિયા અડિયા તરસીંગ.

જુધ કરવા કારણ રણ ઝૂટા
સાંકળ તોડ બહૂટા ચિંહ;
મારી બધ ખેધ ઝુમાણા,
લોહ તણે સર જણે લીંહ.

એવા ત્રીસ કહીએનું ગીત : પરંતુ વિષય એક જ : નેગીદાસ રણે ચખ્યો : ધીજન કાઠીએયે હોવી એને સોખી હીંદો : ને વનેસંગળ ટાકોરે એને ભાડી લીધી : ખસ. બહારવટીએના બહુરંગી જીવન-પ્રસંગે કચાયે ન આય્યા. કારણું, ચારણું રચનાનો એ હેતુ વિગતે આપવાનો

નહોંતો, પણ એક જ ભાવના ઉઠાવી શબ્દગુંથણી વડે સ્તુતિની,
શૈર્યની, કરુણતાની અસર નીપણવાનો જ હતો. હવે લઈએ વાધેરોનુ
આરણી ગીત : [એ આપ્રસિદ્ધ છે : ‘રણ-ગીતો’ નામે સંગ્રહમાં છપાયો.]

મણે લોભીયા હેથાડ, જેણે દ્વારકા લહેવા મારે
સલાહેક ખોધી ચોડ સંઘાણી ઝકાણ;
ગાયકવાડકા થાણ્યા મારી લીજે ગઢ આણ,
શાહે રાણ્યા બાણે એમ ઘરે કોણે રાજ.

[સંઘાણથ ભાભીયા ભેળા કરી, મારી લુગને દ્વારકા અંતથા
માટ હેથાગે મસ્વતો કરી. ગાયકવાડનું થાણ્યું નષ્ટ કરીને ગઢગરાસ
લધ કેશું, ને મોટા રાયરાણ્યા બાળું તેમ આપણું રાજ બેર કર્યું.
(એવા મનસ્સૂણા બાધ્યા.)]

લોધા એસા વીધા મૂળુ, સમૈયા ને રવા જણે
લાંજણ્યા મેંગળા લૂચ શાહુણા લુણાણ;
માણેક માપહોંદરા, કેપીયા હજખણી માણે
લડના કારદે માંડે કાળસું લાંકાણ.

[લેણો, વીધા, મૂળુ, સમૈયા ને રવા વગેરે હાથીના લુધને ભાગે
તેવા ભુણણા શાહુણા, માપ માણુફના વંશને દદ્ધિલીયો પર
કોપી ઉઠયા.]

હવકારે સેન કારે પદજ્ઞારે ખોધી હેણા,
સીડિયાં માર્ગિયાં કિલ્લો ચડી આચા સુર;
પ્રેરણવાળાં ચોડ તાળાં, દરવાળ પોણે પરા
પટાળા લોધાકા આચા લોછ વાળા પૂર.

[ભારી સૈન્ય હવકારાપટકારા કીને હલ્લો કંદો, રીણિયો માંણને
ચૂરા કિલ્લે ચડી આચા. પરોળના તાળા તોટયાં, દરવાળ પોણ્યા,
પટાધર લેધાનું સૈન્ય લોધાના રસના પૂર કેવું આચા પહોંચ્યું.]

પણ યુદ્ધનું નિત્યના વપરાના શબ્દોમાં વણીન થયુ. અને ધરના
આગળ ચાલી:

કોટ છોડી બાગા એમ હખણીકા કારકૂન,
શાહેણ અભૂતા કાળો ફર્યાદી સુલુય;

આરણ સૂચુતાં સુખે સાહેબ બોલીઆ એમ,
જર્મી આરસમાન પરીએ કટ્ટા કઠાં જાય !

[કોઈ છાડીને દક્ષિણિના કારકૂન (વહીવટદાર) ભાગ્યો. સાહેબન
પાસે ફરીઅથી રાખળાની. રાખળાના જ સાહેબ બોલ્યો કે જર્મીન ને
આરસમાનની વર્ચે કાબાઓ (વાદેરો) કયાં જરો ?]

એ હેઠે રષ્યુ-ગીત વંબાયું. ધણું વંબાયું. પરંતુ વિષય રહ્યો
કેવળ વિષિ અને શુક્કનો જ. અન્ય પ્રેસ જો ન આવ્યો. લોકગીતોમાં
રહેલા details ના તત્ત્વને ચારણૂં ગીતોમાં અવકાશ ન મળ્યો. રચનારાની
દખિલાં શીખુનુંઠથી આપ્યો કટિલદાસ આદેખવાનું નિરાન જ નહોટું.
કેવળ નાટી ને અમૃત પ્રસંગની જમાવટ કરી શૂરાતન ચાટાવણું હતું.

પ્રશ્ન હોડે છે : શું આ કવિતા અંતઃકરણની પ્રેરણમાંથી હંડલી ?
કે ઇતન દ્રવ્યલાલસામાંથી ? બહારવરીઓનાં નિર્ભવ તરતોને ન સ્પર્શિતા
માત્ર શૂરાતન ને ટેક પર શાખના વારિધિ ઢોળનારા ચારણો, રાવળો
નાથમાનાંઓને કે કાશીભીરા-ન્યે સર્વની વાસના લુક ને અની કવિતા
લીન જ હોણી લેછેયો : આવો મત ધાણુનો છે. ધણીવાર આત્મજિતનોના
ચ્યાધ ડખનીને અનેક કવિતાઓ લેચો છે, ને આજે એ વચ્ચાણું ચાસું છે
તે વાત સાચી. ભોક્કને દરખારે સસ્કૃત કવિઓની પણ એજ વસે
અંગેલી. અહિંદ ને રિચાજની રાજસભા ઘણું એ કવિતાના વિકયથી
મુક્તા નહોટી. રદ્વાં સાતમો વર્ષથી મનુષ્યનાં ગુણુગાન કરતી કવિતાએ
એક જ પણ પર પગલા દીખાં છે. અમાંથી ચારણું મુક્ત હોઈ રહે નહિ.

જ્ઞાન એ મનોદાસાને બીજ બાળું છે. સર્વ આચ્ય કવિઓને અભી.
જરૂર નહોટી. અનેક હૈયા આ લોકાની મરદાનગી, ટેક અંને મુત્યુંનય
ઝીંહગી નિર્ણાણી ઉછાળા હેતાં. એ ઉછાળાનું ઝીંહું પુષ્ટકરણ એક
અંગે વિદ્ધાન આ રીતે કરી જાય છે :

Treachery, then, the ballad-makers hated; cruelty
they regretted; and to hurt a woman, to turn away
from a fight, or to give in before the blood gave
out, was to them dishonour. They did not think it
necessary to keep the law, but then the law was
not of their own making: it was either the bondage
of convention or the rule of the rich. They cared
little for comfort. Love and wine and gold they
loved, but these are not comfort. The sleek sensual

abbot with his ambling pad and his fat money-bags, was their abhorrence. The social order which the ballad-makers imagined for themselves, was a chaotic order, a wild and blood-stained life, but as they saw it and sang of it, it was a noble choice between two sets of evils. There are grave possibilities no doubt in the life of peace and comfort, and we must hope they may some day be realized; but perhaps there is something to be said yet for the ballad-life as an ideal. With all its crimes and sorrows, it was a life of the spirit. It was full of generosity, and sincerity and courage, and above all its sad Death in his right place :

“ It is but giving over of a game

“ That all must lose.”

[Sir Henry Newbolt]

“ વીરનરણી માર મળવા માટે અથવા એ કશી વાચ્છના વિના, ગમે તે રીતે રચાયેલાં આ ગીતોના કર્તાઓએ દગ્ધભાગને ખિકાર હોયા છે; કુરતા પ્રતિ શોય દાખંદ્યા છે; કાઈ ખીને સંતાપવી, ધીગાળીયી ભાગવું, માયું પદે તે પદ્ધેલાં માયું નમાવવું, એ તો આ અરીકડાઓને મન અહનાની રામાન હતું. ભલે તેઓએ કાયદાનું પાવન જરૂરી ન ગણ્યું. પણ કાયદા કથાં તેઓના પોતાના કરેલા હતા? જે કાયદાનો લાંગ નેચોએ વાયાન્યા તે કાયદા તો શ્રીમતેઓને સત્તાધારી-એઓ કરેલા ને કાં પરાપૂર્વથી ચાલ્યા આવતા એ ઇટિયંદ્યા હતા.

“ ડપરાં મોનમનજનુને તેઓએ નથી હપારી. એશક બહારવદીઓનાં પ્રણુલુલુન, સુરાપાન, કે સેનાની પ્રાપ્ત તેઓને ગમતી. પણ એ કંઈ મોનમનજ નહોતાં. કવિઓએ તો ચરણીલયાં શરીરોવાળા મહિતોની ફાંદો તરફ અને રૂપીઓની ઘેલીએ. તરફ તિરસ્કાર દાખંદ્યા છે. ત્યારે આ સંહારકોની સ્તુતિ કરનારા કવિઓને કેવી તરેહની સમાજ-ધ્યવસ્થાની કલ્પનાએ હતી? એશક, અંધાધુંધી અને ભર્સતી-ઝોર, લોહીથી અરદાએલી લુલન-પ્રણુલી જ તેઓને પસંદ હતી. અને એ લુલન-કભને નેથ નેથ એના જાન જાનારાએ એ રીતે એમાંથી એઠા અનિષ્ટવાળી સ્થિતિ જ પસંદ કરી લીધી હતી. શાંતિ અને આરામવાળી લુલન-હશામાં અનેક છંદ ક્ષેત્રો શક્ય છે. જગત

કલ્યાણુની અનેક પ્રકારિયા તેમાં ખીલી રાકે તેવું છે. અને કો
દ્વિસ એ ખીલે તેવી આપણે આશા રાખીએ. પરંતુ આ સુદ્ધદીબ
જીવન-હશાને પણ આદર્શ હતો, એવું થાડું ગોલી શકાય તેમ
એની આડે તેટલી કૂરતા અને રોક-નેદના વચ્ચે પણ એ જીવનનું
તે આત્માની-spiritાની જીવનહશા હતી. એ વિદ્યારી, સર્વાધ અ
દીમતશી ભરપૂર હતી. એથી એ વચ્ચે આડર્ફક તો તેમાં મૃત્યુ
કચિત રથાન હતું. તેઓ માનતા કે મૃત્યુ તો એક બાળ છે.
આખમાં આખરે તો સહૃદ્ય હારનું જ સરળતું છે. રમી રમીને અ
છેદે દારીએ. પણ પાસા તો ફેરી લઈએ. એ હારમાં પ
મરતી જ છે.” [સર હેરી ન્યુઝેલ્દ]

માટેજ બહારવાટીયાનાં કાંયાની મોદામાં ભીડી પ્રકિયા તેઓનાં
મૃત્યુ વિષેની છે. મૃત્યુ પર એ કવિતાએ સુનાર અનુભૂતાં સાચ્યાં છે. એ
કદન-રવરો પદ્ધતાપના નથી, નિરાશાના કે સંતાપના નથી. એમાંથી
તો શુંદે છે કાંઈ અન્યાધ મગમાના સ્વરૂપ. એમાંથી તો વીરની મહિતાન
શ્યામ ગાને છે :

નારીયું નત્ય રંડાય, નર કેદિ રંડાય નહિ
એપો રંડાણો આજ, માણેક મરતે મૂળબો !

ગોમતીએ ધૂંઘટ તાણીઆ, રૂપા રણુછોડરાય,
મેતી હૂંઠ તેરાળાઈ ગીયું, માણેક કંગરમાંય.

ઇન્દ્રલોકથી ઉત્તરિયું, રંભાડ બોણે ઇપ
માણેક પરણે મૂળબો, જ્યાં લેણા થીયા ભૂપ.

એ શખ્દોમાં તુકસાનીના વિદ્યાપ નથી : મુજુ માણેક પાયમાવ
અઠને કુંડે હાલે સુંબા તેનો કટાક્ષ નથી. એણે આમ કર્યું માટેએની
ચા વલે થથ, તે જાતનો હેસલો નથી. મૃત્યુમા પણ સુજુ તો ‘મોતી’
જ રહે છે. એભાબુમિનો ભરથાર જ રહે છે. ગોમતીએનો પણ પુત્ર
જ રહે છે. રણુછોડરાયને પણ રોવરાવે છે. એજ ધ્વનિ આ રહ્યો :

રામવાળાનાં લગન આંયાં,
લગનીયાંનો ઠાડ ગોઝારો, એટીયો ગાળો, કયાં દૈકાણો,
રામવાળો !

અથવા તો

કંસીએ થડતાં કંથડળ પોલીઆ,
આમાંથી સુને એકવાર છુટો મેલ્ય ખાલુબા લુજના રાજ !

છેતરીને છેલને નોતો મારવો !
લોળાને એનાં માથડાં નોતાં વાઢવા !

એ નમામ મૃત્યુ-ગીતામાંથી એના એ જ સ્વરો હુદે છે : કે

૧. They hated treachery.

૨. It (Death) is but giving over of a game that
all must lose.

કૃદીકૃને એના એ સૂચા શંકે છે : કૃદીકૃ એનું એ ચિત્ર
હુદે છે : ભરસીઆના એ સ્વરણની અદ્દરથી મૃત્યુની બાળમાં માનવ-
ચ્છવનની અનિવાર્ય હારના પાસા અખરના સંભળાય છે. સાંભળો :

સંધા શેનુંજા તલણાં, જ્યાં ગરવે ચીંધાણુ,
માંસનો પ્રવાતલ મેરાણુ, ગઠવી નાગરવડો ગરીયો.

[શેનુંજા હુંગર ઉપરથી ડાડીને બધાં ગીધડા વિરનાર ચાલ્યાં ગયાં,
કેમકે આદી જોડિકચાટમાં તો શતુંચાનુ માંસ અવરણી ધરવ કરાન-
નાર નાગરવ મરી ગયા.]

ટંક એક દેણી તેગ પદણી છુટે પટે,
અણુતમ નાગરવ એક, ગઠવી ઊખ દેતવ ગરીયો.

[કોઈ સુદ્ધરી પોતાનો સ્વામી ભરતાં, માથાના વાળની દાખી
જમણી બન્ને પારી ઝડી મૂકને રડે, તેમ તારી તથવાર પણ પોતાના
પછા મેડળા મેડીને ટંક એક રડે છે. કેમકે હુશ્મનને કહિ ન નમનારો
સ્વામી નાગરવ ગીયટ નામે ભક્ષને હેનારી બાહારવદીએંબા તા ગયા !]

તોળી ને કરમણુ તલણા ! વાળા નેવાં વાઢ,
થોકા મોરાંનો થાઠ, નાગરવડો ! લાળાં નહિ.

[હે કરમણુના પુત્ર ! તારી તો બહુ રાદ નેહં છુ. પણ એ થોકા
ને એ મુખમુદ્રાનો ડાડ હવે હું નહિ બાળું.]

કુર આચરણો

૫ હારવદીઆચોનાં હષ્ય તત્વો ખતાવી દીધા પછી આ હકીકત તો ડલા જ રહે છે : ગામ બાળવાં, એહુતોનાં માથાં વાઢી ધીસરાં કરવાં, બેપારીઆના ચોપડા બાળવા, નિહેંથિને લુંટવા, ન આપે તેને મારવા : એ બધું પ્રત્યેક બહારવદીઆના જીવનમા વત્તાચોધા પ્રમાણુમા થયા જ કર્યું છે. પરંતુ તેને એક જવાબ છે. બહારવહું એઠલે શું ? પોતાનો ગરાસ જુંટવનાર પ્રભાવ રાજસત્તા સામે રાતુંના જાંદેર કરવી : લડાઈ જાંદેર કરવી : અને લડાઈ એઠલે શું તે આજના સરંકારી ચુંગાં પણ આપણાથી અનુભૂતું નથી. એક સત્તા રામી રાતા ઉપર હરસોધ દાદાંને એનું દણાણું લાવે હે સુખેહ કરવાની અને દરજ ઘેડે : એ લડાઈની નેમ છ. એ નેમને અનુસરનારો ચુંદગામી રાજ્યોનો આજ પણ સહેપનિરોધનો વિચાર નથી કરતા. એ તો રાતુના સમય રાજને, એઠલે કે રાજ તેમજ પ્રભા અનેને શરૂ ગણે છ. રાતુનાન્યના તમામ પ્રભાજનોનાં પોતાને વેર નજરદેહ રાખે છ, જેની સંપત્તિ કષેળે કરે છ, વગેરે બધું આજના ચુંગ પણ આવશ્યક ગણેલું હુંકું નીતિતત્ત્વ છ. હવે આપણે અલ્લારવદીઆના આચરણો તપાસીએ : એમનામા દવય ભૂ કામ કરી રહેતી મનોધારિને પકડીએ : એ યુદ્ધ ચ્યાં, તે પોતાના અરોધરીઆની સામે નાદિ, પણ સાગળા પ્રભા શરૂઆતાની સામે. પોતાની પાસે વાખ-વશકર તો નહોતું. ત્યાં રાતુની પોતાના અન્યાયનો પ્રતિકાર કરે એલું હવે દણાણું તો તેચેને શરૂઆતી ઉપર આસુનું જ હતું. અને મન કેવળ રાજ જ નહિ, પણ એ રાજ-રાસનમાં રામિય રહેતી, આમીન રહેતી, એના રક્ષણું થકી આબાદાની બોગવતી નથી એ રાજરાસનને કરવેરા ભરી નિભાની રાખી સમય પ્રફા સુઝી રાતું હતી. માટે તેના પર પણ જીસ લાવવી એ તેચોની યુદ્ધનીનિને મળુર હતું. જેમ રાજસત્તાનો બહારવદીઆનાં સંગાંહાલાને પરહેજ કરી તેના જીરાસચાસ આલસા કરે, તેના ભળતીઆચોને રીબાબે, તેમ બહારવદીઆ પણ રાજસત્તાની જમીન વાવવા લણુવા ન હે અને બીજી હણને રીતે સત્તાને ચુંગળાની મુક્કે, કે જેને પરિણામે રાજને ચુલેદનાં નોતરા આપવા સિવાય અન્ય રસ્તો જ ન રહેલો જેદીઓ. જેણીદારા ખુમાણું પોતાની જ આંચકી લેવાએલી જમીન એ આંચકનાર રાજ્ય તરફે એહુતોને જેતી માટે આપાતી જેઠી, જેઠાતી જેઈ, એટલું જ નહિ પણ કુંખા ઉપર છેક રાન્દુલાથી દરખારી તોપખાતું હસી લાવનાર પણ એ એહુતોને જ હીંડા. જેગીહાસે કંધું કે

આ એહુને હું કેમ એહવા આપું? ચોતાની જમીન પર બહારવિદીઓ શત્રુરાજને કેમ નભવા આપે? રાણુ પ્રતાપે થું કર્તૃ હતું? મેવાઠની ધરતીમાંથી મોગલના અનનામાં એક પૈસેસા પણ ન જવા હવે : કોઈ એડા તો ન રહે, પણ અકરા યે ચારી ન શકે : એક ગોવાળે અકરા ચાર્યાં : રાણુએ એનું માથું છતારી રાહદારી રસતા પર લટકાવ્યું : આ નીતિ તે બહારવયાની યુદ્ધ-નીતિ. Everything is fair in love and war, એ એનો સિફ્ફાત : અખર્મ આવનાર રાજસત્તાનું એકએ અંગ પીંઘા નામ્ભતું એ યુદ્ધર્મ : બેણોશ બની, તેથાં પોકારી ખુદ વરતી જ રાજ પર હણાણ લાવે, ને રાજ બહારવયાના પ્રત્યે આચરણો ગોતાનો અનર્થ નિવારે, એ એનો અત.

આને પણ યુદ્ધ-નીતિ તો એ જ છે. એ યુદ્ધમાં દિંસા મળુર છે તેની યુદ્ધનીતિ તો એ જ છે : એટલે કે સામી હિંસા ચલાવની : ને પીળ કટલાક ને યુદ્ધો અદિસાના પાયા પર મંદાય છે તેની પણ યુદ્ધનીતિ તો એ જ છે : અણવેચણેલા એહુની ખાલસા જમીનો ખરીદ હરીને તે પર એહવા આવનારની સાથે ઉચ્ચ અસહદાર : વિના માર્યા, વિના તથનાર એ ભાખસ મરં : એને ભારવાની તથવારો જૂદી : એટલું જ પસ નથી. એ રાજતંત્રમાં સહાય કરનારા તગ્રથ કોણેચે પણ રાજનામાં આપી રાજસત્તા પર હણાણ લાવવા જ નેટાયે. નદિતર તેઓના ઉપર સામાજિક બહનામી ઉત્તર. ને સામાજિક બહનામી એટલે ? civic death! બહારવયાના આપી સંસ્કારી, અહિંસાત્મક અને સૂક્ષ્મ રીતિઓ જાણુંના નહોના. કોઈ જ તે હિવસે નહોટું જાણતું. એટલે તે હિવસ Physical death, physical disabilities, ચારીરિક મોત ને નિરાધારી ઉપનલવાં, એ જ અતિમ સાધન હતું. શત્રુની સાથે સહદાર હેનારા તમામ સંલગ્નાને રદ કર્યો વિના આરંશવારો નહોના.

બાબા જર્તે એક સંધીની ફગલાળનો ફિનો દેવા તમામ સંધીની કટલ ખરી : જેણીથાસે કુંઠાની ચારાસીમાં એહવા આવનાર કણુંથી એનાં પ્રાસરાં કર્યાં : વાદેરેણે ચોતે પચાડગીર માનેવા ગાયકવાડ સાથે સહદાર કરનારાં તમામ સેચારી રાજયોઓં કૂંઠો ચલાવી : એ ખાલાની પાછળ અભ્યક્તાપણે આનો આ જ યુદ્ધ-નિયમ ડલેલા છે.

અને ક્રાંત તથા રથીન્યાના વિખ્યવબાદીઓએ એનાં રાજરાણી, અથવા અસુક ઉમરાવો ને પુરોલિતાના નુદ્દમને કારેળે સમગ્ર રાજકુલો, ઉમરાવલુલો તેમજ પુરોલિત-સંઘે કાખી નાખ્યા, તેની પાછળ પણ સિફાત તો એ જ છે. સેદ એટલો જ છે કે આંદ્રી બહા-

રવિશ્વાનાં એકાદ ધર. અથવા એકાદ વંશ પર અધર્મ ગુજરેલા, ને ત્યાં સમસ્ત પ્રોત્સંહ ઉપર. વૈર વાળવાની વૃત્તિ તો એક હતી. રાજત વને આરાધ્ય બનાવવાની જ એ રીતિ હતી.

હું વિચારીએ સંગેઝોની વાત : લુંટ એ અધર્મ છે, અમાનુભી-પાણું છે, એ ભાવનાનું ભાન એ યુગમા લુંબન નહોનું. કોઈ મોટો વિપ્રેલવ આવે, અને પ્રત્યેક જણુ પોતાને ભાને વચ્ચુમાં વચ્ચુ લખને એસી જાય, તેના સમય આવી ગયા હતો. કોઈ મોટું રાજ્ય પણ પોતાની ઈશ્વરદસ્ત જમીન લખને આંઢું નહોનું આય્યું. તમામે આવી આવીને શક્તિ અનુસાર જતી લીધું. કોઈને કણવકળ વચ્ચુ આવડયાં તા અન્યને આછાં સૂચયા. પણ વિનેતા મોટા લુંટારો હતો ને બહારવિદીઓ નાનો લુંટારો. એટલે Sanctity of possession માલીકીદુકુની પવિત્રતા-એ ભાવ આણુંબીદ્યો જ હતો. નહોની કાઈ પ્રેલવ ધર્મશક્તિ, કે નહોની કોઈ સખલ સામાજિક ભાવના. અહેંસાનું વાતાવરણ તા શાચ્યવતું જ હતું. અહેંસાની વાત હોઠ શકે કે કેમ, તેની આચા ય કાઈની કદ્દપનામા નહોની. નહોની રાષ્ટ્રભાવના. હતો કેવલ ફુલભાવના ને ફુલભમ. કંબિ નહાનાલાલ કહે છે તેમ સહુ એકલિનિડારી વનસપ્તે હતા. કોઈ અન્ય રાજ્યસત્તાને પોતાના પર ધર્મરાજ્ય અથવા ન્યાયશાસન ચલાવવા આવેલી ચક્રવર્તી સરંથા તરીકે સ્થિકારવા તેચ્યો તૈયાર નહોના. એટલે નિરતર એંક જ રૂતિ તેચ્યોને જચિત તથા ધર્મર્થ લાગો : કે બજીઓ થયું. બેશક, બથાવી પાટું : Self aggrandisement : એ ગૃહીત હતી મોટાં રાજ્યોની. તેની સામે બહારવિદીઓનો બોલ એ હતો કે Live and let live : તું તારું ખા, મને મારું ખાવા હે.

આ બોલ જ્યા જ્યાં ન જીક્ષાયો, ત્યા ત્યાં યુદ્ધનો અનિન લયોં. કે ક્ષાંયો તે આજે વિનેતા ગણુંયો, ન ક્ષાંયો તેના લખાટમાં ‘લુંટારો’ શાખ્ય લખાયો. વિનેતાનાં વિરાટ સૈન્યાચે તેમજ બહારવિદીઓએ, અન્નેએ કરી તો કટલ જ. પણ અન્નેના ફુલંયા વિષે ભાષા-પ્રયોગા કિન્ન થયા. ઉલ્લંઘ કોણવાયક બહારવિદીઓના આચરણનેના કે ચિતાર આપે છે, તેમા તો પેલા વિજયી સૈન્યના સંહારચિત્ર કેટલા લાલ રગો નથી જ દેખાતા. બહારવિદીએ પોતાની લુંટાટમાંથી મૂડી ભરીલરી બીજે હુાંથે હેતો જતો, પરમાર્થ વાપરતો, ગનસ પત જ એ હપારી જતો. અને અન્યના કાયદા ઉથાપતો. પણ પોતે પોતાને કાને કરેલા નેકીના નિયમો તો જીવ સાટે પણ ન હલ્લંધતો. બીજુ બાળુ વિનેતાનાં ફાણકાર્યક જ્યાં યણે હાલતા ત્યાં ધરતીનું પદ હજાજ વેરાન બનાવી હેતા; ઊંઘા, બાલકો કે ધર્મરસ્થાનકો પ્રત્યેનો વિવેક ન રાખતાં.

આને શુગ બદલાયો છે. શાંતિ, સ્વરસ્થતા, સતતા, કાયદો, અહિંસા, ભાતુભાવ, અને નિઃશરીહારા : એ તમામનું વાતાવરણ આપણું ચોપાસ ઘનિષ્ઠ બની છ્વાદ ગયું છે. આને એકાઈ માણુસને એક જ જગતમ નેતાં આપણને ઓરસારી છૂટે છે, એકાઈ માણુસ ધીંગાણે મરતાં આપણે કાચવાદએ છીએ. પણ શુગશુગની હિંસા તો ચાહું જ છે. માત્ર ચાહું હિંસા પ્રત્યે આપણું દસ્તિ ટેવાય છે; એટલે જ ખાણેામાં ને કારખાનાં-માં ચાલી રહેલો લાંબા નિરોપેનો સંહાર અત્યાર સુધી આપણું નજર પણ ખંચતો નહોંતો. આપણે એજ ખાણુના કોલસા કે સોનાં-રૂપા, ને એજ કારખાનાનું મખમલ ઈત્યાહિ સેંડો પદ્ધારો પ્રેમથી પહેરીએ એટીએ છીએ. એજ મૂરીદાર સંહારકો આ શુગના ઉદ્ઘોળવીનો બની આપણા સંનમાન પામે છે. બાહુદર્વાદીઓએ આટલી કરતું કુટ્ટાટ તો કાદાધિ કરી જ નથી. ને કંટલી કરતા તેટલી પ્રગટયાણે હિંદિના સાકલ્ય શુપાર્યા વગર કરતા. તેમજ તેઓની સામ્ન થવાનું પડ પણ રહેણે માટે ફુલ્લું હતું. કાઈ કાયદો એને એથ નહોંતો હેતો. એ નિયાબસ્યાણ ચાને સાંક્રાંતિકા હતા તે કારણે જ તેમાથી અન્ય નેકાના સાસ્કરણ આરોચાપ કોણા હતા. કુટ્ટાટ હતું એ શુગનું શુગ-પૂરતું લક્ષણ, અને આ બાહુદર્વાદીઓ ગનનાર વ્યક્તિઓનું ચિરંજની લક્ષણ તો હતું chivalry-પ્રેમર્થાર્થ : એ ચિરંજની હતું અને બલવાન હતું. વળી હતું સ્વયંભૂ, એમ ન હોત તો કોઈ ધાર્દરીક સંસ્કારના અભાવે, કોઈ ઉચ્ચ રાજનીતિશાસ્ક્રના અધ્યયન વગર, અને કોઈ નીતિશાસ્ક્રના સંસર્ગ સિવાય એ શી રીતે પ્રયત્ન થાત ? ન પ્રયત્ન થયા પણ આવા વિધાતક અવનપ્રવાહ વચ્ચે શી રીતે એની દળીએં રહેણો હોત ? પરનારી પ્રત્યેનું અદ્ભુત સંનમાન, આબણુસાનું પ્રયે દાનાયચિ, શરૂ પ્રત્યે વારધન, વગેરે વસ્તુઓએ પ્રદૂતિગત બદમાર્શમાથી ન નીપંને. ક્ષારભૂમિમા સુગંધી કુલો ન કુણે.

આપણે એની મનોહરણનો વિચાર કરીએ.

૧. અનિશુનહે ચોતાની જમીન ઝૂંટલી લેનાર બળીએ રાજની અદાલતને બારણું ધક્કા ભાધા પછી પણ એને છન્સાદ ન મળ્યો ત્યારે એનો આત્મા ઉકળી ઉંચે.

૨. ચારે હિસામાં નજર કરતાં કોઈ એને છન્સાદ આપાવે તેવું ન હેખાયું. ઉદ્ધું રાજકોટની એજન્સી સત્તાએ તો હમેરાં મોટા રાજ્યોનો જ પક્ષ લઈ એ નાનાને પાયમાલીને છલ્યે પાટલે મૂકી દીઓએ.

૩. અન્યાયનો હુંટડો એ ખુન્નસભર્યો, અમીરભર્યો, સ્વમાની અને ડેક્કાલો જરાસીઓ કેમ કરીને ગળી જથુ? ગળી જથુ તો એની મહી-નગી શા અપની?

૪. એ ઉક્ષો : ભરતા મારવાનો નિશ્ચય કરીને ઉક્ષો : એણે પોતાનાં ખારા બાળભયાં નાઈ પરાયાં ધરને લરોને ભળાયાં. એણે પોતાના ઠાંઠા ધર તરફ પીડ વાળી : 'turned his back on the homestead where his families lived for centuries.' અને વેરાનમાં ધરાયું.

૫. એ શા કારણે ? શા પરિણામની આશા કરીને ! અત્યારી કે છવાની નહિ, પણ મત્તુ વહે, પોતાના રોણિતાકસરે અન્યાય સામે અવાજ હેવાની. ચાદ કરો દીપા ખુમાણું વચ્ચન : " મારે તો પાલીતાખૂના દરખારગઢમાં મારો રણુંસરો ખાડવંચા છે !" બહારવટીઓ વૈસુક ભાણુતો નહોતો. સાત સાત વાધાણું સહેતો. રાત-હિંસ પછોડો ને નદીઓમાં ભાગેતો ને સંતાતો. ધારય થતો. ગીરાતો. અનોથાં કષ સહેતો. બાળભયાંના વાણા વિંતગ સહેતો, અને કયાં કયાં સુધી ? બાર બાર, ચૈંહ ચૈંહ વર્ષના અયારા જદાના એ વસ્તુ દેશવટા હતા. અને છેવટ એના નિત્રો દ્વારા જ રાજસ્તાની કુઠિય દગ્વભાજ, વિશ્વી, કટલથી કે આગ વહે એના ઘરનનો કરણું અંત આણું.

૬. એને પોતાના અન્યાયનો પ્રતિકાર કરાવવા અથવા તો બહલો લેવા માટે સૈન્યની જરૂર હતી. એની પાસે રાતી પાદ નહોતી. કેકાને એ સૈન્ય નભાવણું જ પડે એ એની વિચારણા હતી. શિવાજીએ પોતાની ઝોડ સુરતની કૂંટ ઉપર, એક નહિ પણ સાત સાત વારની કૂંટ પર નભાતી. એ છધપતિ, કાંતહરા, શાસક, નિયામક અને મરાડી મહા-રાજયનો સ્થાપક તો હુંટફાટમાંથી સાથનો મેળાયા પણી થયેદો.

૭. એણે કૂંટો કરીને ધન સંધર્યું નહિ. પોતાનાં સનેદી સંખેંધી-એને નિદ્ધાર કરી ન હીધાં. [રામવાળાએ પોતાની બહેનને કહેવરાજણું મનાય છે કે " રગતનો પૈસો તમને નહિ છરે. માટે હું તમારા સાકે હુંટ નહિ કરે.] માત્ર પોતાનો ટકાવ કરી, બાકીનું ખેરાતમાં દીધું.

૮. એનાં બાળભયાં ને સગાંગહાલા પર જુદ્મ અને અપમાન ગુજરતા. એની પોતાની સામે પણ રાનુરાજ્ય એકદ્વિતી નહોતું, પણ અન્ય મિત્રરાજ્યા, બહુરાતી સત્તાઓ વરેરેના જ્યો નમતાં. એથી

અહારવદીઓની અકળમણું વધતી, ખુલસ વધું તપતું, ધાતડી મનસ્તુથા ઉપડતા.

૯. શતુ પ્રત્યેની દાઢ જેમ વખતોવખત ક્ષમા અને ઘેણાડી-નીતિની છક્કાએ ચડી વંદ્દીય બરંતી, તેમ કોઈ વખત કિશાનું સ્વરૂપ ધરી લીમાજીતની માફિક, એક જ સંધીની હગવણાજોને બહલો લેવા આપી સંધી ડોમની કટલબનું કરુણાજનક સ્વરૂપ ધરતી. એ બદિષ માનવીનું આ બધું વિશ્વાસું અને વિજિતગત સારંમાફું માનસ હતું.

૧૦. વેપારીના વોપારીએને આગ લગાટવામાં રહેલી એની વિવેક-ભૂલી દાઢની પાછળ ગામઠાના વેપારી રામદાયની મૂડીદાર-નીતિ હબી હતી. ગામઠાને વેપારી કેવળ ‘બમણું ત્રમણું નાણું’ કરીને જ જીવતો. અજ્ઞાન અને બ્યાળી આભ્ય કાંમાને બુદ્ધિની જરો મૂકી એ ચૂસી લેતો. ઘરું વાર રાજીસ્તાની સાથે લાંચલેશવતથી લાગવગ લગાડી વિચિત્ર સંનેંગામાં ગરાસીઓ ઉપર જરૂરી લાખતો. આજ પણ એકું નથા જીરાસીઓની ખરબાદીની તવારીખમાં માટો કુ-યરી વેપારીને નાંબ જના થાય છે. એ આપણા ઇતિહાસ અત્યાત રાસજનક છે. એ કુટિલતાની સામે કણુણી ઝૂટનું ઠંડું લોદી હક્કી રાફતું નહિ, જ્યારે લાયક સંસ્કારવાળા ગરાસીઓની અટબૂત આપો વિશ્રીને આ રીતે વૈર વાળતી : ‘લાંચા વોપારા બાળી દ્વારા, એટે બિચારા કેને સુખ થઈ જય !’ એ એતું બથ્યદ સૂત હતું.

૧૧. પરતુ જ્યાં પ્રબ્લેચ અને પ્રમત્ત ફર્મિઓનાં ઘમસાણું બોલતાં, જ્યાં વીરત્વનું સ્વરૂપ રૌદ્ર બની જતું. જ્યાં જાહેરીને ભાગમાં હારી જવાનો તોર લગતો, જ્યાં વેહનાના પછાડા ચાલતા, ત્યાં પ્રત્યેક પગલે જૈન વીતરાગના નેવી અદિસાની દિષ્ટિ જગતની અશક્ય હતી, ત્યા, ખાસ કરીને મારકૃણના યુગમાં, પ્રત્યેક માનવ-જીવનનું મૂલ્ય આકવા એસફું એસંભવિત હતું. પગલેંપગલે જે આ પુરુષો આપી કોઈ એસા-ધારણું વિવેકભૂદ્ધિ વાપરીને જ ચાલ્યા હોત, તો આપણે ચૂને પરિ-પૂર્ણ વીરત્વના આદર્શ પણ રથાપી રાફત, પરતુ આદર્શ વીરત્વ, પરિપૂર્ણ અને પરિશુદ્ધ વીરત્વ તો આપણે નત્ય જેને રદીએ જીએ તે રામાયણ મહાભારતમાં એ મળવાં હુફ્કર છે, માટે જ આપણે બધી પરિમિતતા દ્વારાણા લભ જેઠું જ ઉચ્ચારો રાફીએ કે તેઓ—અહારવદીઓએ અહાફુરી હતા; પણ “Heroes in making,” હતા.

Heroes in making : હા, શિવાયને રામદાસ શુંહ ને જનખાઇ માતા મજયાં, માટે એ ર બન્યો, શાસક બન્યો. જેગીદાસને રામ

હાસ નહિ પણ ભુરાહશા મળ્યો. જેથા માણેકને કોઈ ન મળ્યું. કેસાં બેનને માગડો ભત મળ્યો. ધાવાવાળાને દાનો ભગત મળ્યા. કોઈને રામદારાનો મલિલપર્ચિ ન થયો. નહિ તો એમાંના કાદિમાથી પણ રિવાટનું સ્વલ્પાશ સોનું સૌરાષ્ટ્રને સાંપત્તું હોત. મહાનુભાવતાની ભારેલી ચીનગારીએ કાઈ કોઈ વાર અણ્ણું ગઈ. પણ એની સાથે લોક-રેવાની ભાવનાનો ઈધણુંનો સંપર્ક કરાવી, હિક્ષાની કુંક હેનાર કોઈ એરમ પુરે નહોતા. સૌરાષ્ટ્રમાં રામદાસ નહોતા, શુરૂ ગ્રાવિંગસિંહ નહોતા. વીરત્વની રોનાભાષ્ણના આ સુવર્ણની ઓળાળી મારીથી વિખૂટ પાડનાર કાઈ ભજૂંછેંચો નહોતી, એરણું ને ઘણું નહોતાં. કારીગર કે કારીચાગર નહોતાં. એની કૂર અહારવટા-નીતિમાં સરકાર ન આવ્યા તે માટે તો જગત સમસ્તના વીરત્વનો હળવિસ વ્યાખ્યાન છ. એને એને નિર્મિત વિદેશકદ્વારને નામે આપરે ચ્યાને બાદતો યુગ પાંને શું આચેરે છ? વાળિન્ય, ઉંઘાગ, દાઢકારણ, વેરેનાં પદ્ય જોમાં લાંબા સ્વીપુડેંચા એને ભાલાંનો હિવસશાલ સંદ્રાર બોલાવી, એનાં રોણિને પૈસે કદા, ધર્મ, કેળવણી, રસાયનસુધારણા, સ્વાતંત્ર્ય દીત્યાદિના ધુર્બદ્ધ સુરખ્યા બની, હેસરાર બની એનેક દોંડા પુનઃન્ય છ. એની વંગયતા એને રક્ત ચૂસવાની ફૂન્દું આને વીરત્વમાં ખો છ. અહારવટીએ હરગીલ એ પણ લેઠીને આજ પોતાન પૂણુંશાળી માનની.

એને કીરીએ બીજી કાટિના અહારવટીએની વાત : એમાં આવે કં વાલો નાભારી, મોાવર સંઘબાળી એકલીએંચા વગેરે : એને કોઈ રાજસત્તા સામે રોાં ફીન્યાદ-grievance નહોતા. તેએમાંના અહારવટાં unprovoked-બીનકશેરાયથાં હતાં; અથવા કુંકઅફલહમાથી, એકાદ કાઈ શુનદુમાથી, કે પરસ્પરના તતમાથી પરિણુંખ્યા હતાં. આની પાછળ શ્રી મનોહરા હતી? એ મનોહરા માત્ર ચારીની અથવા હુંટશાણી નહોતી. ચારીલુંટ્યે અહારવહું લહી ક વરતું છ. અહારવહું એ છુંસહોસહૂની વાત છ. એમાં મુલું તિથાય અન્ય પરિણામ નથી. એમાં હેઠલેન, ભીટન, વિભત્તિએ વગેરે અહું હોય છે. વળી જ્યારે આવો હુંદ્યારો પોતાના જીવનમાં નિનરચયા કેટલાક વરસમા નેક્ષા-નિયમો રસી-કારી એસે છ, આરે એનાં દથો હુંસણ બને છ. છતાં સનાને ચરણે પરી શાંત પ્રણનન થવા કરતા તોક્ષાને ચરી મૃત્યુની વાટ લેવી એને શીદ પાલવે છે? પોતે હુંટેતો છતાં બીજી બાંનું એરાત ક્રીર રાઝેનું શીદ પસંહ કરે છે? એનું કારણ છે Love for Romance: અહુસુતાનાં તરદ્દ્યા સાથે જેદવું એ એની ખુભારી હોય છે. પહોંચ એને નદીએ પર જતવંત વોંડ ડેક્વલાં : ગુજરાતી ને ગાળાઓમાં

નિવાસ કરવો : આમો લાગ્યાને જાણને કખાસીએ નીરવા, ચોરાસીએ,
જમાડવી, બેરાત ઉડાવવી : મૃત્યુના ઓછાયા આવરી રહા હેઠાં
ન્યારે પણ હંડાઅચારાસ, રસટા, છંડારી, ધત્યાદિના જદ્દસા માણ્યવા :
સત્તાધીરોને સામેથી કહેણું મોકલવા : પોતાના નેનું ફરસાયના : અદુલ્યોની જારીમાંથી કે નદીની લેખદમાથી એચીતા ગોકાનાં બાંધી
હેખાવ દેવો : કોઈ અભિગાતે રક્ષણું આપવું : કોઈ ગરીબ બાળની
દીકરીને કન્યાદાન દેવા ચોરીની લંબ-ચોરીમાં પ્રગટ થવું : કોઈ ગરીબ
માણ્યસની સુવેલી કન્યાને પરણું જનારો હરામીની જન રૈકી તેજ
જનમા એ સાચા ગરીબ વરને બેસારી પરણું લઈ જવો : કોઈ
રોટલા આપવા આવનાર બાઈને ખેલનીકરી કહીને નવાજેણ દેવો :
કોઈ સાહેબની મરમને અંતરિયાણ રોકી, હુટબાને બદલે હથું પહેલ
કદી પાપદાના રૂપીએ આપવા : કોઈ શુરૂનીર વાણીએ પણ જે સંપ્રી
થાય તો તેને બદાહુર કદી જવા દેવો : બહારથે છતાં બેઠકું રજા-
સત્તાના ચોડાપહેરા બેઠી કરીને પોતાનં બેર જઈ કુહુંને મળવું :
વરળંગ ધાયવની માંક પોતાની વાર લેતી ધરની ઢીને કહેણ મોક-
લાંયા તુંબા જ મળવા જવા નીકળવું : નીકળતી વળા અપશુદ્ધ
થાય તેને ન ગણુંકરી અને પાદરમાં જ શરૂંએ મહયા તેની સંચે
ધાણાણે રમી દેલ પાડવો : શરૂંને પોતાને જ જોળી ન મારતા તેના
શોઠાના ડાખલા પર અથવા કમરના જમ્યા પર બંધુક ચાઈને જેને
ચેતાવનો : સરકારી દ્વારાંદો બાળી નાખવા : આ ખંડું Romance નું
અથવાન તત્ત્વ છે. પુનીએ ચારણું બસ એકલવિલારી બહારવિલારી
અનીને ચાહીની નીમણ્યા, કોઈ સંગાથી જ ચેલે ન રાખ્યા, અને એકલ-
બાયા ધૂમતાં જ ચેલે ધાણાણાં કર્યા, એ પરથી એને
લોકાએ “એકીના” ની પદતી દીધી, એ ખંડું જીવનની
મરતી દાખલે છે. બેશક એમાં જ જલી તત્ત્વ ધણું ધણું જરૂરું હોય છે.
આવા તેરીલા, મોછલા, વજ રી છાતીયાળા. અઠઘૂત જાન ઉડાર,
ધાતડી છતાં દ્યાવંત, દ્યેરી છતાં મારિયાત, એવા અનેક અહારવિલારીએની
જવન-કથાએ તુરેપામેવિકામાંચ લખાઈ છે. સિનેમાના ચિત્રપટ પણ
આર્કિવ્ઝ રીતે હતરી છે. સ્પેનનો Gouache જનાનો લુંદારો એનું સુરેખ
દૃષ્ટાંત પ્રેરં પાડે છે. Picturesque but baneful career : એ
શબ્દો એને માટે સુધીએ જ છે. પચરંગી પીરાકારી જવનને કારણે જ
એ માનવ-કૂમકુટુંનાં મૃત્યુની નાટે નીકળી પાડે છે. એ હુંદારાપણ
એની પ્રદૂતિ નથી. હુંદા કરીને એ પોતાનું ધર કરતો નથી. હુંદા એની
લાલસા નથી. એ એની પ્રકૃતિ પરણું લદું પાતળું દાંખણું છે. જીને

હોય છે નેકીદાર હૃદય. એને જમે છે સંધ્યાના રોગો. એની વાઠને અંતે
અંધારી ભધરત ચાંપે છે. ત્યાં પેસવાના એને કોઈ છે.

માનવ હૃદયનો મહાપ્રથમ

China in Revolt : બળને ચેતનાની ચીન : એ પુરુષનો ખાલોશા
લોખા બાલે છે કે “Modern European civilization has
succeeded in the Conquest of Nature by subduing
and controlling her so that she can be made to serve
man's desires, and this with unquestionable succ-
ess. But more terrible than the objective forces of
Nature are the passions of man, and until these
passions are properly regulated, there can be no
civilization : યુરોપી સંસ્કૃતિએ કુદરત પર વિજય મેળવેલ
છે; કુદરત મનુષ્યની કાંઈએને ઉપર્યાગી યાય તે રીતે તેને
કળે કરી અફુરામાં લીધી છે. અને તેમાં નિઃસંદેહ ઇતેહ ચેળવી
છે. પરંતુ કુદરતની શક્તિએ કરતાં યે વધુ ભયાનક તો ‘મનુષ્યાની
કર્મિઓ’ છે, અને એ કર્મિઓનું જ્યાં સુધી ઉચિત નિયમન નહિ
યાય, ત્યાં સુધી સંસ્કૃતિ સ્થપાક શકશે જ નાદિ.”

“ ભાદારવીઆની છણ્ણાવટમાં આ બોલ રહેલે સાંભરે છે. આ સુત
આપણે સોરઠની બાદયક જાતિઓને લાગુ પાડવાની જરૂર રહે ચૂક્યા
જાઈએ. ભગવાનદાદ સંપત્તિમાં સરળ્ણા શાંખો. અને ચોક્સ દત્તિહારા-
કાર પોતાના સાચા અંતઃકરણુના નિરીક્ષણથી જે વાત સમજ શક્યા
હતો તે ક્રાનકેદાર સાહેબ પરદેશી સત્તાધીશ હોવાને કારણે પૂરેપૂરી
જી સમજ શક્યો. ક્રાનકેદાર વાદેરો વિષે પોતાના “Outlaws of
Kathiawar”માં શું કહ્યું ?

“Hindustani sepoys in the guise of mendicants penetrated every part of the province with strange tales of the massacre of the white garrison and of the lurid sunset of the British Empire. By none were these tales more greedily listened to, than by Jodha Manik of Okhamandal.

x x x

“Unmolested there he again took heart, and on the early morning of the 8th October 1860, perfor-

med the great feat of his life—the sack of Kodinar—
 and the rest of the day was spent by the Waghirs in the agreeable task of looting the Banias' shops and houses. But Jodha Manik was no miser and when the Banias were fleeced to the bone, he spent the loot in feasting the neighbouring Brahmins, whose acknowledgment of his Kshatri descent he wished to obtain, and the low-castes whose support he desired.

* * *

"But shortly after this exploit, and possibly as a result of his excesses on that occasion, he died of fever in the Gir."

બસ; "બાવાવેશધારી હિન્દુસ્થાની સિપાઈઓએ 'પણા બળવામાં ગોરાની કલબની ને ભીડીશ રાજના અસ્તની વાતો કરી. જેનો એ ગળી ગયો. કોડિનાર ભાંચું. વાણીઓને નીચોબયા. 'ક્ષત્રિ'નું પદ મેળવાના આકાશબ્યુને દાન કર્યું. બહુ 'ભાંચું. મરી ગયો.' કૃતા આટલા જ કટાક્ષયુના રાખ્યો વડે એ છિત્રિદ્વાસકારે લોંગાની આપી જવન-કથા પતાવી. અને મુજુ માટે 'પણ આટસું જ લઘ્યું':

"Mulu had escaped with a few followers, but he did not long survive his brother. He was surprised and shot the following may by the Porbander Police."

આથી વિશેષ આ પરદેશીને ન હેખાયું. વાવેરોના પૂર્વ ક્રિતિદ્વાસમાં અથવા વર્તમાન પ્રકૃતિમાં ઉત્તરવાતું એને મન થયું જ નથી. વાવેરોને એ 'Rebels' કહીને જ સંતોષ પામે છે, કોડિનારની કૂંઠ માટે એ એ પાણાં રોકે છે, પણ રાંભાકાર એટ વાવેરોના હાયમાંથી પડાની અચેતન લશકરે સોનાના માચાની લાટા કાઢવા મહિરોની હિવાલો પર કેવા ગોળા ચાલ્યા અને ટોભીઓને દાર પીવાઠી કેવા ગામ કૂંટલા ત્રણૂ કલાકણી કાબહેસર મંત્રરૂપી આપી, ચોખામંઠળ પર બદેાચ લશકરના અચાચાર કેટલી હું સુધી ચાલ્યા, મૂળુને કેવા ઇસાવીને કેદ કર્યો, આસપરાના હુંગર પર તોચોથી પણ શરૂઆત મહાત ન થયા એટલે પાણી પીવાનાં તળાવોમાં તેરી જેસના ગોળા જીંકયા : વાલાની ટોળાને ગોઈન સાહેયે લાડવાની અંદર કેરી પદાર્થ અવરાંતીને માર્યા : એ બધી વાતો વિષે કીનકેદ એક ધર્મસાંદ્રું પણ નથી છેતો.

જે જ શીર્ષકેદના પૂર્વજામી ન્યાયમૂર્તિ સંબંધું કોઈ વિશેષ વિશેષ નથી કરી સુંગરીના વડો હડો તરીકે વિશ્વાત થયેલા એ વૃદ્ધ અંગે સૌરાષ્ટ્રના પરિચયના જ્ઞાન સ્વરંગાના એક વેજ—Recollection of old days in Kathiawar (સાંજવર્તમાન વર્તિકા: ૧૯૧૦) માં છેલ્લી વારેલી પંડિતાંનો એક દિવસ, દીર્ઘદર્શી અને પ્રેમશૈર્ય પિલાનનાર આત્માની ફોરમ પ્રકાર્યાં કે.

"There was a great deal of fine true chivalry in the old outlaws. They were almost without exception brave men driven into outlawry by oppression, and few of them, at least in early days, were guilty of wanton cruelty to women and children, or the old and feeble. I believe I am right in saying that every one of the genuine old Kathaiawad outlaws (with perhaps the exception of Juma Gandh) was wiped out, either by sword or the gallows or transportation, before I left Kathiawar. I had much to do with the last scene in many of these adventurous careers, and as a rule while I had to enforce the law I could feel a genuine respect for these misguided hardly treated desperate men. Only one ever shivelled when called upon to face the music : Raide Charan. Well it sounds almost incredible now, doesn't it, that such should have been the almost hourly, daily happenings all over Kathiawar thirty years ago. Life there, in those days teemed with interest and not only in this special feature of outlawry but in a hundred other picturesque touches and experiences, which I could relate and, while rougher, seemed much more real, and throbbing with variety of excitement and colour, than it commonly is today."

"આ! જ્ઞાન બહારવટીએની અંદર ધાર્યું ધાર્યું સુંદર ને સાચું પ્રેમશૈર્ય લયું હતું. બગભગ એક પણ અપવાદ વિના એ બધા જ્ઞાનમથી છેઢાઈને બહારવટે નીકળનારા બહારુરો હતા. અને તેઓના

પ્રારંભિક હિવસોમાં તો ભાગ્યે જ તેઓમાંનો એક પણ બહારવઠીએ ઝીંઘાને, ભાવહોને, વધ્દોને કે અશક્તોને નાણ્યિયુછીને પીઠવાનો હેઠિત અન્યો હતો. કદાચ જુમા ગંડ સિવાયોનો તો એકએક સાચો અસલી બહારવઠીએ મેં કારીઆવાડ છાહથું તે પૂર્વે જ કાં તથવારથી, કાં કૃંસીથી અથવા તો કળાપાળીની સલ વદે સાડે થઈ ચુક્યો હતો. આમાંના અનેકની સાહસિક કારકીર્દિના આખરી પ્રેરણો સાથે મારે સારી ચેઠ નિસ્પત્ત હતી; અને ને કે મારે હમેશાં કાયદેસર તો કરવું જ પણતું, તે છતાં મને આ જેરમાર્ગ હતરી ગયેલા ને જુંબા વતાંન પામેલા મરણીએ મર્દીને માટે સાચુ માન થયા વિના રહેતું નહિ. મોતને બેઠવાતું નોતર સાંલળીને માત્ર એક જ બહારવઠીએ અરથયો હતોઃ એં હતો : રામહે ચારણ. ખેર! આપા કાઠિયાવાડ ઉપર ત્રીસ વર્ષ પર આ બધી ધટનાએં રોજેરોજ બદ્લકે કલાકે કલાકે બન્યા કરતી, એ વાત અત્યા લગ્નભગ ન મનાય તેવી લાગે લાગે છે—નહિ ત્યાતું જીવન એં : હિવસોમા રસભરપુર હતું—માત્ર બહારવઠાનાં આવાં આસ લક્ષ્ણો થડી જ નહિ, પણ બીજા સેંકડો રંગેરંગી અનુભવો વદે, કે ને અનુભવો આને છે તે કરબાં વધુ સાચા લાગતા, અનેકવિધ રોમાંચક રંગલભક્ષી ધરકતા લાગતા.”

હવે રાવ સાહેબ ભગવાનદાલનું માનવતાભર્યું કથન લઈએ :

“એશક તેઓ થોડા છતાં મોઢી ઝોજ સામા આવી બાથ ભીઠા ને શાબારી પટકારાથી સારા સારા વટચૈયાનાં હાંજનું નરમ ફરી નાખતા હતા તેનું કારણું એજ હતું કે તેઓ મરણીએ થયા હતા. મરવું મારવું એજ તેઓએ નિશ્ચય કર્યો હતો. આમાંથી જીવતા રહી વેરે અસીશું એવી તેમને આશા જ નહોઠી. તેઓ ઉપર ગાયકવાડે જીલ્લમ કર્યા હતો અને તેજ કારણીથી તેઓને પોતાનાં ધરખાર અને બાપુકાં વતન મૂકી લાગ્યું પહેલું. તેઓના સારા સારા લોકો કપાઈ ગયા હતા. ભૂમતરસ ને ટાઠતડા વેઠી તેઓનાં મગજ ફરી ગયાં હતાં. અને તાલુકદારોની તથા સરકારી ઝોજ તેઓને એક જગે નિરાતે બેસવા હેતી નહોઠી. તેથી વેર કેવું ને મરવું એ વિચારે તેઓના મગજમાં મજબૂત ધર કર્યું હતું.

“વાધેરો વિષે હેશના લોકોને પણ ધણું તપણું હતું. તેઓ નાણુતા હતા કે બિચારા ઉપર ગાયકવાડે જીલ્લમ કર્યો છે.

x x x

“હવે મૂળ એકદો રહ્યો તે આ વખતથી નિરાશ થઈ ગયો. ધણી ભાઈ, તરસ, થાક, ઉલગરા, માણુસો મુચાનો અદ્દોસાસ, કાઈ જેખી ભાઈનું મોત, તે પણ વિચાગમાં થયું: તેથી શું એના મનને થોડું લાગતું હોય? કહે છે કે કટલીક તો મૂળ લાંઘણો એંચટો હતો.” અને કટલીક વાર તેને સાતસાત દહાડા સુધી અનાજ મળ્યું નહોતું. વિચારો તે પણ ધણી દહાડા આ રીતે રખી છેવટ સહેજમાં આવીતો પોરબંદરની ગીસ્તને હાથે ભરાયો: × ×”

× × ×

“આહાડા! આ વખત તેના મનને શું ચતું નહિ હોય? તેને આ વખતે શું જેમાબાઈની શાખામણો ચાહ નહિ આવતી હોય?”

× × ×

“દ્વારકાની લડાઈ વખત ને દોઢ હનુર માણુસનું ઉપરીપણું બોગન બતો હતો તે હવે ઇક્લા અંગત પાંચ સાત માણુસથી રહો. એટસું સારું કે તેણી આ દુઃખદાયક છાંદગીનો થોડા વખતમાં જ અંત આવ્યો. એશક એ હરામ્ભારનો ધંધે વધ ફરતો, એટો સામાન્ય રીતે જેતાં આવા મૃત્યુથી આપણે ખુશી માનવી નેઈએ, તો પણ તેને એમ કરવા ગાયકવાડ સરકારે જીવમંથી ફરજ પાડેલી. જમાનાની રીત સમજવા તેનામાં પહોંચ નહિ, એટલે એ કટલીક બદસદ્યાહને તાણે થયોલો. તો પણ તેના મહાન વિચાર, તેનું શુર્વીરપણું, ઉદારતા, અને તેના આવા પ્રકારના મરણુથી તેના કંદુંખ પર ચુંચેલી અપદશા દેખી કઠણું દિવના આખુસને પણ હ્યા આવ્યા વિના રહે જ નહિ. ખરે દેવાનાં કામ તો કૂરે ને તિરસ્કારપાત્ર હતાં, પણ મૂળનાં કામો એવાં ન હતા કે તેને આપણે હલકી પંહિના ભારવટીઓની જેડે સરખાવીએ.”

× × ×

“મને ખીલ કોઈ ઢેડ અને પીડાકારક વાદેર મૂવા તેનું કાઈ તપણું નથી. પણ એક છચ્ચુ, આનદોન આપી ટોળી માટે જ તપે છ. અરે! તે સર્વનો ધાણ નીકળી ગયો. તેઓ સાત માણુસમજ્ઞ નહોતા, પણ તેઓને સોખતે જીવળ્યા. હલકા વાદેરોએ તેઓના માથાં ફેરવી નામ્યાં. અને વળી તેમાં ગાયકવાડી જીવને વધારે અસર કરી. સિપાઈ તો ખરા જ. મરવાં મારવાં તે તો ડિસાખમાં નહિ. વાણીયા ન હતા કે ભાઈબાપ કષી, ભીમેલાં અપમાન માર્દ કરે. વેર દેવાના જેશામાં દૂર અંદરો કુંદું થશો તે સુખયું જ નહિ. જેધાના વિચાર તો આખરની ધરી સુધી સારા હતાં, પણ ખીલઓએ તેને પરાણે ઇસાંયો. × × ×

“આ લોકો (વાયરે) ધણ્ણા ઠંમતવાન ને બહારુર છે. અને જમે તની આકૃત પડે તા પણ તરે તેવા નથી. આ લોકો યાદતડકો ખૂબું સહન કરી શકે છે.”

+ + +

“આ લોકો વળાવા તરીક ઠિક ઉપયોગમાં આવે છે. કોઈ હુરામખાર ગાડું લુંટવા આવે તો જ્યાં સુધી પોતામાં જીવ હોય ત્યાં સુધી સામા થઈ બચાવ કરે છે. તેમ નહિ કરે તે પોતાની નાતનાતમાં હીણું હેખાય એવી તેમની સમજ છે. વળી આ લોકાનો ગાડાં તેમના માનની ખાતર ભીજા કોઈ લુંટતા નથી. અને કદાચ લુંટે તે પાતાના જીવને જેખમે પણ તેઓ બચાવ કરવા તૈયાર રહે છે.”

આ તો હું ઐતિહાસિક સત્ય : રા. સા. ભગવાનલાલ સરકારી આહમી તરીકાના માનસિક હુખાળો નીચે રહા રહા પણ આટલું સત્ય હુચ્ચદી રહા છે. જેંથાં ને મળું આવા આનદાન વીરનરો હુતા તો રાજસત્તાએ શા માટે અને એના પૂર્વલેનું રાજ્ય પાછું ન સોધ્યું ? શા માટે તથોના ઉપર જોગા છાડવાને બદલે, અથવા આકરી તવાઈએ માદલવાને બદલે રાજકુલ તરીક એની સંદે બચવહાર ન આવ્યારો ? શા માટે જેધામૂળને એઓબાના અને જેજા ખુમાણુને કુંડલાની ચ્યારાશીના સુખા ન નીચ્યા ? જેગીદાસ આટલો નેકીદાર હોવા હતાં વનેસંગળની વદ્ધતા એને કાં ન સોંપાડી ? ભાવનગર રાજ્યનો ઈતિહાસ આને એના મુલ્ય પણી એક સે વર્ષે પણ એને કંચું જોડવવંતું આસન આપે છે ? વનેસંગળ જોડિલ અથવા અડેરાવ નાભવાડ અકબરરાહ ન બની રાક્યા. નહિ તો જેગીદાસ અને જેધામૂળું જેવી માનવ-શક્તિએ સોરઠ હેઠામાં કાંઈક જૂહી જ તવારીખ જન્માવત. એ તો એવ, પણ એકાશા “નિદ્ધાસે આવા નરરાહુલોની જીવનક્ષયાને પણ મારી મચરણ દૂધિત બનાવી દીધી છે. અને જનતા પણ આને એવા ઈતિહાસની આપેલી વહી દષ્ટિ વાપરીને આવા વીરને વગેરે છે. ઈતિહાસની દષ્ટિ કેટલી નિર્મિત ને વેધક હોવી નેદાએ ? એ ઉપરછલું નેદને કેમ ચુકાદો આપી શકે ? દાખલા તરીક માંયાણું જેવી ચીર, તોકાની ને ધારાડ તરીક નામચીન કરવામાં આવેલી જલ્દિને તપારીએ : એ લોકાને તો પોતાના આજસુધીનાં પાપાચરણોના બચાવમાં ધાર્થ સપ્રમાણું રહેન સંકળાબદ્ધાનું છે. એ લોકાની બહારુરી, વદ્ધાધ, નેકી અને બેળપનો. કેવો કેવો કુટિલ ઉપયોગ કદ કઈ રાજસત્તાએવી કર્યો છે, તેઓને ગુનહાર ગણ્ણાયથી કેટલી હુલકાઢ પોતાની પ્રકૃતિમાં ખારણ કર્યી પડી છે,

તે તો હર મૂકીએ. એના બોલ પર કદાચ વિશ્વાસ ન ધરીએ. પરંતુ વ્યાટસન લેવો વિરોધી અંગેન ચોતાના 'ગેજેટીઅર'માં જે બખી ગયા છે તેની અવગણુના કેવી રીતે કરીએ ? એ વખે છે કે "તેઓ શુરી, નિદર, પરોષ્યાની આતર કરનારી ને દમાની જત છે, પણ વશ રહે તેવી નથી." અતુભવીએના અનુભવ-બોલ છે કે તેઓ વિશ્વાસધાત નથી કરતા. દમાની છે. એને આજ સરકારીહરખારી [સાખ્ત] જોતામાથી ચોડો વખત પણ બાદાર નીકળી રાફનાર મીયાળો. કાર-આનામાં જઈ પોતાની ઉદ્યમી પ્રદૂતિ એને કુરાલતાને ઠીક પરિવય કરાવે છે. પણ એ કહે છે કે 'ગુનહેગાર કામ' તરીકેના દાનૂનોની કીસમા પણવાથી એનું અમીર નીચોવાનું રહ્યું છે. ઘરચાંગળે ધરતી નિઃસત્ય બની આનાજ આપવાની ના કહે છે, ને બાદાર જવાની મના રાજ્યસત્તા કરી રહી છે. એવી સંકામણમાથી જ ઘણુને ચારીધાડનું સરણું લેવાની ઇરજ પડે છે વગેરે વગેરે.

આ કામનાં ડાંડાં તરણો ઉકેલવા માટે કાઈ ફિલાસપાર, નહેર-સેલક કે સમાનસાંસો ઉત્થો નથી. રાજ્યસત્તાની પાસે તો તાત્કાલિક નહેર શાંતિને કાંકે 'દમન' એંજ એક તરણોપાય હતો. એને એ 'દમન' એટલે શું ? Call a man thief and he will steal : ભાતાના ઉક્ષેમાથી જ મીયાળો. ચોર હરી ચૂક્યો. એનું બાદક જરૂરે કે તર્ણ જ કાયદો. એને શાદાર દરાની પરવાના-પત્રક પર ચાલે છે, એટલે એ પણ ચોતાને ચોર જ સરળાંગે માનતું થાય છે.

પરંતુ એ વાયરા, મેરો કે મીયાળુંએને મન ચોરીલૂં અંતરાત્માને અંશ નહોતાં, ધર્મ નહોતાં, ઈસ્થિરદાટ જ્યવસાય નહોતાં; પણ રવાથ મનુષ્યાએ પદાવલી ટેવ હતી. 'મારતા મીયાની તવવાર'વાળા યુગના એ ચેપ હતે.

શિવાયએ જેની સહાય થકી સામ્રાજ્યનું સ્વાજેન હતાયું તે માવ-નાંએઃ કોણું હતા એ ? કેવા હતા ?

પ્રતાપ એને વનરાને અરવલી એને અણુદિલપુરની આટલીએમાંથી જેણોને એકઢા કશી ખોયેલા રાજ પાછાં મેળંયા, તે ધનુર્ધારી લાદો કોણું હતા ? કેવા હતા ?

યુગનાં આદોલનો અટકોણે તો એ વાયર, મેર ને મીયાળુની ખાનદાની પણ રહેહી હક્કો. જેરી વાયરા જ પી ગયા છે. પ્રણલબના વાયુ-સુંચાર ચાલ્યા છે. એના સ્યરો આ પરિત મનાએલી જલિયામાથી કદાચ સિપાહીઓની ને પ્રેમરૌર્ધની ફારમો છદ્યયો.

પરંતુ એ પ્રેમરૌર્ધ પ્રકાલવા માટે સતત આડરા પ્રયત્નો લેશો.

સ્વા ૨ હ

બહારવટીએં

૩

"Yet as late as the eighties Kathiawar was a happy hunting ground for wild adventurous spirits, and a paradise for young officials. The last of the great outlaws were still atlarge ; romance, the lingering spirit of Rajput chivalry brooded over the land. Waste and desolate plains, ranges of stony hills, jungles, dotted everywhere with oases of rich cultivation, and innumerable forts, durbars, palaces; the Kathiawar of those days was full of glamour and charm, and threw its own spell over all those who came within its influence."

૨૭. જર્નિયસ પીમન]

મહીયાનાં બહારવટાં

સંવત ૧૯૦૮ : ૧૯૩૬

અતિહાસિક મહિતી

થીનકેદ કે બીમન મહીયાઓ વિષે કશું જ લખતા નથી કેદન
એવ ચોતાના ‘હિસ્ટરી ઓવ કાઠીયાવાડ’માં (પાનું ૨૩૬) આટદું
બેકપક્ષી લખાયું કરે છે:

“મહીયા નામની નાની શાખાએ જુનાગઢ પ્રહેરણમાં હેરાનગતી
કરવા માટે જુનાગઢ શાળ્યમાં ૧૨ ગામ ખાતા આ લોકોએ ઈ. સ.
ઈટજરમાં જુનાગઢ પર ચૂદાસમા રાના વંશને ફરીવાર આણુવા રહેર
પર હુલ્દો કરેલો. આ કારણે તેઓનાં હૃથીઆર આંચ્યકી લેવાયાં, એટલે
એવા બહારવટે નીકળેલા, અને ઘણી મુશીખતે તેઓને ફિસલાવી પાછા
ાળેલા. તે પછી તેઓની જગીરાના સીમાદા દોરાયા, તેઓના હકો
એકી થયા, અને હુલે તેઓ રાજની ને લશકરી ચાડરી નહોતા ડાવતા
ના બહદ્દામાં તેઓની ઉપર એક હળવો કર નભાયા. તેઓની અભીષ
પ્રદકરે કાઢી નાખી. પરિણામે તેઓ ૧૮૮૨ના શિસેઅયરમાં ગામડાં
ગડી એક તદ્દસ્થ પ્રહેરણા એક કુંગરા પર ચરી દૂગયા, વાદાધાટના
એવા પ્રયત્નોની તેઓએ અભિમાનભરી અવગણુના કરી.

“આ દ્વીપકદ્વપની બીજી અસ્થુંગા અને શુન્હો કરનાર કોમો પણ
આ દ્વારાને કદાચ અતુસરથે એવા ભયથી મહીયાઓને, ને તેઓ

શાંતિથી ન વિભરાય તો હૃથીનાર કુંટવી કષે કરવાનો હુકમ અપાયો ;
પારણું થીંગાણું થયું. તેમાં મહીયા ને પોલીસ બન્ને પક્ષમાંથી ધણ્ણાના
નન ગથા, મી. એસ. હેમીક (આધ. સી. એસ.)ને પ્રસુઅપદે એક
મીશન, મહીયાઓની ફરીઓદો તપાસવા નીમાણું. સુખ્ય ફરીઓદો
નુનાગઢ રાજ્ય અને એની ચોલીસ સામેની હની. છ વર્ષ સુધી તકરાર
કંખાઈ. સંતોપકારક ફેસ્લેદો થયા, અને રોકડ જમાખુદીને બદલે જમીનની
બદલીના દ્વારા સુલેહ થઇ શક્યો.”

કુ. એલનું અર્થ સત્ય ખુલ્લું કરનારી પ્રચૂર હક્કાકોટો “The
Brutal Massacres of the Mahiyas of Junagadh” નામના,
એક કાઠીયાવાળી ભાઇઓ વખ્યાત પુરતકમાં ભરી હોવાનું ચોક્કસખે
લખ્યું છે. પણ એ ચોપરી હૃષ્પાયે દોઈ એનો ઉપરોગ અત્ર થઇ
શક્યો નથી. ફેટન એલ એ ડાખિલના ફેસદામાયી પણ કશું અવતરણ
કરવાની હીનત બતાવી શક્યો નથી. ચોલીનીફલ એજન્ટના વિચ્ચ્ય
પદ પર વિરાજમાન રહીને એને માત્ર રાજસત્તાઓના પોપટ બનું જ
પસંદ કર્યું છે. એ રાજપક્ષીઓ પ્રનપક્ષને નો વદ્યમાં જ લીધો નથી.

કનડાને રીતામણુ

ચરના ખોળામાંથી વિખૂટા પડી ગયેલ આ કનડા કુંગરોઃ
એની દક્ષિણે દાદરેચ્છા અને દાદરેચી નામના બે
કુંગરાની જુગલ લેઠી ઉલ્લિ છે: એને અમિ ખુલ્લે રાયડા ને રાયડી
નામના કુંગરા બેલડીએ બેસીને જાણે અહેરાત વિવાહ જ ઉજવ્યા
કરે છે. એની છેડાછેડી જાણે ડે' હિ' દૂષ્ટતી જ નથી. આવે
આવે ધેડના કંદા માથે સરજ જ્યારે આથમતો હોય છે, ત્યારે
દરિયાનાં પાણી ઉપર જ્વાતા ઝલ્લાટ આંહી કનડે ઉલેલાને પ
ફોઈ કોઈ વાર નજરે દેખાય છે.

એવો આ કનડો કુંગરોઃ સોરકની શુગરીર પદ્મણી હોથલ એક
દિવસ 'એકલ મલ' અની'ને બાપનું' વેર વાળવા બાંલણીએ બાદથા
ઉપર આંદીથી ચડી લતા. બાપની મરણું-સનાઈ માથે આપેલા
ઓલ-ડોલ પળાય નહિ ત્યાં સુધી પરણુંં નહિ, એવાં પ્રત ધર-
નારી હોથલે એ બોલ પાળીને આંદી કનડો આવી પુરુષના નેશ
ઉતાર્યાં લતા. વાંલ વાંલ જેવડી લટો મોકળી મેલીને જે તળાવડીમાં
સુથલ નહાવા પડેલી, તે તળાવડીની મૂળ જગ્યા પણ આ કનડાની
જોડમાં બતાવવામાં આવે છે. જેની પાળ ચડીને એક દિવસ
ઓઠાએ હોથલ નિહાળી—

એ ચખાસર પાર, ઓઠે હોથલ ન્યારિયાં,
બિછાઈ એહી વાર, પાણી મથે પદમણી !

એ જ આ શંખાસર તળાવડીની પૂરાયલી જગ્યાઃ અને એ
જ આ કુંગરો, જ્યાં છેવટે લુંઘજુંંં વનરાઈને આંગણે

રખુંમેં શ્રીમા માંદવો, બિછાઈ દાડમ ધાખ,
ઓઠો હોથલ 'પરણીને', સુરજ ! પૂરને સાખ.

દાડમ અને દ્રાક્ષના એ વેલ-વળુંભ્યા માંડવામાં એઠાના
ને હોથલના દથેનાણા મજ્યા, સોરકની શ્રી સુંદરી ને કર્મજ્ઞાન
વંડા મર્દ વચ્ચે છેઠાછેડી બંધાણી, અને ઈશ્વરની જમણી આંદી
જેવા સુરને એ પરણુંતરમાં સાક્ષી પૂરી. એ જ શું આ કનડો !
ને એ જ શું આ સુરજ ! એઠા હોથલનાં બોંયરાં આજ ડોઢ
વખંબર વનરસપિતમાં અદીઠ થયાં બોલાય છે. માલધારીએ માલ
ચારતા ચારતા એવી એક વનરાઈ-દાંકી જગ્યા પાસેથા નીકળે
છે, ત્યારે એ ડોતરના ઉંગાખુમાંથી પારેવાના ધૂધવાટા સાંલળીને
તેએના કાન ચમકે છે. ત્યાં ડોઢક ઉંડું નવાખુ હોવું જોઈએ: ડોઢ
અકળ અગમ થાનક ત્યાં ગારદ થઈ ગયું હશે: આવી આવી
કલ્પના અડાવતા ગોવાળો કનડામાં લખે છે. કીચારાંનાં લોહલાં
કરણીએં વીણુતાં વીણુતાં માંહોમાંહે વાતો કરે છે હે “હોથલ

કનાને રીસામણે

૫

તો હજુ કનડે જીવતી છે. પછે મરે નહિ ભાઈ ! પછે તો દેવભોગની પદમણી હતી. તે હિવસ કંચિત્માં એટે એનું નામ જીતગાયું કર્યું, તેથી

ચિઠીયું દખિયું ચાર, હોથલને હથડે
ઓદા ! વાંચ નિહાર, અસાને નેડા એતરો !

એમ છેલ્લા રામ રામની ચિઠી ઓદા માણે લખીને હોથલ પદમણી પાછી આંદી કનડે આવેલી, પણ પછી તો

બુંકું વાંગ બોંયરં, ખાવા ધાતી ખાઈ
ઓદા વણું એકલું કનડે કેમ રેવાય !

આંદી કનડામાં એનો જીવ જરૂર્તો નહોતો. તલખતી, તલખતી,
પાણી બદાર મીન તલખે નેમ તલખતી હોથલ આંદી જ વર્સી છે.
એકલી ને અદૂરી આંદી જ હિવસ વીતાવે છે. આવખાના તો અમરપણ
લખ્યા છે એટલે ગરાતું નથી. ઝૂરતી હશે કો'ક બોંયરની અંદર.”*

એવી એવી વાતો કરીને આથમતે પહેંચે, અંધારાં ઉત્તર-
વાની વેળાએ, જોનાંગો ને કાળાડીએંચા કનડેથી નીચા ઉત્તરે છે: ને,
જાણે પોતાના મરેલા પેટા કે ખાંધવની ખાંની ઉપર સીદ્ધર
ચઢાવી રહી હોય તેવા અભોલ, ઉદાસ, અંધકાર ઇથી કાળી કામળી
એટેલી કોઈ વિનેગણું મા-બહેન સમાણું સંધ્યા પણ કનડે
ઉત્તરી પડે છે.

૨

એ વી એક સાંજને ટાણે દક્ષિણ દિશાએથી એ ઘોડેસવાર
કુંગરા ઉપર ચઢ્યા આવે છે. કુંગરાના પેટાને પેટાને
પહેલી લાંબી કરીએથી એથ ઘોડાં ઠેડ ટોય ઉપર પહેંચે છે. કુંગરા

* નુચો ‘હોથલ’ની સંગોપાંગ દોહાવાળી સંપૂર્ણ કથા : રસધાક-
ધારા ચાથી.

ઉપર ડેમ જાણે ડાઈ માનવી સ્તોલાં હોય, અને ડેમ જાણે જરા કેટલાં ઓલાસથી પણ એની ઉંઘ ઉડી જશે, એવી ચુપકીદી રાખીને એક અસ્વારે પલાણું છાંધું, અને ભીજાની સામે પણ નાકે આંગળાં મુકી અભોલ રહેવાના છસારો કર્યો. પગરખાં છેટે ઉતારીને બેથ જુવાનો કુંગર ઉપરના એ પહેણા ચોકની વન્દ્યોવન્દ્ય આવી ઉલા રહ્યા.

સાગ, સીસમ, દુખલો, પ્રામણું અને ઐરનાં ઝડપાનાં અધિ-
સુકેલાં હુંઠાં એ ચોકને કંઠે કંઠે છુટાં છવાયાં ઉભેલાં છે. વન્દ્યો-
વન્દ્ય એક મોકું ને અળો જળો ગયા જેવું સાગનું આડતું ઉભું
છે, એ ઝડાના થડ ઉપર સીફુરનાં એ નિશાળ કાઢેલાં છે. થડ પાસે
એ પાવળીયા છે તેના ઉપર પણ સીફુરનાં અકંક નિશાળ આદેખાં
છે. એ એ પાવળીયાની મોખરે, એક, એ, ત્રણ, ચાર, ને પાંચ
લાંબા દાર્યોમાં એંસીક જેટલી ખાંબીએ જોડેલી છે. પહેલી જ
દાર્યમાં જમણું દાથ તરફની પહેલી એ ખાંબીએ ઉપર બાંધે
ગ્રોળ કુંડાળાં કંડારેલાં છે. (આઈ માણસના એ થાનેલાની
નિશાનીએ લાગે છે.) આકીની ખાંબીએમાં કશું જ ડોનર કામ
નથી. જમીનમાં ખાડેલા સાદા પથરા જ છે. માત્ર એને સીફુર
ચડાવ્યો છે. જાણે ડાઈ ધરતીકંપ થાતાં આંખો ને આંખો એક
દાયરો તાં એકો એકો ધરતીમાં સમાચો હોય એવા હેમાત લાગે છે.

“ભાઈ ! હું ખાંબી જુવારી લઉ. તમે આ પાણુકાના
દ્ગલા ઉપર એસો.”

એઠલું ખોલીને એમાંથી એક મોટી ઉમરના, ને મોટી
મુઢેવાળા અસ્વારે એક ઝુટેલા નાળોએરની રખણી કાચલી ગોતી
લીધી. અંદર દીવેલ પૂરીને વાટય પલાળી. અને ખાંબીએની ડાખી
ખાળુંએ પાણુકાએની બનાવલી આડશ વન્દ્ય એનો દીવેલ પેટાની,
પાંખડીનો છેડો અંતરવાય (ગળાની આસપાસ) નાખી પાયલાગળું
કર્યું. ભીજ કાખીમાં સીફુર પલાળીને એ ખાંબીએ ઉપર લેપ
કરવા લાગ્યો. કામ ખૂંડ કરીને જ્યારે એ છિડ્યો. ત્યારે એની
ચળકતી મોટી આંખોમાં એ આંસુડાં હતાં. પાંખડીને છેડે આંસુ

લૂધ નાખીને એ પોતાના બેઝને હું ગરાની જમણી બાળુએ લઈ ગયો. આંગળી ચીથીને એક ધાર બતાવી પૂછ્યું, “આવી ધારનું નામ શું, જાણો છો ? ”

“ના.”

“એનું નામ તોપથાર. ત્યાં અમારા સામી તોપ અડાવીને માંદેલી.”

“તમારા સામી ? કેણું ? ”

“જુનાગઢના રાણે.”

“કુમારે ? ”

“આજથી છેતાલીસ વરસ ઉપરઃ સંવત ૧૬૩૬ની પોષ સુહ પાંચમેં : તે દિવસ સુરજ દળુ ઉત્થા નહેતા; માણુસો દળુ જગ્યાં નહેતાં; પંખીઓ બોલતાં નહેતાં; અને અમારા મહીયાઓની કંતલ ચાલી હતી. આ કંઈ અમારા રાતાં ચોળ લોહીની નીકામાં નાયો”તો. અમારા નવસો મહીયા આંદી કન્ડ અડીને એક મહિના સુધી રહેલા, તેમાંથી એશની કંતલ થઈ ગઈ છે.”

“શા ભાઈ નવસો ચહેરા ? બદારવટે ? ”

“ના ભાઈ, બદારવટે નથિ, પણ રીસામણું : વગર દર્થીઓ઱ે : રાજ આપણા ધર્થી છે ને આપણને મનામણાં કરશે એવા આશાએં : પણ મનામણુનો સારે તો કૃવાડા ચાલ્યા. અમારા એંશી જણું ચુપચાપ એડા એડા રામનું નામ લેતા કપાછ ગયા.”

“વાહ વાહ ! શાખાસ મહીયા ! ઉંચામાં ઉંચા રાજપૂતી એનું નામ. ત્યારે તો ક્ષવે મને એ આખી વાત કહો લાઈ ! ”

એક ઢોરા ઉપર એય જણુંએ એક લાધી અને પછી એ મહીયા ડામના મોટી આંખાવાળા, આંધિંડ ઉમરના માણુસે વાત આહી.

૨૫ મેં ભળ તો ભારતવાઢના મેણા (મીણા) રજપૂત. પછી અમે ને આણું મેર ઉત્તરાં તે મહીયા કહેવાણા. આજથી નખુસો સાડા નખુસો વરસ ઉપર અમારા વડવા ભીમા મહીયાએ ભારતવાડ ઉપરથી ઉત્તરતાં ઉત્તરતાં સંદ્યામણી સોરઝ લોમનાં સોણુલાં દીઠાં. વાતો સાંભળી કે કાંઈ લોભામણા લાલાર દેશ છે !

નીલા ના મચ્છુ તણું, નીલી વાંકાનેર,
એકરંગીલાં આદમી, પાણી વળેન ફેર.

[મચ્છુ નહીના લીલા તરફ : લીલું વાંકાનેરની ધરતીઃ અને એક રંગીલાં એ પ્રહેશનાં માનતીઃ : એવો લાલાર દેશ છે. એ પ્રતાપ એના પાણીના છે.]

મચ્છુ કાડો અને મોારળી, વચ્ચા વાંકાનેર,
નર પટાખર નીપને, પાણીદો ફેર.

એવો એકરંગીલાં માનતીને પેતા કરનાર પાણીવળાની હિશાંએ અમારા વડવા ભીમા મહીયાએ ઉચ્ચાણા ઉતાર્યાં. મચ્છુ અને પતાળીચા એ નહીના જ્યાં અંગમ થાય છે તેને કાંઈ વાંકાનેર નામનું એક ગામકું વસાયું.

એક હિસ ભીમા મહીયાની દોડાએ આવીને એક બાઈ ઉલ્લી રહી. લાથમાં આગ નેહયું છે. આંગે આંગુ જરે છે. બેળું રક્ષા કરનારં ડોઢ નથી. ભીમે મહીયે પ્રછયું “એન ! ડોણ છો તું ? શીંદ આવતું થયું ? તેને આંહી રામરક્ષા છે. તારા હુઃખ્ની વાત હિલ મોાણું મેકીને કરું બા !”

“લાઈ ! ભારા ધરમના વીર ! હું પહેણા જાણેન રાજની રાણી છું. પાટ હકરાણી છું, પણ અણુમાનેતી છું. અમને એથ શોકયુને હેવે હીકરા હીધા, પણ મારં કુલ એ ઘડી વહેલું અવતર્યું” તેથી ભારા બાળક ટીલાત હર્યો ખરો કે ની, એટલે અપર-માં

એને મારવા ફરે છે. મને કોઈ સંધરે તેમ નથી. આજ મચ્છુને કાઢી તમ જેવા રજ્યપૂતનું બેસણું સાંભળીને તમારો એથ લેવા આવી છું.”

“વાદ વાદ ! મારાં વડાં ભાગ્ય મારી એન ! તું જલે આવી. તારો જાણે રાજ કહિક બળીયો હશે, તો અમે ય કેવિ પારોઠાં પગલાં દીધાં નથી. અમે ય રજ્યપૂત છીએ. તું જારે આંહી સગી માનું પેટ સમજુને રેંબે.”

આંહી રાણીને આથરો અપાયાની વાત પુટી, ને ત્યાં પડું જેના રાજમાંથી જાણે રાજ વાંકનેર ભાંગવા માટે કટક લઈને ઉત્તર્યો. અમારા ગામને ફરતી ઝાજ વીઠીને પડ્યો. હેમક ગઢતો જીતાય તેણું નહોંતું.

રાતમાં ચાર આં મહીયા જુવાનોએ ભીમાની રણ લીધી. પૂછું કે “ઝાગણી શીદ લડાઈ માંદવી ? મળ ધણીને જ ઢોલી-આ સોતો ઉપાડી આણુંએ તો કેમ ?”

“તો તો રંગ રદી જય, બેટાએ !”

ચોકીએ કોણે ચાર મહીયાએ રાજના તેરામાં ઉત્તર્યો. ચોઢેલા રાજને પદંગ સોતો ઉપાડી, દાંતોમાં ઉધાડી તરવારો પકડી, મચ્છુનાં ઉંડાં પાણી વટાવીને ઢોલીએ. ઢોલીમાં હાજર ક્યો. રાજ તો હજુ ભરનીદરમાં જ છે.

ગ્રલાતે ભીમા મહીયાએ કસુંએ કાઢીને તૈથાર ક્યો. દાતણું ને જારી હાજર રાખ્યાં. મહેમાન જગે તેની વાદ જોતા ઐહો. મહેમાને આંએ ઉધાડી ત્યાં એ વરતી ગયો. કાળના હાથમાં પડ્યો છું.

“જાણેલરાજ ! આ દાતણું કરીને મહેં પખાળો. કસુંએ ઓટી થાય છે.”

એટલું કહીને લીમા મહીયાએ અતિથિને દાતણું કરાયું. કસુંએ પાતી વેળા ફ્રાડ પડાયો કે “રાજ ! તમારાં હકરાણું તો મારી ધરમની ઐન છે. કયાંએ અચવાની બારી ન રહી ત્યારે મારા

છુંચાળામાં એ રીસામણે આવી છે. હવે જે તમારે બડલું હોય,
તો અમે કટક થઈ જાવા તૈયાર છીએ. બાકી અમારાં એનને
પાછાં તમારા રાખ્યોવાસમાં તો નહિ જ મોકલીએ. અમારો ભાણેજ
આંદ્રીજ રેશે. અમે એને વાંકાનેર ગામ દૃઢે છીએ. બોલો !
તમે એને શું ધો છો રાજ ?”

રાજએ પણ અણમાનેતીના દીકરાને પોતાની જમીન કાઢી
દીધી. એનને દીધેલું વાંકાનેર છાડીને મહીયા ચાલી નીકળ્યા.
ત્યારથી વાંકાનેરનો રાજ મહીયાને મોસાળ કરી માનતો થયો.
ભાઈ ! આ કનડાની કંતલ થઈ ને, તે પહેલાં જૂનાગઢ રાજ
સાથે મહીયાની તકરાર ચાલતીંતી ત્યારે વાંકાનેર-રાજે અમને
કહેવરાવેલું કે શીદ તકરારમાં ઉતરો છો ! જુનાગઢ જાકારો
ભણે તો આંદ્રી આવતા રહે. ત્રણ ગામ કાઢી આપું. મારાં તો
તમે મોસાળ છો.”

પછી તો અમે રાજકોટના ફુવાડા મહાલમાં જઈ વસ્યા.
રાજકોટના ચાકરી કરી. થાનના ગોરખા ભગતે અમારા વડવા
ભાણુ મહીયાને સોણે આવી થાન પરગણું હાથ કરવાનો સહેલો
દીખ્યા. અમે નાજ કરપડા નામના કાઢી પાસેથી થાન છત્યું.

૪

Q ઘત જાતાં તો અમારાં મહીયાનાં લોહી આવરના લોહીના
બેળાં ભણ્યાં.

“ એ શી રીતે ? ” મહેમાને પૂછ્યું.

તે દ્વિ’ અમારો વડવો ભાણું મહીયો ભરનોખન અવસ્થાએઃ
દોડાએ ચડીને ગામતરે નીકળેલાઃ શુંદા ગામને પાદર આખાદ
મહિનાના મોરલાએ ગળક દીધી ત્યાં એની દોડાએ ઝયકીને હેક
મારી. હરણુ જેવી દોડી પંદર લાથ ઉપર જઈ પડો. ભાણુ
મહ રોષો તો પલાણુ પરથી ડયા નહિ, પણ એની પાથ એના

માણા પરથી વીજાઈને નીચે પડી ગઈ. પાથ વીજાતાં જ માણા ઉપરના પેનીલક મોવાળાનો ચોટલો છઠ્ઠી ગયો. વિભરાબેલી જરૂરે ઘોડાને પણ ટાકી દીધી. ચરમાને વાઢળીએ વીટ એમ કણી લટોએ ભાણુ મહીયાનું મોહું છાઈ દીધું.

કુવાને કંઠે, ટીખુંઅણી ચુંદ્દીએ અને ભરત ભરેલે કાપડે એ પનીઆરીએ હેલ્ય ભરોને લાલું ! લાલું ! થાની હતી તે આ દેખાવ હેખાને થંલી ગઈ! ભાણુ મહીયાનો ચોટલો સંકેલાણો, પાથ બંધાઈ ગઈ, ઘોડી પાદર વઠાવી અણુંડ થઈ, તો યે એમાંથી એક પનીઆરી તો ખસ્તી જ નથી. એની અંગેની મીડી મીડી માટ એ જ દિશામાં મંડાઈ ગઈ છે. માણે બેહું મેહયું છે તેનો ભાર પણ ભૂલાણું. જાણુ જુવાનની કાગાનીદરમાં ઘેરાણું. અતે ખીજ પનીઆરીએ એને દંડોળી :

“કાં બા ! હવે તો એડાને ભારે માથાની ટાલ્ય બળે છે હોં ! અને નમારે ને તમારી હેલ્ય પરખારી ત્યાં જ જઈને ઉતારવી હોય, તો પછી મને ધર કેળી થાવા ધો.”

તે બખતે તો પનીઆરી જાનીમાની બોણાઈ બેગી ચાલી ગઈ. ભાણુ ધેર ગયે એને જંપ ન વધ્યો. બોણાઈનું મેલ્યું માથામાં ઘરકરું હતું અને નજરમાં ડેડો અસ્વાર રમતો હતો. રેણું કયારનું એની પાછળ પંચ કરી રહ્યું હતું. ધરમાંથી માણસો આધાં પાછાં થયાં એટલે પોતે હેલ્ય લઘને ચાલી. પાદરને એ જ કુંબેથી પાણું લઈં અને હેલ્ય માણે ઉપાડી કુવાના ગામને માર્ઝે ચરી. ગામમાં જઈને ભાણુ મહીયાની ડેલીએ ઉલ્લિ રહી. માણે હેલ્ય ને મોઢે મહીરનો ધૃમરો : પગ ઉપર છાતી પડી છે રાતીચોળ જુભી : ભાણુ મહીયા જોઇ રહ્યો. પાસવાનોને કર્યું, “પૂછો, આ બાઈ હોણું છે ? અને શા કામે આવી છે ?”

માણસો પૂછવા ગયા. ધૂમટાવાળીએ કહેવરાનું કે “ભાણુ મહીયાને કહો, હું શુંદા ગામના આયર જુવા પેટેલની દીકરી : આં નામ રાણું : કુળની લાજ મરણદ મેલીને આવી છું. માટે

આજ કાં તો મુછેના વળ ઉતારી મુછ નીચી કર, તે કાં તો આ હેલ્યને દાથ હે !”

ભાણુ મહીયો ઘડીભર વિચારમાં પડી ગયો. આયરેનાં વેર માથે લઈ જીવનું વસસું હતું. પણ તેથી વસસું તો હતું મુછ નીચી ફરવાનું કામ. મહીયો થફને મુછનો વળ કેમ કરી ઉતારે ? ઉત્તિને એણે આયર-કન્યાની હેલ્યે દાથ દીયા. ઇપણી, રદીયાણી અને શુરવાગનું એદાણું એદાવા સગાં જ્વાલાના વિન્દેગ સહેનારી રાણું આદા ગઢમાં ચાલી ગઈ. શાં એનાં સોઝાં શાળ ! એસરાં ય હરી ઉડ્યા.

આછના બાય જીવા આયરને ભાણુ દઈ કે દીકરી મહીયા માથે મોઢીને ગઈ. આયરનું ડીલ તપ્પી લાલદું અને મહીયા ઉપર દાંકટક લાંકવા મન કર્યું. મુછો મરડને આયર એલો કે “ કુવાઉવા ઉપર મીઠાનાં લળ નેંડાવું તો હું આયર સાચ્ચા.”

“ આપા જીવા ! “ ડાલ્યા ચારણો હતા તેણે શીખામણું દીધી; “ એમ કાંઈ મહીયો ગાંધ્યો નહિ જાય. અને પણી હેખાણો લુંડા. માટે હાથે કરીને માત્યમ ખાવા શીદ ચડો છો ? ”

“ પણ મહીયો શું એમ મારી દીકરીને રાખે ? ”

“ આપા ! દીકરી ગઈ છે તો મુછાળને ને ? કાંઈ નમુદીયા ઉપર તો નથી મોઢી ને ? ”

“ ના. ”

“ ત્યારે મહીયાને સગો અનાવી લેનો ! અરે લુંડા ! તારે તો લડ વસીલો મજ્યો.”

એ રીને રાણું આદનો વસ્તાર મહીયા અને આયરનાં મોંબાં લોલીમેળથી શોભી ઉડ્યો. ઇપ ને શરતાન ઐયનાં સરખાં પાણી. મહીયાના વંશને ચારવા લાખ્યાં. એ રાણું આદનો હેલ્ય અમારા શેરગઢ ગામના ડીલાત અમરાલાધના ગઢમાં જ પડ્યો હતો લાધ ! હજુ જાણે ગઈ કાલની જ વાત.

૪

“૫

એ તમે જુનાગઢ પંથકમાં ક્યાંથી આવ્યા ?”

નવાયના તેડાવ્યા આવ્યાતા ભાઈ ! નવાયને એક ડેર કાડીની લીસ, બાળ ડેર ચોરવાડ વેરાવળમાં રાયજનદા રણપુતોનો દા અળે, ત્રીજી ડેર ખીલખાના ખાંટ ખાંડાં ખખડાવે, એ સહુની આડા હેવા નવાએ મહીયા નોતર્યા. કાડી અને રાયજનદાનો તા ન જરૂરાવાથી મહીયા ત્રણું વાર તો આવ્યા આવીને પાણ કુવાડુવે ગયા. પણ આમરે મહીયાનાં નાકાં અંધાણાં. કાડી ને રાયજનદાનાં જેર લાંઘણાં. મહીયાને ચોવીસી મળી. શેરગઢ, અનજ અને કષેરી જૈવાં અમારાં મોટાં મથક અંધાણાં. અમારું ટીલાત જોરફું શેરગઢમાં વસતા લાગ્યું. આજ પણ અમારા આગેવાન ધારા-ભાઈના ગઠમાં થાન લાંઘ્યું તે હિવસનાં કાડીશાઈ માળા, ચંદ્રવા વળેરે મોન્ઝુહ છે. અમારે થેરે દદ્ય રહેતી. અમારા એ ઇન્ન મહીયાના એક જ ધ્વાસ : આજ તો એ વારા વહી ગયા. સમે પલટાઈ ગયા. કાયદા, કરારો અને ડેરટોએ અમ ફરતા આંટા લાદ લીધા. ને આંદી કનંડે ફુંગરે અમારાં દીમ હળી ગયાં.

“ હા ! હા ! જર એ વાત ઉપર આવા, અંધારાં વેરાય છે. ને આ ફુંગરાની ખાંબીએ જાળે સળવન થાય છે. મારું દૈયું થર રહેતું નથી. હું આ ધરતીને રોતી સાંભળું છું. કનાની વાત કહો !”

સાંભળો ભાઈ, સંવત ૧૯૭૮ની સાથ સુધી મહીયો કર વેરા વિનાનો હતો. લીલાં માથાં ઉતારી આપનાર મહીયાને માથે લાગા નહોતા. પણ પણી તો નાગરોનો કારલાર જામ્યો, અને મહીયા ઉપર રાજની ચિઠી ઉતરી કે કાંઈક કર તો તમારે રાજને લારવો જ પડ્યો.”

આવી તવાઈના જવાયમાં શેરગઢી અમારે આગેવાન અમરેલાઈએ લખી મોકલ્યું કે “ મહીયાને નવા કર ન હોય, અમથી અમાય નહિં.”

તે વખતે મહેષાલતખાનજી ગાઈએ. કુંવર ખલાદ્રખાનજી શાહપર બાંધીને નોખા રહે. અમારા અમરાભાઈને તો ખલાદ્રખાનજી ‘ચીચા બાપુ’ કહીને બેખારે ને અમરા મહીયાના એક દીકરાને પોતાની પાસે જ રાખે. એવાં હેત ને એવી પ્રીત. એ ખલાદ્રખાનજીએ અમરા મહીયાને કહેલ્યુ મોકલ્યું છે “ચીચા બાપુ! તમે શાહપર આવો. આપણે વાછિ કરીએ.”

અમરા મહીયો બોડીએ ચડી શાહપર ગયા. ખલાદ્રખાનજીએ ઘણું ઘણું સમન્જસ્યા. પણ ભાઈ! સલાહ અવળી પડી ગઈ. પહુંચીએ અમરાભાઈને સમન્જસ્યા દીધા કે “રતમાં ને રતમાં દીકરાને લઈ શેરગદ બેળા થઈ જાયો. નીકર ડામ રેશા!”

અમરા મહીયો દીકરાને લઈ ચોરી ચુપચાથી ચાલ્યો ગયો. સવારે ખલાદ્રખાનને ખાંખર પડી. એને પહુંચીએ બંન્ધાં. એટલે એને આ વાતની અટક રહી ગઈ. મહેષાલતખાનનો હેઠ પડ્યો, ખલાદ્રખાન નાં નાં પર આવ્યા. પઢી એના હુકમ ફૂટ્યા કે “હાં, મહીયા કર ન કણૂલે તો એનાં ખાંખાં જપત કરો.”

અમારાં ખાંખાં પર જમી એડી. પણ માથાકઢા મહીયા તો ચોરી છુપીથી ખાંખાં આવા લાયા. કૃતી હુકમ ફૂટ્યો કે “એનાં ચાસ ચારોણાં જપત કરો.”

પછી તો અવનિ આવી રહી. દોર ટાંખર ઉપર જે ચુણરો ચાલતો તે અટકી ગયો.

આગશર મહિનાની મધ્યરાતે અમે નીહર કરતા હતા. ત્યાં અમારા ચોરા પાસે એક સાંઠીયો ઝૂક્યો. એને અસ્વારે ડેલીએ આવી અવાજ હાંદ્યા કે “મહીયા લાઈએઓ, જાણા! હવે ઉંઘવાનું રાણું” નથી રહ્યું.”

એભાકળા જાગીને અમે પૂજ્યું “કુમ ભાઈ! કયાનો સાંઠીયો?”

“સાંઠીયો છે શેરગઠો. અમરેભાઈએ કહેવાયું છે છે વેરે ક્રિયા અછેક મહીયો પ્રાગઉના હોરા ફૂટ્યે કનડા ફૂંગરને માથે

આવી પોગે. હું જહિં છું. મારે આજ રાતોરાત જ આખી ચોવીસી ફરવી છે.”

“પણ ભાઈ, બારવટે ? કે રીસામણે ?”

“રીસામણે. દૃથીઆર હેઠાં તે પણ ધેર મેળીને નીકળાને.”

એટલું કંદીને સાંદળી-સ્વાર ઉપડતે પગલે ચાલી નીકળ્યો.

અને પ્રાગડાના દોરા કુટાંની વાર તો કનડાને માર્ગ ધોડાં, સાંદીયાં, ગાડાં અને પાળાંએની કંતાર બંધાઈ અછ. ચોવીસ ગામાં માંથી નવસો મહીયા કનડે રીસામણે મળ્યા. અમારા મુખીને એક જ બોલે અમે કટક થઈ જનારા: અમે મહીયા તો અમારા સરદારના શાયદ પર તોપે બંધાઈ જનારા: એક ધર પણ પોતાનો જલુ મોકલ્યા વિના ન રહ્યું.

“ન્યાં મેટો પુરુષ ન હેઠાં તેનું શું ?”

તે ધરથી નાનો છોકરો આવે. તરસીંગડાવાળી બાઈએને ધરમાં ડાઈ પુરુષ નહોતો તે દસ વરસનો દીકરો દઈ મેળ્યો’તો.

“અના બેગી એ બેનો આવી હતી તે વાત સારી ?”

એ વાતમાં મેટો બેદ છે. હું હમણાં જ કહું છું: નવસો મહીયા કનડે બેડા. એક દિવસ-એ દિવસ-નાણ દિવસ-એમ બેડા જ રહ્યા. આસપાસ કહીનો મુલક: મધુવંતીને કાહી મેદ્રડાનાં હાંડા ક્લેવાં ગામડાં: વસ્તીને અમારી બે તો બહુ લાગીકે મહીયા ક્યાંકે લુંટી ખારે. પણ અમારા મુખી અમરાભાઈએ અમને કંદો દીકુંકે

“ મહીયાના પેટનો હેઠાં તે આંદી ભૂલ્યો મરી જાય, પણ લુંટકાટ ન કરે.”

એટલો ઓથ બસ હતો. અમારામાં યે ચોરી લૂંટ કરનારા હશે. અમારી મથરાવટી જ મેલી ગણ્યાય. પણ કનડે તો અમે તપ તપવા મળ્યા’તા. ધણીની રામહુવાઈ લોપવામાં મહીયા મહા પાપ ગણ્યતો’તા. અમે કનડા ઉપર પોથ મહિનાની ટાલ્ય વેઠા અને ગાંઠનું ખીચકું ખાતા બેડા. મનમાં આશા હતી કે હમણાં

અમારો ધર્મણી જૂનાગઢ્યે ઉત્તરશે અને અમને મનામણાં મેલશે.
વિષિયા આવવા પણ માંડી. રાજે અમને કહેવરાયું કે “વીભાઈ
જાઓ. કન્ડો છોડી ઘો. પણી તમારો વિચાર કરશું.”

અમે જવાબ વાળ્યો કે “મહીના ધર્મદ્વારા નથી આતા, માથાં
દીધા બહલની જમીન ખાય છે. અમ માથે નવા લાગા ન હોય.
ખાકી તો ધર્મણી છો. બધું એ આંચકી લો ને! અમે એડા એડા
નોશું. અમારે લૂણુફરામી થઈને રાજ સામી સમગ્રે નથી
એંચબી.”

૬

એ એ સમે એક દિવસ મોણીયા ગામથી શામળોભાઈ નામે
ચારણું ઉત્તર્યો. મોણીયું એટલે તો આઈ નાગભાઈનું
એસણું : અને નાગધ તો મહીયાની દંડ હેવી : નાગધ ઉપર અમારી
કાડોલાડની આસ્થા : એ ચારણું છોડી તે ચા શામળોભાઈ.
શામળોભાઈએ રાજની ને અમારી વચ્ચે વિષું લાવવા લઈ જવા
માંડી. છેલ્લે દિવસ તો શામળોભાઈ અમને કચુંબા સાડુ અઠી
શેર અશીણું સાત આપી ગયા. અને પોણ મહિનાની અજવાળા
ચોથની રાત સુસવતી હતી ત્યારે શામળોભાઈએ આશાન્યોં સહેરો
આણ્યો કે “વિષ લઈને રાજના મોટા અમલદાર કાલે પ્રલાતે
મનામણે પથારશે. માટે દુધીઅાર પડીઅાર હોય તેટલાં આધાં
પાછાં કરી હેલે.”

“ દુધીઅાર ! ” મોટા ચોટલાનાળા મહીયા જુવાનોની આંખો
તાપળુંને અજવાળે ચમકી ઉડી; “ દુધીઅાર તો અમારા હાથમાંથી
સરકારે સંવત દૃદ્રદ્રથી જ આંચકી લીધાં છે, શામળોભાઈ ? ”

“ આકળા મ થાવ જુવાનો ! ” શાણો સરદાર અમણે
મહીયો બોલ્યા : “ અને શામળોભાઈ ! દુધીઅાર હોય તોય આજ
અને વાપરવા નથી નીકળ્યા. આજ તો અમારે એહું બારવહું

એકવું છે. આજ ધણીની સામે કાંઈ ધા હોય ? અને તું તો અમારે જો સ્વરપ : તું ચારણું આડો ઉભો હો ત્યાં હત્યા ન હોય. ખુશીથી સરકારના સરદારો પધારે.”

“ અને હથીઆર લેવાં હોત તો આંદ્ધી કન્ડે શીદ બેસત ? ગર ક્યાં છેટી છે ?” એક જુવાન કળાકલ્યો; “ શું કરીએ ભાઈ ! આજ અમારે મુખી અમને ભામણુપણ્યાનું ભણુતર ભણ્યાવે છે.”

“મહીયા જુવાનો !” ચારણું ખાતી દીધી; “ હું તમને દાલો રૂકું મનવવા નથી આવ્યો. રાજના પેટમાં કૂડ નથી દેખ્યાતું. તમારાં રીસામણ્યાં રાજને ભારે પડે તેવાં છે. તમારે એક જ ઉગલાવામાં ગર પડી છે, એટલે જ આજ રાજનાં મનામણ્યાં આવે છે. આજની રાત જ પીને ઉધને.”

મહિના મહિનાના ઉજગરા હતા. ખૂબ, ટાઠ ને તડકા ખણ્યાં ખણ્યાં વેહ્યા હતા. ઘરના વિનેગ, ગરાસની ચિંતા અને મરવું ડે મારવું તે વાતના વિચારો થકી મહીયા થક્કા હતા. આજ નવ સો એ જીવ જંપી ગયા. કાલ તો કન્ડેથી ઉત્તરીને ઘરને જંયડે જાવું છે : એવી ઘરપત થકી મીડી નીદરે આંદ્રો ભળી ગઈ. ઘરઘસાટ નીદર : પણ ત્યાં તો સરજની ડોર કુટટાં અમને સુદેલાને કંણે જગાડ્યા ? મનામણ્યાને મોટે ઓલે નાદી, પણ બાંધુકને સણુસણ્યાટે ! આટલી સેના કયાંથી ઉમરી ? કન્ડો આરે ઘેરી લીધા ? રાતમાં ને રાતમાં આ હણંડે હથીઆરવાળા કયાંથી ઉતાર્યો ? સંધવાળાં સાંતી ને ડાસ છોડવી છોડાવીને શું હણંડેને મોટે સંધી ઉતાર્યો ? જયદ્રક્ષા મહીયામાંથી કેટલાકને પોતાનો ધર્મ સુજયો તે સામી છાતી પાથરીને ઉલા રહ્યા, ને બીજી દસ્ય ખૂલીને હું ગરેથી દોટ હેતા ઉત્તરી ગયા. એંશી ને ચાર ચોરાશા જવાંમદ્દી એક ઓલ પણ ઓલ્યા નિના ઉલા રહ્યા. એના લાંબા લાંબા ચોટલા જાલીને એક હારમાં એસાર્યાં. પણી માથાં કાખાં-તરવારે નાદી હો, ઝૂવાડે. એની આ ખાંભીયું ભાઈ ! એ ખાંભીયું અમારે પૂજયાનાં ફેકાણ્યાં. ચોરાસી જણ્યાએ જીવ દઈ જાણ્યા.

“ અને એવી એ ભાઈએની ખાંભીએ વિષે શું ?”

હા, લેણા બોલે છે કે તરસીગડાવાળા બાળ મહીયાને સાચ-વવા એ બેનો આરેલો. મહિના સુધી એ એ જીવાનહીએ પોતાના આળા ભાઈને બેસી રહી હતી. સાત બોટનો એક જ કંદેંયા કુંવર જેવો એ ભાઈ હતો. કંલખ ચાલી તે ટાણે “ અમારા ભાઈને મારશો મા ! ભલા થઈને મારશો મા ! એને સાટે અમને મારી નાખો ! ” એવી કણા વરાસ્યો નાખતી એ બેનોએ પોતાના ભાઈની કંલખ કરનારાની આડા હેલ હીધેલા. એટલે એને પણ કાપેલી. પણ વળી કાદાક આ વાતને બોટી ફરાવે છે. મુખીએ કહે છે કે એક મહિના સુધી ડોછ ભાઈ માણુસ અમારા સંધભાં નહેતું. મુખીનો હુકમ જ નહેતો. તેમ છતાં ફોઝવાળા વાતો કરે છે કે ‘ અમે જ્યારે કાપતા હતા, ત્યારે એક નાની કુંવારિકા એક રડા રૂપાળા બાળ મહીયાની આડાં અંગ દઢને ધા નાખતી હતી કે મારા ભાઈને મ મારો ! મારા વિરને મ મારો ! એને સાટે મને મારો ! એને પણ અમે તો મારેલી. પછી ગાડામાં નાખાને અમે સહુનાં માથાં લઈ જતા હતા, ત્યારે પણ એક ગાડે એક આંગડીઓળા કુંવારકાનું શાખ સુતેલું હેખાતું હતું. હેલ પર જરૂર નહેતો, રગતનો છાંટો નહેતો, પણ મરેલી પડી હતી. ડોણુ જણે કેમ થયું, પણ જૂનાગઢ પહોંચતા પહેલાં એ શાખ અલોય થઈ ગયું.....વોકળો વળોટથા પછી અમે એને હેખી જ નહિ.

આમ ગીરિસ્તવાળા વાતો કરતા હતા.

“ ડોણુ હશે એ કુંવારકા ? ”

ભીજ ડોણુ ? આઈ નાગભાઈ ! પાંચ મહીયા મરે ત્યાં આઈ પણ બેળી મરે છે. વારે વારે મરે છે બાપ ! મરી ન જણ્યો એક શામળો ભાઈ ચારણુ.

“ ખૂટામણ હશે ? ”

ના, ના, ના, ના ! હોય નહિ. કહેનારની જીબ કપાય. ચારણુ છેતરાઈ ગયેલો. એ સમજણો નહિ. દગાની રમત એના કળ્યામાં ન આવી. એટલે એણે જેણું ને અમે કપાણુ.

“તો એણે મરવું તું.”

હા, એણે મરવું તું. પણ એને મરતાં આવડયું નહિ. આખી ચારણું કોમે એને ફરજાર દીધા.

“તમે મહીયા આ વાતને કેવા હિલથી યાદ કરો છો ?”

ઉજળા હિલથી. અમે જૂનાં વેર જગાડવા આ ખાંલીએ નથી જુયારતા. અમે તો જુયારી જુયારીને સંલારીએ છીએ કે આનદાનીથી મેંતને શા રીતે બેઠાય છે. અમે મરી જાણુવાના પાડ લણીએ છીએ. બાકી વેર કેવાં ? કડવાશ કેવા ? માનવી બિચારે કાણ માત્ર ? ને માનવી મત્ય ભૂલી જાય, તેના ધોખા થા હોય ? ખાંલીએ અને છતિદાસની વાતો એરવેર શાખવા સાડુ નહોય.

“પછી રાજને માથે થું થયું ?”

અમારી સા બાઈએ રાજકોટ ગઈ. જાણને સરકારને જાણ દીધી. સરકારનું કમીશન એહું. કેક રમેતો રમાણી. નવાખ ખા. બ. સાલેલ દિંદી અને આપાલાલ લાઈનો કારલાર તુટ્યો. સરકારને હપડા મળ્યો. થાઈક તોપની સલામો કમી થઈ. ને અમારા હક અખંડ રહ્યા. અમને એજન્સીની હડુમત હેઠળ લીધા. અમારે રાજને રા. ૫૭૮૦ ખરચ લાગે આપવા હ્યાં. ત્રણ વરસ્ય પછી અમે રાજને કુલ સાહ સાંતીની જમીન કાઢી આપીને એ કરમાંથી મોકળા થયા અને પાછા જુનાગઢ રાજ્યની હડુમતમાં આવ્યા. આજ અમારા ઉપર લાગો નામ ન મળે. આ અમારી કથની થઈ લાઈ ! લાંબા લવે, ચંદ્રમા ચડ્યો છે. શરાપૂરાને જગવાની વેળા થઈ છે. લવે આપણે ઉત્તરી જઈએ.”

૨. ગીરો મહીયો

ઘ રત્યાં વળતી દોડીએ જપાટે પંચ કાપવા લાગી. ઇપા-
વરણી રાતને શાળે પહોરે વનરામ જગતી અમેલીની
સુગધે મહેકતી હતી. એ હુંગર, એ રણથળ ને એ ખાંબીએને
પાછળ મેલીને અસ્વારો આધીરા નીકળી ગયા. કલાકની ધ્યોણ્યારી,
હત્યાની કઢણા અને શરાનાં સુંગાં સમર્પણાનું વાતાવરણું વાંસે
રહી ગયું હતું. અદાવતનાં જેર નીતારો નાખે એવી

અગર ચંદ્રણ રાત
ચાંદ પૂનમ રાત
ચાંદવિદો કયારે ઉગયો !
તારેલિદો કયારે ઉગયો !

એ ગીત માહેલી ચંદ્રણ-છાંદી રાત હતી. માલીયા અસ્વારે
ભાડી જેગવી એટલે મહેમાન સમજનો કે મહીયો નવા તોરમાં
દાખલ થઈ ગયો છે. એટલે મહેમાને વાત ઉચ્ચારો કે તમારો
“ગીરો મહીયો બારવટે ચડયો હતો તેની શી હકીકત છે, કહેશો?”

“ગીરો *મકા ને ? કણેરી ગામનો ગીરો ને ? હા, હા, ગીરો
તો મકરાણુંએનો મોટા કાળ : મકરાણું મલક આખાને ધમરોળ,

* મહીયાની એવી રાખ.

અથુ ગીગાની કહેનોને સીમાડેય ન છે બાધ ! અને ગીતો તો
ગરનો સાવજ કહેવાયો : સાંભળો સાંભળો એની ઘ્યાતિયું

બાબીથી બીજો નછિ, અવીવટ ખાગે
ભૂપ મોટા કાગે, ગરનો સાવજ ગીગડો.

[જિરનો સિંહ એ ગીતો જુનાગઢના બાણી રાજીથી ન અહીના.
અને એને તલવારથી કાત્રીવટ એલી, મોટા રાજ પણ એનાથી
કાગતા હતા.]

અને બાધ !

પટેલીના પ્રગણ્યા તણ્ણા, જૂને રાતું જાય,
દણુંકે ડુંગર માંચ, ગાળે સાવજ ગીગડો.

[પરગણ્યાના પટેલો ગીગાના વ્રાસ સામે દાદ કરવાં જુનાગઢ જાય
છ. અને ગરના સિંહ ગીતો તો કુભરસંભાં ધર્જના કર્યાજ કરે છ.]

ઉનેથી જના લગે નારી ન ભરે નીર,
નતયની રીઠેરીઠ, ગરનો સાવજ ગીગડો.

[ઉના ગામથી મારીને જુનાગઢ સુધી રીચ્યો પાણી નથી ભરી
શકતી, રોકેરોજ બુમો પડે છ. એવી હાક જિરના સિંહ ગીગાની
બોલી ગઈ.]

ને વળી ભાધ ! કેવો નામી ભરત ગીતો !

કસર જયું લેવા કરજ, વાંખી સાંધજ દા,
માંદજ પગ મૈયા, ગઢે ને કાંઠ ગીગડા !

[હે ગીતા ! તું કેસરીની માફક વાંખી હણુક હે છ, અને ગઢે ને
કાંઠે તારા થાપા મારે છ,]

અરે ! શી એની શિરનેરી !

દીણી લેવડું ગામહું, રૂંથી કાટયો મીયા
સિંહ વાદ્યથો સામડો, ગર મળી જ્યો ગીગડો !

એ ગીજો ને ? કેક ગોરખધા ક્યા હતા એણું પણ એ તો ..
 બેલાંની-કનદાની કલલ પદેલાંની વાત. સંવત ૧૬૦૮માં ગીજો
 બારવટે નીકળ્યો, એતું ભારવડું કાઢ રાજ ઉપર નહોતું. કટંબ-કળા
 દાદતો દતો એમાંથી આગાનું ગાંડપણ સણગી ઉદ્ઘૂર, એ ભૂગ વાતમાં
 તો કાંઈ ભાલ જ નહોતો. પણ અસલ વારાની ગાંડપ જ ગળ્યાય.
 ગીજો ભગ કણેરી ગામનો રહેવાશી : મકા શાખનો મલીયો : ખાપતું
 નામ ભળું મકા : ગરસને કારણે કાકાઓની સાથે અણુભનાં
 મંડાણું દતો. ચાર પિત્રાધિયો એની સામી પારીમાં દતા : એક
 નામેરા, આને કરળો, ચીને રતો અને ચાંદો અમરો : એમ
 ચાર કાકા : સહુંનો ઉકરડો એક હેકાણું સેયારો પડે. પણ એમાંથી
 ખાતર લરી જય ઇકત કાકાના પેદુંયો. ગીગલે લીધો વાંધો. કહે કે
 લાગે પણતું ભરવા દઉં. ત્યારે ચાર કાકા આડા ફરીને ઉલા
 રવ્યા અને અણુભાજતું વેણું એલી ગયા કે “જ જ હવે
 ભુંણુના ! તારથી શું થાતુંતું ?”

‘ભુંણુનો’ કહ્યો ત્યાં ગોગાની જોપરીમાં ખટકા બોલી
 ગયો. જુવાન નેથ આદમી, કાઢનો હુંકરો ખાયિલ નહિ, ધજા
 હિવસની આણું મોડી કનદગત લાલી આવ, એમાં આજ અધ-
 દિત વેણું સંભળ્યું. તે દાણે ગીજો ધુંટડો ઉતારી તો ગયો,
 પણ એટદું કંદી હીંદું કે “કાકા, ભુંણુનો છું ક સિંદણુનો, તે
 તો તમે હવે નંને !”

ધાનનો ડોળીયો એને જેર થઈ ગયો. ધરમાં કે ગામમાં ક્યાં એ
 હવેને ગેઠ્યું નહિ. ગોતાના ચાર લાધિયોને લાધને ગીજો કુંભ
 માથે જ રીસામણે નીકળી ગયો.

કણેરીથી ઉગમણે પહુંચે ચોંડ છેંટ પ્રાંસળી નામે ગામડું છે.
 પિત્રાધિના સંતાપથી ગળે આવી રહેલ ગીજો પ્રાંસળીમાં એક
 દિવસ અગોરે મહેમાન થયો છે. ભાઈધાની પાસે કાકાઓની
 કનદગત ગાય છે. વાત કરતાં કરતાં એના મહોંબાંથી વચ્ચન
 નીકળી ગયું કે “હવે તો ગણોગળ આવી ગણોષું ભાઈ !”

“ગીરા ! ” સંભધીઓ એને ઢારે છે: “હોય, કટંબ લોય ત્યાં એમ જ ચાલે, કેળાં પડેલાં ભાગું ડોઢક દિવસ ખડાખડે ય ખરાં. પણ એ વાત ઉપર વેરનાં બી ન વવાય. આપણું બળ જોર એમ ધૂડ કેવી વાતમાં ખાંધ એસાય છે મારા બાપ ? ”

રૈટલા ખાઈને હેડો પીતાં પીતાં જુવાન ગીગલો જાલે ગયો. એટલે એના સોણ બંદ્યાંથી જાનામાના ત્યાંથી સરીને નીકળી ગયા. થાડી વારે ગીરા જવાયો. એ ઘરીની નીંદરમાં એના અંતરની આગ ચંદ્રક એણાં થઈ ગઈ હતી. પણ જાગીને જેયું તો સોળમાંથી એકેય સંગાથી ન મળે. ગીરાને વહેમ આવી ગયો: ‘નક્કી મને કાળી દીલી હેવા ગયા ! ’ એમ એકતો એ ઉહ્યો. કણેરને માર્જા એણું દોષ હીધા. કણેરીનું પાદર થાડું કે છેટું રહ્યું ત્યાં ફડાફડી એને રીતીયા ચસકા સંભળાલ્યા. સાંભળનાં જ ગીરાના પગ ભાંગી ગયા. મનમાં એ પેસી ગઈ. પાદરે પણેંચાને જેયું તો ચાર કાકામાંથી રતા એને અમરાતી એ લાશો પડી હતી. લોહીની ખાંદળું મર્યા હતી. એને ખૂન કરીને ભાઈઓએ ઉભા હતા. ભાઈઓએ સાદ કર્યો કે “ હાલ ગીરા ! આનાં લોહી પીએ. ”

“ એરે બસ કરો બાપ ! તમે હોમ દાળો દીધાં. આવડી ઉતાવળા ? મારો માનખ્યો બગાડી મર્યા ! ”

કાકાની લાશ ઉપર ગીરી પોતાની પછેડી એદાડી દીધાં. એને પોતે પહુંચે એથાને પોક મેલી રોયો. આચ્ય આંસુડ રોયો. પછી તો માથે એ ખૂન ચહાંં. ધ્યાદવુંતું ને દળ આયો ! ખૂનને સાટે ફાસીએ ચહવાનો કાચહો એ વખતનાં માલસેને ભાવે શેનો ? એટલે એલે પોતાના માણસાને કહ્યું :

“ ભાઈ, આમે ય દેવ મોત તો માથે ગાળ જ રહ્યું છે. તો પછી ડાલ્યા ઉમરા થાને દ્રુતરાને મોતે શીદ મરવું ? મલકમાં નામાં કામાં રહ્યો ના ; એ રીતે થાડીક મરહાઈ પણ ભજવી લેશું ને ? ”

મુખ કુદંખી કારણે ગીર્જા ખલાર નીકળ્યો. અને ગીરાની વાંસ જુનાગઢની ગીરતો છૂટી. ગરના કુંગરામાં ગીર્જા હણુડી હેવા લાગ્યો અને આમણ ભાગવતો ચાદર કર્યો. એમાં એક હિવસ હેઠે એક આદમીએ આવીને બે વાતના વાવડ દીધા તુ. “જીગા મદા ! તમારા આપ મુજુ મકાને હેઠ છૂટી ગયો.”

“શી રીતે ભાઈ ?”

મુજુ મદા લાગતા ફરતા’તા. એમાં જલાણુ. એને જૂનેગઢ લઈ જતાંતા. એમાં ફાત્રાણુ ગામની પાસે નાગડી ગામને ચોરે મુજુ મદે શરમનાં માર્યાં પેટ તરફાર નાગસીને પ્રાળ કાઢ્યા; ને આંજું તો તમે આંદી દંદુર કર્યા છો, પણ તમારી કંદરને માથે તો મકરાણુની એકના સારાની નણુ ગીરતો પડી છે.”

“રંગ જૂનાગઢને, મારી કંદેરીની ક્રાન્ચી વધી. ગીરાને મારે નણુ ત્રણુ ગીરતો ! ગીર્જા હેઠ ગરમાં, ને ગીરતોના પંદરા ચાળીસ ગાઉ છેટે કંદેરીમાં. રંગ ! કાણુ છે એના આગેયાન ?”

“એક તો શકર, એંદેં પાદશા જમાદાર, ને વીંંતે અભરામ પાડળો. નણુ મકરાણુચો.”

“લાઈ ! લાઈ ! નણુ નણુ મરફના દીકરા ! એને વાવડ ઘો કે ગીર્જા આંદી બેંકા બેંકા તમારી વાટ બંચે છે. કદાચ એને અખર નહિ હોય.”

“અગ્રાયન અખર છે. પણ કંદેરીમાં એને કાંચ દાખ પીડા નથી.”

“તો આપણે જ સામે આલીને જાણશો. એને શાહ દેશવાણી કરાવવી !”

ગીરમાંથી ગીર્જા અહેયો. કંદેરીને સીમાડે આવીને સહુ ઉતરી પડ્યા. શક્કન જ્યેયા વિના ગીર્જા કંઈ કોઈ ગામના સીમાડામાં

પગ મેલતો નહિ. શકુન જેવાની રીત પણ નોખી જ ભાતની. સીમાડે સહુ એસે ને પોતે સુવે. સુતાં સુતાં આંખમાં નીદર બરાય એટલે પોતે ઉભો થાય. કાં તો પાછો ફરી જાય, ને કાં શ્રાદ્ધણ લઈને સીમાડામાં દાખલ થાય. કલેરી ભાથે ચડવામાં શકુન જેયાં તો સારાં નીવડયાં. નાળીએર લઈને ગીરો આગળ થયો. વાંસે એનું દળ લાલયું. ગામને પાદર જઈને ઝાંપાના પથર ઉપર નાળીએર વધ્યદું. સહુએ માતાજીની શૈષ આખીને પછી ગામમાં પગલાં દીધા. બરાઅર ચોકમાં જ ગીરસો પડી છે. પણ જોતની બેં તો ગીરાને રહી નહોતી. ‘જે નાગબાધ !’ લલકારીને ગીરો પહ્યો. એમાં એ કારથી મકરાણુંએની સાહ સાડ હેઠી બંદ્ધક છૂટી, પણ ગીરાના જાણમાંથી એક જ જણેને જખમ થયો. બીજા લધા ડારેકાટ રહી ગયા.

“હાં બેદ્યા ! આધ નાગબાધ આજ બેરે છે.” એમ જોલીને ગોરો ડેક્યો. ધૂખડારીને જેમ હોટ દીધી તેમ મકરાણું શકર, આદશા જમાતાર ને અભરામ પાડો, નણે ભાયા. ગીરાએ જેકા એને તો લડ્ઝેટમાં લઈ પછાડી બંદ્ધક હીધા. પણ અભરામ પાડો જાડ ઉપર ચડી ગયો. એને જોતતા જોતતા આરવટીયા પાદર આવ્યા, ને જેમ ઉચે નજર કરે તેમ ત્યાં ઝાડની ઝાંયે અભરામને દીઠો. જેમ ગીરો બંદ્ધક નોંધી તેમ તે અભરામે ઢીલ પડતું મેલ્યું. આવી પહ્યો ગીરાના પગમાં. પગ ઝાલી દીધા. ભાલ્યો “એ ગીરા ! તેરા ગુલામ !”

“હે...ક મકરાણું ! આધ અગાડયું ? જ ભાગી જ. હું ગીરો. હું શરણું જતને ન ભાડે. જ ઝટ જૂનાગઢ, ને વાવડ હે કે ગીરો આજ કલેરીમાં જ રેવાનો છે.”

અભરામને જીવતો જવા દીધ્યો. પોતે કલેરીમાં આંખો હિવસ રોકાણો. આપનું સ્નાન કર્યું. અને “હવે મકરાણું ફરીવાર આવ તો મને છીદરીની ઝડીમાં ગાવડ હેણે !” એટલું કહી ગીરો ચડી નીકલ્યો.

ક ખુરીને પાહર કેને પૂરો કચો એજ આદશાદ જમાદારનો જીવાન દીકરો બીજુ ગીત લઈને મહીયાવાડ ખુંદવા મંડ્યો અને શેરગઢ ગામને ચારે એરી અડાઈ લાંકવા લાગ્યો કે “અમે ગોગા ! ગીગા ! કયા કરતે હો ? એસા તો અચારી ગોગળી નામ જ ગીગળી ! એસા અચારી કથા કરે ! એક વાર મેરેકુ મોકા ભિન જય, તો મેં ગીગળીનું અતા હું.”

જમાદાર જ્યારે ઓદવામાં હદ છાંડવા લાગ્યા ત્યારે એક ગામેતી ગરાસીબાથી ન સહેવાળું. એણે કચું કે “તો પછી જમાદાર, આ પડ્યો ગીગળો છીહરીની જાડીમાં. કયા છેડું છે ? કરેને પારખું ?”

જમાદાર હતા અડાઉ ધનેદું. ચહ્યા, જાણુંબનું હતા તેણો એને જગ્યા ચીંઘાડવા ચાલ્યા. જીહરીની ધારી જાડીમાં એક બેખડની જોથે ગીરો એની ટોળા સાથે બેઠેલો. ગીજીને ભાગતાં જ ખારવટીયા બેખડની પછવાડે બીજે કેકાળે એથ લઈ ગયા અને દુસ્મનને ભૂલથાપ હેવા માટે પોતાની પાદરીએ બેખડની ટોચે મુક્કો. આંઢી મકરાણી જમાદાર તો મોતીમાર હતો. એક વડકાની એથ લઈને ચહુની વચ્ચે થોડાક માગ હતો ત્યાંથી જોગાએ છાંડવા લાગ્યો. પરોપર જોગાએ પાદરીએને લાગતી ગઈ. ગીગાની ચાંખ બીજુ જગ્યાએથી ઘર્યી ય જોતે છે કે આ જોગાએ ચાવે છે કયાંથી ! પણ કોઈ અંહુકદાર હેખાતો નથી. એમાં ગીગાએ વડકાની એ જાડી વડવાણે એક બીજુ સાથે અડોઅડ હતા તેની ચીરાડમાં કાંઈક લક્ષ્યલ દીઠી. અગાખર ચીરાડમાં નોંધીને બંદુક ચલાવો. પહેલે જ લણકે જમાદાર ટળી પડ્યા.

જમાદારની મેયતને ઉપાડી શેરગઢ લાગ્યા. હજુ તો સવારે ને જમાદારે શ્રેષ્ઠી કરી હતી તેની જ ચા મેયત હેખીને મહીયા પેટ લરી ભરોને હસ્યા.

રૂ ગણ શુદ્ધ પૂનમની હોળો તો સહું અગટે, પણ ગોગા બંકડાની હોળો નોખ્ખી જ ભાત્યની. જૂનાગઢથી વેરવળ જાવાની ધોરી સહક હતી. એ સહકને કંડિ, પાણીધરા ગામને સીમાડે, આજ જે ગોગાધાર કહેવાય છે તે ધાર ઉપર ગીતો ચોડેખાડે રહેતો હતો. એમાં કોઈએ યાદ આયું કે “આજ ફાગળું શુદ્ધ પૂનમ છે ગોગા ! આજ કંધાંદિક હોળી માતાનાં ફર્ઝન કરવા અને દુલા સાંલગદા બાટુંએ.”

વિચાર કરીને ગીતો બોલ્યો કે “આપણે આંદી આપણી નોખ્ખી હોળી પરણીએ અને દુલા રાખડા ગાવા માટે સહુંને આંદી જ બોલાવીએ તો કેમ ?”

“તો સુધું સાદ્દ.”

“હીક ત્યારે, અટાળથી સહકને કંડિ એઠા જાલીને બેસી જામાંએ અને હોળી માતાનો પુણ્યો સરસામાન કેળો કરુંએ.”

ઇ કષાસનાં ધોકડાં લાઠને ગાણની હેડંગા જૂનાગઢથી વેરવળ જાય છે. ધોરીને ગળે રોકડીએ વગટે છે. મોરી બજાર નેવી ચાહદારી સહક ઉપર આદવરીયાની તલબાર પણ બર્દાં નથી. ગાડાંએકું કાગાનીનિર કરતા લાંક્યે જાય છે. એમાં ગોગાંધાર દૂકડા આવતાં ગ્રાડ પડી કે “ગાડાં થાલાવો !”

“કાં લાઘ ! નવાસ સરકારનાં ધોકડાં છે.”

“હા, એટલેજ અમે તાણ્ય કરીએ ને લાઘ ! ઉતારી નાખો ધોકડાં.”

ગાડાંએકુંઓ કળી ગયા કે એ લો ગોગાનો થાંયો પડ્યો છે. ધોકડાં ઉલાળો નાખ્યાં.

“તમારે લાધું કેરળં ફું”તું લાઘ ?”

“પંદ્ર પંદ્ર કોરી.”

“આ લ્યો, ભાડું ચૂક્તે લેતા જવ. તમારાં છાકરાને આજ વરસ હિવસને પરણે અન્નર ટોપરા વિના ન રખાય. અને ડેઢ પ્રથે તો કહેણે કે ગોગે હૃતાશણી પ્રગટવા સાડું ધાકડાં રોક્કો લીધાં છ.” પોતપોતાનું પૂરેપૂરે ભાડું લખને ગાડાવાળાએ ગાંધાં લાંક્યાં. તાં તો ગીગાને કાંઈક સાંભથું. ખૂબ પાડી, “એલા ભાઈ, આજ આંદી હોળી પરગટણું, રમશું ને ગાથું. રોકાધ જવને ?”

“આપા, અમને માફ કરો. અમારે માથે માછલાં પોવાશે.”

“હું બીકણું ! હીક, મંડો ભાગવા. દસ્તેને મળે એને કહેતા જાને, કે પાણીધરાને સીમાએ ધાર માથે ગીગાએ આજ રાતે સહુને દુલા ગાવા ને અન્નર ખાવા તેથાંથા છ. ગારતું મને જોતતી હાય તો એને પણ કહેણે હો કે ?”

“પણ ગીગા મકા !” બેદ બાલ્યા, “અન્નર ટોપરાનેથી બહાસ્ત્રન કરવા પડ્યો ને ?”

“ભાઈ, આંદી એઠે જ એ અનું થઈ રહેયો. આંદીથી જ અન્નરનાં વાડીથાં, તેલના કુડ્લા, ટોપરાના કોથળા પરંપરે હોળીની સંબીધાન સામગ્રી નીકળાં. જોઈએ તેલલી ઉત્તરાંથી લેને. પણ ગાડાખેડુને ભાડાંની કારીયું ચૂકવવાનું ભૂલશેલા નહિ. આજ માટા તહેવારને હિવસ એનાં છાકરાને હોળીના લારડા વગર ટળવળાવાય નહિ. હો કે ?”

સાંજ પડી ત્યાં સહ્કરને કાંઠે ઇનાં ધાકડાં, તેલના કુડ્લા, અન્નરનાં વાડીથાં, ટોપરાના વાટકાના કોથળા, શીગોની ચુંણો વગેરેના ગંજ અકડાણા. અને ઇનાં ધાકડાંમાં તેલના કુડ્લા મકાને ગીગાએ હોળી જોકલી. આનુભાજુનાં ગામડાંમાં અખર પડી હતી એટલે નાત પડ્યે લોકાનો પણ હીક હીક જમાવ થઈ ગયો. પૂનમને ચાહે ગિરનારની કુંકા વરદ્દીથી કેમ જળાણાતી કાર કાટી, તેમ આંદી ગીગાધારે પણ હોળીની જાળ નીકળી. આસપાસના ગામડાંમાં છાણુંની હોળી-ગોના ભડકા હેખાતા હતા તેની વરચે ગીગાની હોળીની જાંટો

તો આને જતી અહી. બાયવરીને પ્રદક્ષિણ કરુને પાખુંની ધારાવાડી લીધી. હોળીમાં નાળીઅર, હોસ્પાં, કુદી કુદીને જાળે વચ્ચેથી નાળીઓરો કાઢી લેતાની હોડ રમાણી. અને પછી જેમ જાળ નમવા માંડી, ચાહી આકાશે ચાહીને ઇપાના રસની રેલમણે કરવા માંડું, તે વખતે આંહી ગંગાધારે સેમરહના સરફે ભરખા હુદાગીરે સામસાની પંખતો કરી કરીને હુદાની રમજટ બોલાવવા લાગ્યા. હાંદીયા રાસ રમાણા. આખી રાત અભમાં ને ધરતીમાં, એથે ટેકાણું આનંદના ઓથ ઉમટ્યા. પ્રભાતે પોતાનો નેને ઉપાડીને ગીંગા ગંગાધાર માથેથી ઉતસી ગયો. ગરુની વાટ જાદી લીધી.

૫

ઉદ્ધી લાવડ ગામના ગામેની, બેન્ધીઓ શામના મુસલમાન, નામે અભાણા જમાદાર, ગીરત કરુને ઉતયો છે. ગાળે ગાળે ગીંગાને જોતે છે. એમાં લાવડ મળ્યા કે ગીંગા તો દાદરેયા હુંગર હૃકડો રાણ્યાન્ના નેસ પાસે પડ્યો છે. આતમીદારે કર્યું કે “જમાદાર સાહેબ, ધ સાતજની બોડમાં જવા જેવું નથી. ઓને આપણે પહેલો આદાર નીકળાના કરશે.”

પણ જમાદારને પોતાની લુણનું અભિમાન હતું. એણે કર્યું કે “સાવજને પડમાં આવવા હણે મારવામાં શી બહાહરી અણી છે ! બોડમાં જરૂરી બંધુદ્વારે હણ તો જ હું સાચ્યા સિપાઈઅંચ્યા !”

“જમાદાર ! રેવા ધો.” પણ જમાદારને તો એંચ્યપડમાં વધુ નંર આયું. જડા કણને બંધુદ્વા સહિત ઉપાડ્યા. ત્યાં ગીગાના નેને દેખાણું. નેન વિના નો ગીંગા કયાંય રહેનો નદિ. વાર આવતી દેખાણી. ધરીક અસું ત્યાં વારે અદાસ્યા-યાને વીઠી લીધા, એટલે હેંકા હેંક ગેલીને ગાજે નરવાર લીધી. પડકારીને જેમ સામે પગલે હોડ દીમી તેમ ગીરતનાં મરાણી-

એઓએ બંધુક સોતા પડ હથ દીધું. જમાદાર ઘોડેસવાર હતો તે એકલો ઉંમો થઈ રહ્યો. દોડીને ગીગે ધોડાની વાખ ઝાલી લીધી. એટલે ચન્દુર જમાદારને ઓસાણું ચડી ગયું. એલે ગીગાને રંગ દીધાં: “શાખાસ ગીગા ! શાખાસ તારી જખુનારીને ! સા સા શાખાસીયું છે તુને ચુરા ! હવે બસ કરી જ હોસ્ટ !”

શાખાસી સાંભળીને કુલાદ્ધ ગણેલા ગીગાએ ધોડાની વાખ છાડી દીધા અને કહ્યું કે “જમાદાર, જાગો પથારો ! વળી જે હિ પાળું ચડે તે હિ ચાવને. ગીગાનું દેકાણું ગરમાં અછતું નથી હોતું. એનો તો મલક જલરાયો નેણ હરકે છે.”

દાદરેચા ફુંગર પાસે ગીગાનું આ રહેણાણું દળ્ણ પણ ‘ગાગા પથારી’ અને ‘ગીગા વારંડા’ એવે નામે ઓળખાય છે.

૬

ગુ જમા ફુંગરની તલેકીમાં નાગડી નામનું ગામ હૈ. જે ગામના એક ખેડુના ધરમાંથી ખરે બંધારે ખેતરે ભાત હેવા સાર પેલની દીકરા-વહુ ર્તિયાર થાતી હતી. પણ બાપને વેરથા તાજી જ આણું વળીને આવતી હતી અને માયતરે કરીયાવર પણ કોઢે કોઢે અટળક આપ્યો હતો, એટલે આ જુવાન વહુને પહેંચવા ઓદવાના લ્લાવા લેવા આહુ ગમતા હતા. જળી પોતાના પિયુલ્લને જ ભાત જમાડવા જવા કરતા બાંને કંચો વહુ ઇડા અવસર પહેંચવા ઓદવાનો લ્લાય ? ખેડુની દીકરા-વહુએ ભરત ભરેલાં કાપડું ને થેપાડું તો પહેંખાં, તેની ઉપર રતા ગલ્લરેટાનો સાઉલો ઓદયો, પણ તે ઉપરાંત એલે તો હાથ, પગ, ડોક અને નાક કાનમાં કેટલા હતાં તેટલાં ધરાણું પણ ચયાંબાં. એક તો જુવાન કળુંબળું અને એમાં ચા શણુંગારઃ ઇપત્તી નયોતો છૃઠી ગઈ. પણ જેમ ભાતની તાંસળી ને છાશની દોણી મેતીઓણી

ઇટોણી ઉપર લઈ માથે ચડાવ્યાં તેમ સાસુની નજર પડી. સાસુની આંખ દૂરી ગઠ. પૂછ્યું,

“અરે વહુ, આ પીળી ધમરક થઈને ક્યાં હાલી ?”

“બીજે ક્યાં વળી ! એતરે ભાત હેવા.”

“અરે પણ અહેઠત મારીને આ તાંત્રા લાડ ઉતારી લેશો, મોટી સાહેબજાહી !”

“કાણુ ઉતારતો તો વળી ?”

“એમાલ્યો તારો આપ !”

“પણ કાણુ ?”

“એમાલ્યો બારવટીએ ગીગલો મેયો. આંહી ગોધમાની ગાળીમાં વાટ નેઠને જ એકો હશે.”

“લ્યો રાખો રાખો બાઈજ ! તમે તો હેખી જ નથી શકતાં. તમારી આંખુંમાં મુહી મરચાં ભરો, મરચાં ! હું તો આ હાલી.”

આખાયોલી અને અખૂદ કણુણણ કંધી કડલાં રણકાનતી અને ફરડ ! ફરડ ! લુગડાં ગણવતી ચાલી નીકળા. વાંસ વૃદ્ધ સાસુએ એકલા એકલા આખું ગામ સાંલલે તેમ અહેડ એલ્યા જ કર્યાં. અને આંહી ન્યાં વહુ ગામ મેલીને છેટરી નીકળી નેમ ગોધમે કુંગરેથી તીણી આંખો ફરવતા ચાહિકાએ બારવટીયાને. કહ્યું કે “આપા ગીગા ! કોક ભતવારી જન્ય. જાડા જણુનું ભાત લાગે છે.”

“દાં હોડો. ભાત લઈ લ્યો, અને ધરેણું હોય તો એ પણ હાથ ઘરચી સાડુ હીક પડશો.”

બિલ્લીપગા બહારવટીયા હોડીને બાઈ આડા ફરી વળ્યા. એને પહુકારી : “ઉભી રે એ બાઈ !”

બંદુકવાળા બોકાનીદારોને ભાળી બે બાઈ કણુણણ આંહી ગઠ.

“આઈ, એ ધરાણાં ને એ લાત આંદો હેઠે મેળીને હાલી જ આપ.” બારવિદીયાએ એક સુંડી ભરાય તેટલાં સેનાં ઇથાં ભાગાને ભાન ચુમાયું.

“તમે કોણ છો?” કર્ણી આંખવાળા અને ધીજાથી સવાયા પ્રભાવસાળી હેખાતા જણું આઈએ મેસી ગંબદે અવાજે પૂછ્યું.

“હું ગીંગા મેયો, આઈ! તું વાર લગડ એટલું નકામું છો. ડાલી ચીથરાં શોદ ક્રાંત !”

“તમે પોતે જ ગીંગા “હું?”

“હા, હું આપું ક્રાપું નહિ, પણ ગીંગા ખરો—અરે ગીંગલો કહે તો ય શું? અમારે તો કામનું કામ છે ને? અમારે મકરાનીનાં માથાં જેવે ને શાહુકારનાં સેનાં ઇથાં જેવે. કાઢી હે જટ.”

“યાય માડી! તથે તો મારી કાગળભી સાસુનું કહેવું સાચું પડ્યું!” એટલું કલીને કણુંબળ ચારે કાર જેવા લાગી.

“ શું કહ્યુંતું તારી સાસુએ? એ એ અમારે સાંભળવું પડ્યો? કીક બાધ, કલી નાખને જટ. અમે ભૂખ્યા છીએ.”

“ મારી સાસુએ કહ્યુંતું કે આ ધરાણાં હાંસીને જણ તે તારો આપ ગીંગા બારવિદીયો જોખમેથી ઉત્તરને લૂંટી લેશો! મેં કહ્યું કૃલે મારો બાપ ગીંગા લૂંટી લ્યો.”

“ મને તારો આપ કહ્યો? તારી સાસુએ? સાચેસાચ?”

“ હા, સાચેસાચ.”

“ તર્થી તો હું તારો આપ કથો. એલા ભાઈ જુવાનો! હું આપ થઈને આ દીકરીને લૂંકું?”

“ અરેરે, લૂંટાય કાંઈ?”

“ ઉલટાનું કાપકું હેવું જેવે ને?”

“ હા જ તો.”

“ એવા ભાઈ, આપો એને ખડી લર્સિને ડારીયું. પણ એલી દીકરી, તું દીકરી હરી એટલે બાપ જૂઘ્યો હોય એને અવરાવ તો અરી ને ? ”

“ હાજ તો બાપુ. ”

“ ત્યારે મેળી હે ભાતના રોટલા. અમે જોધમે જઈને પેટ ઢારશું. છાશની હોણી ય દછ હેઠે. તારી તાંસળી પાછી લઈ જા. દીકરીના ધરનું દામકું ય મારે ન અપે. ”

“ બાપુ, વધુ છાશ રોટલા લઈ આવું ? ” દરખે ઉલ્લરાતી કણુંથો પૂછ્યું.

“ ના, દવે તું આવતી નહિ. નકર ડોક ખાટસવાદીઓ તને દૂંટશે ને નામ ગીગલાનું લેશે. ભાગવા માંડ જટ. ”

૭

૧૦ રના ગાળા વટાવતી એ ચારણીઆણીએ ચાલી આવે છે. લેઝા વાતો કહે છે કે એ એથ કાળીલા ગામની હણી. એક વહુ ને બીજી સાસુઃ : એક જીવાન ને બીજી આધિક ઉમરનાઃ : એથને માથે કાળી જેબાણ કામળીએ જુલે છે. ગૃદી રંગેનાં લુગણમાં જીરવરણાં મેદાં અધારતી સાંજના આથમળ્ણા રંગેનેવાં ખીલી ઉઠે છે. બરોઅર બપોર માથે આવ્યો, વગણા વરાગોના નાખવા માંડ્યો. એને શીમમાં પાંખી પાંખી વાડીએના ડાસ ફૃષ્ટવા લાગ્યા, ત્યારે ચારણો આદમંગ પાસે પારી ગામને પાદર આવી.

“ કુદુ ! તરસ લાગી છે. ” જીવાનડીએ અધીરાદ બતાવી.

“ લલેં બાપ ! હલો આ જાંપા દૂકડા ફળીમાં પી આવાએ ”

ગામ ઉજજડ છે. ઉલ્લી બજારે એક પણ માણસ દેખાતું નથી. એલાસ પણ ન ભણે. પાદર પાસે મોટી તેમાં દાખલ

થઈને ચારઘણે ઓસરીએ પહોંચ્યા. લાંબી લાંબી એક જ ઓસરીએ ત્રણું ચાર ઓરડા હતા, અને તેમાંથી છેલ્લા ઓરડામાં કાંઈક વટવાના ધડકા થાતા લાગ્યા. સામે ઓરડે જઈને ઓસરી પાસે ઉલાં રહી મોટેરી ચારઘણે અવાજ દીધો કે “કોક અમને વાટમાર્ગુને ટાંડાં પાણી પાને આપ !”

ઓરડામાંથી એક આંદું બાઇર નીકળી અને ઓસરીમાં પાણીઓં દતું ત્યાંથી કળશાંભે ભરોને બન્ને સુસાદ્રોને પાણી પાયું.

“હાશ ! અમ્મા તુને દીકરી ! મારાં પેટ કર્યાં. તારાં ય એવાં જ ફરને ! અમૃત જેવું પાણી હો !” એમ કહીને મોટેરી ચારઘણે આશીર્વાદ આપ્યા. અને છેલ્લે ઓરડે ધડકા જોથલેર જંલળાવા લાગ્યા. ચારઘણે બાઇરને ચૂપ જોઈને પૂછ્યું :

“આ શું થાય છે ? આ ધડકા ને આ જોકોર શેના છે આપ ?”

“કાંઈ નહિ આઇ ! તમે તમારે દવે સીધાવો.” ઓલતાં ઓલતાં આઇની આંખોમાં જળ ઉભરાણું.

“અરે બાપ, તું કોયવાછ શીદ ? શી વાત છે ? કહે જટ. હું આંહીથી તે વિના જાદ્યા નહિ.”

ધડકા ને લાડોટા વધે છે.

“આઇ ! અમારાં કુરી ગયાં. અમને લુટે છે. તમે જટ. માર્ગ ચડો.”

“અરે કોણ લુટે છે ?” જીવાન ચારણી આંખ રાતી કરતી પૂછે છે.

“ગીગલો મેંયો. પણ આઇ ! તમે તમારે માર્ગ પહો.”

મેદી ચારઘણે જીવાન ચારઘણીની સામે જેવું પલકારામાં એયની આંખોએ જાણે સંતલસ કરી લીધો. મોટેરી ચારઘણે ઓસરીએ ચડી. પાછળ જીવાનડીએ પગલાં માંડ્યાં. અંદર જઈને.

નેયું બેડી બેડી બાધાઓ ઇવે છે. એ પટારા : તાણ આણુંના ધરમાં આવ્યા હાય તેવા ચળકતાઃ પીતળને પતરે નકસી કરીને શાખગારેલા : એવા એ પટારા એરડામાં માંડ્યા છે.

ચારષ્યો એઓરડે આવી, એટલે જાણે ધરમાં દીવા થયા. વેરે અતાંકે ચારષ્યે પૂજ્યું “તમારું જરણોખમ ક્યા એરડામાં છે બાધ્યું ? ”

“આ એરડામાં આઈ ! અમે હજુ આખું વળીને બાપને વેરેથી હાલી આવીએ છીએ. ને હમણું અમારા અભરેલર્યાં પટારા તુટશે, આઈ !” જુવાન વહુએ દ્વાળે જાતી જાતી છાનું છાનું કહેવા લાગી.

“તમારા મરદો—તમારાં એઠણુંના ધણી કેયાં ? ”

“ભાગી ગયા—ચારવટીયાની બેથી.”

“ભાગી ગયા ? તમને મેલીને ? જાતે કેવા ? ”

“આયર.”

“હાય હાય નેગમાયા ! આયરોતું પાણી ગયું ? ”

“આઈ ! તમે જટ નીકળી જાઓ.”

એય ચારષ્યે એક બીજુની સામે નેયું ફરી વાત કરી. અક્કેક પટારા ઉપર અક્કેક જણી ચડી બેડી. કામળાએ માથા પરથી ઉતારીને ડેઝે વીટી લીધી. મોવાળા મોકળા મેલ્યા. મ્હાં ઉપર લટો રમવા માંડી ને આંખની અંદર લાલપ ધુંટાવા લાગી. મોટેરીએ આયરાણીએને કહ્યું :

“બાધ્યું ! એ મોટા ઉપરવટણા લાવને તો ! ”

પાણું આવ્યા. દસ દસ શેરીઓ પંથર હાથમાં લઈને એય જણુંએ બેડી. ત્યાં તો બોકસે દૂકડો આવ્યો. શુકાનીદાર લુંટારા, બેરવ જેવા ભયંકર, હાથમાં લાકડી, તલવારો ને ખંબે બંદુકા લઈ એઓરડે આવ્યા. નજર કરતાં જ એઝપાયા. થંબાને ઉલા થઈ રહ્યા. એક બીજા સામે નજરો નોંધી. વેદ્ય ઉપરથી વરતી.

અન્ધા. અણુસાર પણ એળામાઈ. અંદરો અંદર વાતો કરીઃ-
“ આરણું કારે છે.”

“ વાંચા નહિ. કહી જોઈએ. નીકર પઢી એની પત્ર નહિ
ચાખીએ.” એક આદમીએ ચારણાને વિનની જોઈ:

“ આધ્યા ! અમે તમને પગે લાગીએ છીએ. હેડાં ઉતરો.”

“ બાપ !” ચારણી છુટે ગળે બોક્ષી; “હેડાં તો દને આ
અજ ઉતરી રહાં.”

“ તો અમારે ‘આવડ જાણીને ઉત્તરવાં નંશો.’ ”

“ તો તો બાપ ! લોકીએ તુને અંધાળાવી જ દ્ધારેં ને !”
એ વેણુ જીવાનડીનાં હતાં. સાંભળીને લુંટારનાં કડોર હેણાં
પણ કંપી ઉઠ્યાં.

“બોક્ષાવો આપા ગાગાને.” એક જણે ભીજને કહ્યું.

ગીગા ગામમાં ખીલે ડેકાણે લુંટતો હતો, ત્યાંથી આ ખખર
સાંભળીને જુપઢે પગલે આવી પહોંચ્યો. એણું ચંડી રૂપ ધરીને
એકુલી એ ચારણો દીડી. એણે પાદડીને છેડો અંતરવાશ નાખીને
ન્યાય નોડી વિનવળું કરી કે “આધ્યા ! દ્યા કરીને લેડીયું ઉતરો.
અમારે બઢુ વપત્ય પડી છે. અમે બોડી બામણીને જેતરે નથી
આવ્યા. આ જ જોરડાનો ધણી કુંભો વાધ મને ન કહેવાનાં
વેણુ કહેવગાવતો હતો. અને આજ હું ઘ આયર્ડનાં પાણું માપવા
આવ્યો છું. તમારે ને એને શા લેવા હેવા ? ગીગા તમારે ચરણે
તમે કહો ઘ ધરો. હેડાં ઉતરો.”

“વિસામા ! બાપ વિસામા !” ચારણીએ કાપકામાં હેત બેળ-
વિને જવાબ દીધો, “વિસામા ! તું ગીગા આજ ઉડીને અમને
મોરાપાં આનારીયું માનછ ? અરે વિસામા ! અવડાં બધાં વેણુ ? ”

‘ આધ ! હાધ રીતે ઉતરો ? ’

“બાપ ! હવે તો અમે મર્ઝ તે કેડે ! ”

“પણ એવહુ કારણુ ? ”

“વિસામા ! અમે વાર્ષિક આવીને આ ધરનાં પાણી પીધાં.”

“પાણી પીધાં ? ખસ, એટલા સાડું !”

“ખસ બાપ ! પાણી પીધાં, એટલા સાડું.”

ગીરો ઉલો થઈ રહ્યો એકએક જાણું અથેલ ઉલું છે. સફુના વાસ સંભળાય છે. આગ ભાળાને વનમાં લયંકર વનચરો પણ પૂછીએંઓ સંકોડી : જાય, તેનું આ લૂંટારાએતું અની ગયું. થોડીક વાર થઈ. ચારઘે છેલ્લી વાર કલ્યું :

“ગીરો ! બાપ ! હાલો એઠી મ થા. અમે પાણી પીધાં છે. અને હેઠે લૂંટયું એટલું લઈને લાગવા માંડને, ગીરો !”

ગામ લાંબા વગર ગીરો ચાલી નીકળ્યો. કટલાય દિવસ સુધી એના મનમાં લાણુકારા બોલતા રહ્યા કે “વિસામા ! અમે એનાં પાણી પીધાં છે !”

૬

૨ મજનન માસ પૂરો થઈને ખલું સવાર પડતું આવે છે. પ્રભાસ પાઠણું ધ્યાન ખુલ્યા તરફ એક માદાળું વલ્લકું ચાલ્યું જાય છે. અને વેલડા વાસે એક પગપાણો વોળાનીએં ચાલ્યો આવે છે. પગના અંગૂઢા યે ન હેખાઈ જાય એવડા લાંબો અંગરખો પહેલેદેલો અને તે ઉપર કમરથી છાતી સુધી અરધાક તાકાની બેટ બાંધેલી : એ બેટમાં કટાર અને જર્મયો ધબેલાં : ખંબે દાખ, કેટે તલવાર અને લાથમાં જામગરીવાળી અમદાવાહી બંદુક હતી : રહીનેર વરસ વઠાવી ગચ્છે ખુદો વોળાનીએં પૂરી પરજથી વેલડાને પડ્યે વહ્યો આવે છે.

એની પછવાડે પછવાડે એક વૃદ્ધ બાઈ પોતાના એ વરસના દીકરાના દીકરાને તેરીને ચાલ્યાં આવે છે. દીકરાના સરીર ઉપર શીતળાનાં તાળાં ચાડાં છે. દાહી મા અને દીકરો, બેખનાં

શરીર જીવણું છે. ફરચલીઓણી મુખમુદ્રામાંથી જૂતા કાળની નાગરી ન્યાતની નમણાધ અને જવાંમર્હી નીતરે છે.

“માજ ! હવે ડેટલા દિવસ બાકી રહા ?” ખુદુ વોળાવીઓએ તેસીમાને રસ્તે પૂછ્યું.

“આજ છેલ્લો જ હિ છે મિયા ! આજ માતાજીની પાસે શિવપ્રસાદને છેલ્લી વાર પગે લગાડી આપીએ, એટલે મારી બાધા ફૂરી જાશે. તમને અરાધર રોજ મહિનામાં જ રોજ રોજ પંથ કરાવવે પડ્યો છે ના, તે મારે તો જવ અગે છે, મિયા !”

“અરે, શું બોલો છો દાદી મા ? એમાં કયો મોટો પંથ પડી ગયો ? અને મારું કયાં એક પણ રોજું પડ્યું છે ? આપણે તો રોજ ભળકડે નીકળાએ છીએ ને હિ ઉગ્યે તો પાણાં પ્રારણ બેળાં થઈ જાઈએ છીએ. એટલે મારે તો સરળી કરવામાં અને રોજું ઘોલવામાં કાંઈ ચે નહિતર થાતી નથી. બાકી ધરમ પાળવામાં તકલીફ તો પહેલી જ હોય ને ? તમે જુગ્મને, આટલી અવસ્થાએ : સુવાળાં માણસ : એઓઝ પડ્યો પાળનારાં : તોએ એટાની સાદુ બાધા રાખી રોજ પગપાળાં એ નણ ગાઉની ગીર વીધી શીતળાજીને જુવારવા આવો છો ! આસ્થા કાંઈ રસ્તામાં પરી છે દાદી મા ?”

“આસ્થા તો શું લાધ ? એ તો એવાદના એવા મોહ કુદરતે કરી મેલ્યા છે ને મિયા !”

આની વાતો થાય છે. હેરણ્ય નદી ગાજરી ગાજરી નજીક ને નજીક આવતી જાય છે. શીતળા માતાની દેરીની ધન હેણાવા લાગી છે. અંદર દીપડા પડ્યા હોય એવી વંડી જગ્યા વીટળાધ વળો છે. એમાં એક વોડેસવાર આંડા દેરીને ઉલો રહ્યો. હાથમાં બંદુક લતી તે વોળાવીઓ તરફ તાકીને ખુદું આધને કહ્યું “પગનાં કડલાં કાઠી નાએ.”

ખુદુ વોળાવીઓ મિયા ધર્સીને વચ્ચે આવ્યો. બંદુક ખંદે અડાવી. ગીયાંથી આંદે તાકીને પૂછ્યું “કોણું જહાંગીરા કે ?”

“ ના, ઇરણલ્લા મિયાં ! હું જલાંગીરા. તમે કોરે ખ્સી જાવ. તમે સૈયદ છો. ”

“ હું ખ્સી જાઉં ? હું સૈયદખ્યાચો ખ્સી જાઉં, ને તું મારા ધર્શું દેસાધીની માનાં કડલાં ઉપર દાથ નાખ ? ”

“ મિયાં ? તમે સૈયદ છો. માગો, તો જાવા દઈં. ” બહારવાઈયો ઓદ્ધો.

“ ના ના, અચ્યા ! હું ભાગવા નથી નીકળ્યો; દાખ તલવાર બાંધીને આવ્યો છું. હું ઉદ્દેશાંકર દેશાધીનો ચાકર. વાસ્તે જલાંગીરા, મારી થા ! ” ખુદ્દોએ બંદુક છાતીએ ચડાવી.

એટા સોનાં માજુએ આડા ઇરાને પોતાના નેકીદાર નોકરને કહ્યું “મિયાં ! તમે રેવા ધો. આજ છદ જેવા મોટા હિવસે મારાં એ કોઈનાં કડલાં સાહુ સૈયહના દીકરા મરે, તો મારે દુનિયામાં જીવતું લારી થધ પડે. ”

“ અરે શું બોલો છો માજ ! ” મિયાના મહેંદ્ર ઉપર બેંટેર વરસની નીમકદલાલી તરવરી આવી; “એ દોકાનો જલાંગીરા માજનાં કડલાં કાઢી જય તો મેં ત્રીસ વરસનું ખાધેલું નીમક આજ છદને દાડે ધૂળ મળી જય ને ? ”

માજના આંખોમાં જળજળિયાં આવી ગયાં. લુંટારાની સામે જોઈને માજુએ પોતાના બોખલા મહેંદ્રાંધી મોતીના દાણા જેવાં વેણું પડતાં મુક્યાં : “જલાંગીરા ! તું એ મુસલમાનનો દીકરો છો. આજનો હિવસ મિયાનું વચન રાખ. નીકર મારાં પ્રાણાં લાજશો. ”

જલાંગીરા પીગળનો લાગ્યો. એટલે ચતુર નાગરાણ્યુએ આગળ ચલાવ્યું : “જી દીકરા, ચાલતો થા ! કડલાં હું તને કાલે દધ મેલીશ. તું મારા પાટળુનો રહીય. તારે માથે વસમા હિં આચ્યા છે એ અમે જાણીએ છીએ, બેમાંધી હું કોઈને નહિ મરવા હઉં. જી, હું દેશાધ કુળમાં પારી છું. બોલ્યું નહિ કરેં. ”

જલાંગીરાને પૂરી ઓળખાલું પડી ગઠ. બહારવાઈયો બહુ જોડો પડ્યો. મુંગો ધોડી વાળાને ચાલ્યો ગયો. આ

જહાંગીરા ભૂળ તેં પાટખુંનો ખેડુલઃ પછી ભાયાતોમાં જ જમાનનો વાંધ્યા પણ્યો તેમા અહારવટે નીકંલો; અને તે પછી તેં ડેટલાંડ ડાઢા માણસોએ વચ્ચે પરી રાજ સાથે એનું સમાધાન કરવેલું. પોતે પાંઢી પાટખુંમાં ખેડ કરવા માંડેલો.

૬

એ જહાંગીરાએ એક વાર ખાનગાની ખોદ એસીને ગીગલાને લાખ દ્વીપીયાની ખાટ અવરવાની હતી. ગીગાનો દિં વાંઢા એકલ, એકલે વણુસમજનાં એં ય મુરખા જહાંગીરાનો હોયો દોરાયો. નાથેર પંથકમાં ગોરખનાથજીની જોરખમદીનાં જગ્યાનો બાર ગાગનો ગરાસ : એ ગરાસે મહંતના એ ચેલકાંગે વચ્ચે ઝગંડા સગગાયો. એક ચેલકાંગે ખાનગાને ઉડ્લી નાખવાનો તાલ રચ્યો. જહાંગીરાને કામ સોંપાયું. જહાંગીરાએ ગીગલાને બારવટાની ઓથે એ કાળું કામ કરી નાખવાનું માથે લીધું. મહંતના અનેડા ગમને લાંગવા જહાંગીરા ગીગલાને નેડી લાયો. વાળું ટાણું અનેડામાં મહીયાની દાકલ પડી. પણ સારે ભાગ્યે અનારમાં જ ગીગા એકને ખાનગું મળ્યો. ખાનગું ગીગાનો કહ્યું કે “કૃત છે તને ગીગા ! ધરમનો થાંલેલા ગીગા ઉડીને લેખ મારવા આવ્યો છો ?”

ગીગા ચમક્યો, ગરફન ફેરવાને જહાંગીરાને પુછ્યું, “કાં બેદું કાં શા રમત છે ?”

ગીગલાની કર્દી આંખ જહાંગીરાના કલેણમાં પેસી ગઈ. સાચ્ચી વાત આપોઆપ બહાર આવી ગઈ.

“ગોર !” ગીગા ખાનગું તરફ વધ્યો; “તમે મારે સતમાતમ રાખાયું. તમને રંગ છે. ને જહાંગીરા ! તને ફટકાર છે.”

એટલું કહીને ગીગા બહાર નીકળ્યો. એણે સીમાડે જહાને કાંઈક વિચાર કરી લીધ્યો. ચોતાના લાઘ પુનીયાને કહ્યું કે

“નાથરમાં આવ્યા છીએ તો હાલે હાયે નથી જવું. હાલે બીજ માયે પડીએ.”

નાથરમાં સરસ્પતી નદીને કંઈ બીજ નામનું ગામડું છે. જેવું એતું નામ એવી જ એની રૂપ. લોકો પહેલા પોરની ભીડી નીદરમાં પહેલાં તે વખતે લૂંટારા છાનામાના ગામમાં પેસી ગયા. સરેરાટ સરકારી ઉતારા પર પહોંચ્યા. જેણા જાણુનેદુ હતો તેને પુછ્યું કે “એસરીએ છ ઉચ્ચા ઢોલીએ ઉપર ડાણ સહું છે ?”

“પાઠણવાળા દેશાંક ઉદ્દેશાંકર.”

“ઉદ્દેશાંકર કંઈ ? તથી તો સાવધાન રેવા જેવું. ને જગ્યા ગયો તો છ નાગરખંચ્યા આપણા પાંચને હામ રાખશો.”

દળંગ પેંતરે ઢોલીએ પહોંચી જઈને ગીગલો એ સુતેકા પડછંડ આહમીની છાતી ઉપર ઉધાડા જર્મેયો લઘ ચઢી એટો. ઉધતો આદમી જન્યો. અંધારે તારાનાં તેજમાં છાતી ઉપરનો માળુસ એણાખાયો નહિ. પુછ્યું “કાણ તું ?”

“ઉદ્દેશાંકર કાકા ! ન એળાખયો મને ?”

“ગીગલો કે ? હે કમતીએ ! મારે ને તારે શું વેર હતું કે આમ ચોરટાની જેમ છાતીએ ચઢી એટો ? હે બાયકા ! પડકારીને ન આવી શક્યો ? મરહાનાં પારખાં તો થાત !”

“કાકા, મારે કયાં તમારી હારે વેર છે ? તમે તો સોમનાથ-જ્ઞાન ગણું છો. પણ તમે એકવચની અને ધરમવાળા કહેવાયો છો. એટલે તમને મારા અંતરની એ વાતું કહેવા આવ્યો છું.”

“તો કહે.”

“ના, આંહી નહિ, ગામ બહાર હાલો.”

“ભલે હાલો.”

અંધારે અંધારે, ઉદ્યસાંકર દેશાંકે પોતાની ડેકમાંથી હેમને સાતસરો હાર સેરવીને ઢોલીએ નીચે પાડી નાખ્યો. પોતે ઉલાથા. લુગડાં પહેરવા લાગ્યા.

એટલો બોલાસ થતાં તો આવેરે ખાટલેથી એક આદમીએ જગીને પડકારે દીધો કે “કાણુ છે છ ઉતારામાં ?”

“આદમ મફરાણી !” ઉદ્યરાંકર દેશાઈએ ઉત્તર દીધો ! “કાણ નથી. સુધી જવ તમે તમારે.”

દેશાઈનો બહારાર અને શરેના વિલાયતી આદમ જમાદાર સમજ ગયો. બંદુક લઈને દોડ્યો. હોડા માથે ચડી ગયો. ઉપરા ઉપરી બંદુક નીરવા લાગ્યો. મહીયા જોઈ રહ્યા. વખાણુ કરવા લાગ્યા કે “વાહ લોકકાઢ ! ખરો મારી !” પણ એક મહીયા જુવાને પાછળથી ચડી, પગ ઝાલી આદમને નીચે ઝીક્યો. ઝીક્યોને દાખા દીધો. દ્વાચેલો આદમ મહીયાએને મ્હેં કુંટાંતી ગાળા કાઢવા મંડ્યો.

ગાળા સાંભળાને પૂને મહીયે કહ્યું “એ જમાદાર ! મરદ થા, ગાળ્યું મ કાઢ.”

પણ આદમની જીબ ન અટકી, ત્યારે ગીગાએ કહ્યું કે “પુના ! એ ચોતે તો બહારિયો છે, પણ એની જીબ જ અવા-ચડી છે. માટે એ રંડ જીબને જરા જમગરી ચાંપને !”

આદમની જીબને ટેરવે પૂને જમગરીનો ડામ દીધો. આમદચૂપ થયો. એટલામાં પૂનાને કંદંક બુંદે આવતાં એણે દેસાંના પલંગ હેઠળ બરણી ફરવી. ફરવતાંની વાર જ અંધારે ચીસ પડી કે “એ બાપા ! મને મારો મા, ચા લ્યો આ દ્વાચેનો અછોડા.”

પલંગ નીચે છુપાનાર એક માળા દલ્લો. એને પૂતાએ અદાર ચેંચ્યો. એના હાથમાંથી ઉદ્યરાંકર દેશાઈએ સેરવી નાખેલો હેમનો હાર જુંટવીને પૂને મહીયે થાપડ મારી કહ્યું કે “હે નીમકદરામ ! તારા ધણીના હાર સાહુ જરીક બરણી પણ ન ખમી શક્યો ?”

આપો દાયરો દેસાઈને લઈને ગીર તરફ ગયો. સારી પેઠ આધું આવ્યા પછી ગીગાએ દેસાઈને કહ્યું કે “કાકા ! મારે પેટની આટલી જ વાત કહેવી હતી : કે મારું અકાળે મોત થારો. પણ મારે દીકરા નથી. એટલે મારી અવગતિ થારો. મને કોઈનો લરોસો નથી, કે આગળથી મારી ઉત્તરક્ષયાનો બહેખસ્ત કર્યું. તમે ધરમ-

વાળા છો તે પાણું મેલો કે મારી વાંસે આમણું જમાડેશો.
આટલું કરો તો મારા પેટમાં ટાલક થાય."

દાંત કાઈને દેસાઈએ કહ્યું "ગીગા, આટલા સારુ આવતી
અટપટ કરી ? દ્વાષ્ટે રસ્તે કહેવરાન્યું હોત તો ય હું કરી નાખત !"

"બસ કાકા, દ્વે પધારો. કોઈ તમારું નામ ન હો."

"રામ રામ ગીગા ! "

દેસાઈ ચાલ્યા ગયા. સવાર પડ્યું ત્યારે ગીગાએ પૂનાને અંબે
લટકતી રૂપીએ જરૂર પરાવાળી એક નવી તલખાર દીઠી. પૂછ્યું
"પૂના, આ તલખાર ક્યાંથી ? "

"દેસાઈની. ઉતારામાંથી સેરવી લીધી. હાર ને તરવાર બે
ચીજ આપણે ભીજ ગામભાંથી કમાણું."

"હીક ! છ હાર ને છ તરવાર મારી પાસે લાવો."

૫૧ રવફું એઠતાં પાંચ વરસ પૂરાં થવા આવ્યાં, અને
ગીગાના મોતની સનાઈ પથરવા માંડી. માણસનાં
પાપ માણુસને માયલી ક્રારથી આઈ રહ્યા હોય છે એની અભર
એને નથી હોતી. ગીગાને પણ મરવું તો કર્તૃ જ, એટસે માગ
મેલીને ગામદાં લાગતો હતો. એમાં એને એક સંધી મળ્યો.
સંધી ગીરમાં ધાસચારાનું એક સારુ ડેકાણું લંઘને પોતાનો
માલ ચારવા જન્ય, પણ એક ચારણું મયારું યે ત્યાં આવીને
સમેશાં પડે. આમ ધાસ ચારામાં લાગ પડે એ સંધીને ગમે નહિ.
ચારણુાનું કાસળ કાટવા માટે સંધી ગીગા બેગો ભજ્યા અને ચાડાક
ગામતરાં કર્યા પણી એણે ગીગાને કહ્યું કે "ગીગા મૈયા, ક્રવ
એક મારું ગામતરં તો કરવું જોવે ને આઈ ? "

ગીગો કહે "લલે, હાલો ! "

ગીગાને ગોખ પણ નહિ કે સંધી કોના ઉપર તેડી જય છે. આખી ટોળી ગીરના એક નેસથ ઉપર આવી પહોંચી. ગીગાએ માન્યું કે નેસ આયરનો કાં રખારોનો હશે. કાળે રતે લુંટ માડી. અને કાંઠા જોગાટ બોલ્યો. પોતે લુટે છે ત્યાં કાને અવાજ પડ્યો કે “ એ આપા ગીગા ! અમારે માથે કે ગાયું ને માંથે ? તુંને આંદી ડોણું તારો કાળ તેડી લાગ્યો ? ”

ગીગાએ ભીટ માંડી. લાખડીઓણી ચારફણો દીહા. પૂછ્યું, “ તમે ડોણું છો ? ”

“ અમે તારાં કણોયાં, બાપ ! અમે ચારણ્યું. ”

ગીગાને ભાન આવ્યું. લાક્ષ્ણ પાડી કે “ આપણુંને છિત્રનાર એલાયા સંધીને ઝાલને ભાઈ. ”

પણ સંધી તો ગીગાને પાપમાં ધક્કલીને ભાગી નીકળ્યો હતો.

‘ તુંને તારો કાળ તેડી આંદ્યો ! ’ એ વચ્ચે ગીગાના માથામાં ગાજતું હતું. કાળી રતને અંધારે પણ પોતાનું કાળું પાપ જાણું એને નજરોનજર તરવરતું હેખાયા. લુંટનો દગડો ગીગાએ પાંછો મુકાવ્યો. લાય નેરીને એલાયો “ આદયું ! તમે મને શરાખ્યો. હવે મને માદ્દા આપો. ”

“ આપ ! વિસામા ! ” ચારફણો બોલી, “ અમે મૂહ્ય ચોડી. નાખી છે તે વાળી લઈએ ? અમારી તો આંતરડી બોલી છે. અમે ખીંચું કાંઈ નથી જાણતાં. ”

“ હુક આદયું ! તો પછી આ મારાં દર્થીઓ઱ તમારે પગે ધર્યાં છું. હવે તો તમે તમારે લાયે અંધાવા તો જ બાંધવા છો. ”

“ ના ના ના, અમે ડોધનાં દર્થીઓ઱ ન છાડાવીએ મારા વાર ! મદા પાપમાં પડીએ. લાય જ તારાં પાણા. ”

એમ કદ્દીને ચારણ્યીએ પોતાને લાયે ગીગાને દર્થીઓ઱ અંધાવાં એને કહ્યું “ ગીગા, આટલું એક નીમ રાખનો. એક મહિના. સુધી ગામતરે ચડીસ મા. મહિના પછી તેર ચારણ્ય કુંબારકાને જમાડનો. જોગમાયા તારાં રખવાળાં કહ્યો. ”

ગીરા ચાલી નીકળ્યો. અનું હેઠું અને ડંખવા લાગ્યું હતું. બાબતાનાં પાપ એની આંખ સામે ઓળાડ્યે ઉભાં થતાં હતાં. અનના સંતાપ શમવા ભાટે ગીર છોડીને પોતે ડોઢ એક ગામમાં પોતાના એક ફૂકીર જાતના ગામેતી લાઘધંધ મોરલીશાને દીર આવ્યો. તે ત્યાં જ છુપાઈને રહેવા લાગ્યો.

૧૧

થો દ દિવસે મોરલીશાનાં લગન થતાં હતાં. જન માંગરેણ ગમે જવાની હતી. મોરલીશાજે ગીરને કહ્યું “ ગીરા મૈયા, તમારે જનમાં આવવું નશે.”

“ ભાઈ ! મને લમ્બ જર્વો રિવા હે. ચારથયુંએ અને એક મહિના ચુંચી ગામતરે ન ચહેવાનું નીમ દીખું છે.”

“ અરે થાર ! એ તો ગામ લાંગવા જવાનું નીમ. અને આ તો જનમાં આવવાનું છે. એમાં નીમ આરે ન આવે.”

“ પણ ભાઈ ! વખત છે ને હું એણાખાઈ જાસ્થા તો બોળું તો કાંપ નાદિ, પણ તારો પીવા વધુસી જશે.”

“ ડોઢ નાદિ એણાખે. લાલો. બાકી ગીરા જનમાં ન હોય તો મારે પરણવા જતું દરામ છે.”

ગીરા મિત્રની જનમાં ચાલ્યો. આચર્ચીયા વતું તો કરાવે નાદિ, અને લગડાં પણ લાલી અટલસનાં પહેર, જેટલે લાગે ફૂકીર જંબો. ડોઢ એણાખે તેમ નહોટું. પણ જન તરફથી માંગરેણમાં એક દાયરો કરવામાં આવ્યો. ગામનાં કસુંખો લેનારાં તમામ માણુસેને દાયરે કસુંખો પીવા આવવાનું તોતડું હેવાયું. એમાં શેરગઠ ગામનો દ્વારામ નામે એક ઘાલિયું પણ બંધાણું ડોવાથી જઈ ચહેરો. મહીયાના સુલક્કમાં રહેનાર એ ઘાલિયું ગીરા મહીયાનું મંણાં એણાખ્યું. એલી ડિયો; “એણો ગીરા મદા ! તમે આંદી”

“ ચુપ !” ગીગાંમે લાક પર આંગળી મુકી.

પણ દાયરામાં એ વાત અજીવી ન રહી. રાજદરભારમાં ખબર પહોંચી ગયા. અને રાજભાતામાં મસ્લત ચાલી : “ શી રીતે જાલવો એને ? કૃતો તો જલાશે નહિ. ઉધાડે ધીગાંણું તો આપણું કેક જલ્ય ઉડો જરો. માટે પહેલાં તો એને બેલાન બનાવો.”

આંણી દાયરો ચાલે છે, ત્યાં તો મોરલીશા જમીનદારના માનમાં રાજ તરફથી દાડ, માનમ, મેર વગેરે ડેરી પદથોંની બનાવેલી મીહાઈઓના ખૂબમચા આવવા લાગ્યા. આયા કરી કરીને સહુને અવરાવવા લાગ્યા. ગીગા દાડ નહોંતો પીતો, પણ તે દિવસના શુલ્કાનમાં એણે દદ બાદારનો ડેરી કર્યો. બહારવિયો અને એનાં માણુસો હેઇમાં ખૂબખૂડાં થઈ ગયા. હું એ લોકા હથીઅચાર ચલાવી શકે તેમ નથી એવી બાનમી પહોંચનાં તો તરફારી ગીસ્ત ભરી અંદ્રે છૂટી.

“ગીગા મહીયા ! દંડા ! ગીસ્ત આવી !” એવી ખૂબ પહી. ઘેનમાં ચકચૂર અદારણીયા ચમક્યા. લથડીયાં લેતા ઉદ્યા. ઉગમણું દરવાને ભાગા. “હીકને લીધે ડેરી થોડા કમી થયો. પણ ગીસ્ત એનાં પગલાં હથાવતી દોડી. બરાબર *મકતુજનનીયા પીરની દરગાહ પાસે એદોશ થઈને ગીગા ઉલો રહ્યો. ખીજ બધા આંખલી પર ચડી ગયા. અને પોતે ગીસ્ત આવી પહોંચ તે પહેલાં પોતાને જ દાયે પેટ તરવાર આદ ટળી પડ્યો. ગીસ્તનાં માણુસો આવી પંડુંચ્યાં ત્યારે ગીગા છેલ્કા શાસ લેતો હતો. એચીતું એને કંઈક યાદ આવી ગયું. એણે પડકારીને કંચું કે

*સૈયદ અખ્રું જહાનીયાં, સૈયદ સિકંદર જહાનીયાં વગેરે પીરો આંગરોળમાં પહેલા સુસલમાન સંતો હતા અને રાહ આલમ સાહેભના શિષ્યો હતા. તેમને મળેલું જામ મહતમપોર પહેલાં દેવલપુર કહેવાતું. રા' મંડળિક પર મહમૂર એજદાને ચઢાવી લાવનારા એ સોકા જ હતા એમ કહેવાય છે.

“ભાઈઓ, તમે સિપાહીના દીકરા છો; હું કરજમાં ન ભરેં
એટલા સાર વિનવું ખું કે આ હાર અને ચા તલવાર પાઠથ-
વાળા હેસાઈ ઉદ્દેશંકર કાકાને પાણી પોગાડલે ! કહેને કે તે હિં
રાતે બીજ ગામેથી ગીગલો ચોરી ગયેલો.”

પોતાના ગળામંથી નવસરો હેમનો હાર અને કર્મભરમંથી
ડૂધીઆ જરિત પટાવાળી તલવાર ઉતારીને ગીગાએ ધરતી પર
ગળો કર્યો. *તે પછી તૂર્ણ એના થાસ છૂટી ગયા. ખીનોએને
પણ ગીસ્તે આંખલી પરથી બંદુક મારી મારીને પણાડ્યા.

આ દેકારાની અંદર ગીસ્તની પછવાડે જ મોરલીશા ચાલ્યો
આવતો હતો. આવીને એ ગીગાની લાશ પૂર ઉલો રખ્યો.
આંખો ખીડાને ચોડી નાર એણે ધ્યાન ધર્યું. ને પછી એણે
ગીગાની જ તરવાર એ લાશ પરથી ઉપાડી.

“ હાં ! હાં ! હાં ! બાપુ ! ” કહીને માણુસોએ એના
લાથ જાલ્યા.

“ તમે ખસી જાઓ ભાઈ ! જુદ કરો મા. આજ મારે
થાંધ્યે મીઠાણે જ ગીગાની લેણા થઈ જતું જોવે. ”

દાથ છોડાવી, મોરલીશાએ પેટ તરવાર નાખી. ગીગાની લાશ
ઉપર જ પોતે પ્રાણુ છોડ્યા. સંવત ૧૯૧૩ની આ વાત.

*આ હાર ને તલવાર હેસાઈ ઉદ્દેશંકરને કોઈએ નહોંનાં પહોંચાડ્યાં.
એથે હેસાઈએ અરજ હેવાલ કરનાં અત્યાર સુધીએ પો. એ. કેટન
લેન્ગ માર્કેટ તલવાર પાછી ભળી, પણ હાર તેઓ સિપાહીએએ હુંદમાં
વહેંચી આધ્યાત્મા. તેથી તેની ડિગ્મતનાં રોકડ નાણું મળ્યાં. એ નાણું આ
એકલબની નાગરે ગીગા મહીયાની પાછળ ઘર્માદામા અરચી નાખ્યાં હતાં.
આ હેસાઈ કુટુંબની જવાંમર્દી આ વિત્તાતોમાં ડેર ડેર અદ્દક છે.
આગલા પુષ્ટ ઉજ પર આદેખેલાં નાગરાણી તે આ ઉદ્દેશંકરનાં જ
માતુશ્રી; અને મારુની કથામાં ‘હરલાઈ’ નામનું પાત્ર તે આ ઉદ્દેશ-
સાકરના જ પુત્ર.

૧૨

આ વાં આવાં દેલુડાં એ જુગનાં માનવી હતાં ભાઈ !
 મોતને ભારી મીઠુ કરી જાણતાં. મેં તો તમને
 એ ય જાતનાં મોત વર્ષાવી હેખાડ્યાં. એમાંથી કયું ચે એ તો
 તમે સમજન.. આ અમારો ધર્તિહાસ.

“ આટલો બધો ધર્તિહાસ તમને કઢકડાટ મોઢે ? ” મહેમાન
 જાળે સ્વપનામાંથી જગ્યો.

“ અમે તો ભાઈ, અભણુ માણ્યુસ : અમારો ધરની વાતો
 અમે કરાં જઈ આગેખીએ ? કયાં જઈ વાંચીએ ? એટલે
 કાળજાંની ડેર ઉપર ડાતરીને રાખીએ છીએ. છોકરાએને અને
 બાયુને શીખનીએ છીએ; ને તમ જેવા કોઈ આનદાન આવે
 તો એને અંતર ખોલીને સંભળાવીએ છીએ. બાજુ તો આજ
 આ વાતોને માનવા ચે કોણ બેઠું છે ? અને સહુને કાંધ પેટ
 બેઠું હેવાય છે ? આજે તો ચોય ફરતો દા’ બળે છે.”

ઓચીતાંની ધોડીએએ હૃદાળ દીધી. ભૂતકાળના ધર્તિહાસમાં
 ભમતો મહીએસો જુવાન જખકોને પાછો ભાનમાં આવ્યો. ગામનો
 કુડો કળાણો. કાડા ઉપર બેઠું બેઠું અધરાતે એક ધૂવડ ખોલતું
 હતું. મુવેલાંને સંભારને મા જાળે મરશીયા ગાતી હતી.

:: કાદુ મકરાણિ ::

સંવત ૧૯૩૮ થી ૧૯૪૨

૧. ઈચ્છાજનો નાશ.
૨. કાદુ બહારવટે.

ધર્તિહાસમાં ઉલ્લેખ

કીનકેદાડ હૃત ‘આઉટબોઝ ઓફ કાડીઅભાવાટ’માં એક શખું પણ નથી—
મહૂર્મ જસ્તીસ બીમન (યોગે હાઇકોર્ટ) પોતાના “Recollection
of old Days in Kathiawad” નામના લેખમાં [Sanj vartman:
New year Number: 1910] વાપે છે કે

“Kadir Baksh too, cruel and hypocritical as Raide, but not so cowardly, the terror for more than one year of the Gir Jungle and the plains—that fringed it.

તે ઉપરાંતનું એમનું લખાયું આ રતાંતમાં છુટક છુટક કુટનોટો
તરીકે મૂકાયેલ છે.

કુટેન એવ હૃત ‘હિરદયી ઓફ કાડીઅભાવાટ’માં ૨૪૧-૨૪૨ માં
પાના પર દુકો ઉલ્લેખ છે તેની મતદળ આટલી જ છે કે

૧. કલ્યાણ ગામનો બોગવડો કરનાર મફરાણીએઓ રાજ્યથી સુવાત્ત્ર
ચ્યાનો દાવો કર્યો. તેઓએ અમૃત કલ્યાણવાસીએ કરેલી ગંલીર
ગુન્હાની તથાસ માટે ત્યાં જનાર બુનાગઠ ચોલીસને પ્રવેશ ન
કરવા હોયેલો.
૨. રાજ્યે પોતાના હુક્કાના રક્ષણ માટે એજન્સીની મદદ માળી. મફ-
રાણીએને ચેતવણીએ સંદેશો મોકલ્યા. તેઓએ કાસદનું
અપમાન કર્યું.
૩. ઈ. સ. ૧૮૮૪ ના યોગદટ માસની ૪ થી તારીખે ૫૦
સવાર અને ૧૫૦ પાયદળની ફોઝ કલ્યાણ પર મોકલ્યામાં આવી.
કર્ણા રડ્કાટ સાથે ગયો. પચીસ મફરાણી અભેસરોને હથીમાર
છાટકાને બુનાગઠની હુક્કાત રનીકારવા કઢાયું. મફરાણીએ હા-
કહીને પાછા કરી ગયા, ફોઝ પર જોળીમાર કર્યો. છેવટે ફોઝ
ગામને હડાયું. મફરાણીએને પણે છ મરાયા, ત્રણ ધબાયા. ફોઝ
સૈકી સાત મરામા ને પંદર ઘબાયા.
૪. છ-સાત મફરાણીએ ભાગી છુટ્યા. બહારવટે નીકળ્યા. તેઓએ
૨૧ જામડાં ભાંખ્યાં. ૨૧ ખૂનો કર્યો, ને ૬૮ નાં નાક કાન કાખ્યાં.
૫. ૧૮૮૭ માં તેઓ મફરાણું તરફ ભાગી જતાં પકડાયા. તેઓને
કાંસીની સન ભળી.

૧. ઈણાજનો નાશ

“કાલે આંહીયા તોપો મંડારો. આપણા ઈણાજ ગામને
તોપે ઉડાડરો. તમે સંદુ નીકળો જાઓ, ભાઈઓ !”

*બુનાગલ્ટું રાજ હતું : વેરાવળ પાટણનો વનસ્પતિએ લયકોટ
મુલક હતો : વેરાવળથી પાંચ પર ઈણાજ નામનું ગામકું
હતું : એ ગામડાની અંદર સંવત ૧૯૩૬ના ભાદરવા સુદ ત્રીજને
હિવસે સવારે આ શષ્ઠો પદ્ધતા. બેલનારનું નામ જમાદાર
અલીમહમ્મદ : જાતે રિન-બલોચ મકરાખું હતો. ઈણાજનો એ
ગામેતી હતો. આઘેડ અવસ્થા હતી. પોતાની વસ્તીને લેળી કરીને

કોચ ધણા જ વિશ્વાસપાત્ર અને તઠસ્થ બાણ્યકાર તરફથી મળેલું
આ રિપ્પણ ઈણાજની આખી ઘટના કપક સરસ અજવાળું પાડે છે :

“આચારે સને ૧૯૪૦-૫૦ના સમયમાં ભાજરોળના શેખની આસી
ઘરખના વિલાયતી આરબોએ બંડ કરી ભાંગરોળ લુંટ્યું અને તેનાં
નાણાં લદ નાડા. વાંસે ચટવાની કોઈની છાતી ચાબતી નહોતી. એથે
બુનાગઠ નવાખ સાહેબની દેવડીએ રહેનારા એ વિલા”તી મકરાખુંઓએ

આજ ભયેં ભાઈને અણે આજા દીધી કે “લાઈ સામત સોલંકી, પુંના આયર, પુલી ડેશી, તમે સહુ આજ ને આજ તમારાં ટોર દાંખર અને ઘરની ઘરવખરી લઈને નીકળી જાઓ. કાણે આંધી તોપો આવશે.”

“ લદે ને તોષું ચાલતી, ખાપુ ! અમે તમનેમેજી ! કેમ જણેં ? ” અલીમહમ્મદ ઉપર હેત રાખનાર વસ્તીએ બેળા ભરવાની દિભમત અતાવી. વસ્તીનાં લેડી ડુટ્લા એ દિવસથી આજો માભદો સમજાયે જતાં હતાં અને આજે તેવ્યાને અલીમહમ્મદનાં એક વેણુમાં જ પૂરો ઘાટ સમજાઈ ગયો.

“ ના લાઈ, લીત હેઠળ લીનાઈને તમારે ભરવાની જરૂર નથી. મારાં તો સુકૃતમાં હશે તે થાણે. તમે સહુ નીકળી જાઓ. આજ ને આજ ક્યાંછક પહેણના ગામેમાં પહોંચી જાઓ. ”

“ ખાપુ ! એમે નીકળીએ તો છણ્ણાજ લાને. ”

“ છણ્ણાજ નદિ લાને. હું હીક કણું છું. મારે કાંઈ ધીગણે ઉત્તરથું નથી. સરકાર સામી લડાઈ નથી માંડવી. હું તો ભરવા ખાપું છું ને છણ્ણાજની લાજ સાચવવા હું એકલો આંધી બેડો.

બીજું છદ્ધું ને આરણેનો પીડા કીયો. બીરના નીકળયા વાળાકમાં, વાળાકથી જોહિલવાડ ને ત્યાંના ભાવમાં, અને ત્યાંથી પેટલાદમાં ચાંચ્યા. પેટલાદની બનરમાં ધીગણું થયું. આરણેએ મકરાણીએને દુંટનો અહેંદો ભાગ આપવાનું કણું પણ તેવો ન ખૂટ્યા. એવી તો ખુનભાર લડાઈ થથ કે મકરાણી ચાડસો. પોતાના ચેટના દીકરાએની દોષેની આદરા લઈને લઈયા. આરણેને પછી, દુંટના માથ સહિત જુનાગઢ વાળી નવાખ સન્મુખ હોનર કર્યા. એ વીરત્વ બદલ મકરાણી ચાડસોને નવાએ છણ્ણાજ ગામ ઈનાયત કર્યું.

આમ સુખ સાંપડવાથી આ જમાદારોએ મકરાણુમાંથી પોતાના સગાંસાંહેએને તેડાનીને રાખ્યાં. નવા આવનારમાંથી જમાદાર અલી-મહમ્મદ ને વલીમહમ્મદ નામે એ ભાઈએ બહુ જેરદાર નીવહયા. મકરાણુમાં એ રાજ કરનારી કોમ-એટ્લે કે ત્યાંના કંઈએ વરસ્થ-રિન્હ

જું તમે કિંકર કરો મા. જાયો જર્દાર, ગામલોહાને સમન્દળીને
અં બહાર નિકાલો.”

વાતો કહેતાં કહેતાં અલીમહમેના હાથમાં તરફી કરી રહી
હતી. અવાજમાં ઉસ્કેરાટ નહોતો. આંખોમાં રોપની નહિ પણ
વેદનાની લાલપ ભરી હતી.

ગામની અંદર વાત પ્રસરી ગઈ. ગામેતીની શાખામણુને વશ
ચૃદ્ધ વર્ષતીનાં લોકાએ ભારે હૈયે પોતાની ગાયો બેંસો ભોલેથી
છોડી, આંસુભરી આંખે ઉચ્ચાળ લર્યા. સહુ અલીમહમદેને
રામ રામ કરી, રોતાં રોતાં બહાર નીકળ્યાં. અને કાલ સાંજ
આરો ત્યાં તો આ ઓરડાં, આ પાદર, આ વડકા ને આ
પંખીડાં, કુદાં નાદ હોય, આપણું ધણ્યાજ પડીને પાદર થશે, એ
વિચાર કરતાં કરતાં, ગામનાં ઝડપાં ઉપર મીટ માંડતાં માંડતાં
લોકા માર્ગ પડ્યાં. પણ કુદ્દો લતો તેટલાં પડ્યાં રબ્બાં. પડ્યાં
ગહેનારમાં એક સામત સોલંકી, બીજેં પુંજ વાલા આયર, તીજી
કુલી ડેશી લુપાણી, ચોંચા ભોડો ઢેઠ, પાંચમો કિસો મેતર વજેરે
જણું હતા. એને પણ ગામેતીએ પૃથ્વું “તમે શા માટે પડ્યાં છો ?”

“ બાપુ ! ” પોતાની ઉગમગતી ડોકાને સિથર રાખવા મંહેનત
કરતી કુલી ડાશી બોલી: “ અમારે લાગીન શું કરવું છે ? મધ્યાંતે

બલોચાય કહેવાય છે. ખાનદાન, સ્વમાની, સોટસોડા મરદ અને એકવચની
કોમ રિન્દ-બલોચાય: એ અના સફણણો. પણ અન્દર, અવિચારી, કૂર અને
કુટકેક બાંશો Unscrupulous અરા, એ અમના અવજુસ્ત.
ધીમ ધીમે આ નવા આવનારા સગાનો બદ્દ બજીઓ: નીવડયા. એવે
અસલવાળા પક્ષનો મરીયાન નામનો એવે મહરાણી બહારવટે નીકળ્યા. તેને
તેઓ વશ ન કરી રાક્યા, પણ જમાદાર અલીમહમદે કંપે કર્યો
તેથી સામાલાણા બાગમાંથી નવાંએ ૧૦ સાંતી જમીન અલીનહમદેને
અપાની અને બાડીની ધીરે ધીરે ગરીબીને કારણે તેઓએ આ બજીઓ
પક્ષને માંડી દીધ્યો. અને પક્ષ વર્ચે અણુખનાય વધ્યો હતો અને એક
વખત તો સામા પક્ષવાળા જમાદાર અફહલાએ જુનાગઢ જણે કરી-
આદ પણ કરેલી કે અમે ગામભાંથી સત્તાબણી કીને કાઢી મૂકે છે.
એમ લગભગ નવા આવનારાએ ગામના ધરાર પણું થઈ એક હતા.

વીજુણને બો હેવા ? ટાંડીએ દ્સરીને ભરવા કરતાં અમારા બાપુને પહોંચે રહી તોંચે ઉડીએ, તો સંઘરણે જવાયને ! અમે તો આંદી જ પડ્યા છીએ. લદે આવતી તોષું.”

૨

“ની” એ અણ રહેમાન !” વલીમહિમહે પોતાના પાંચ દીકરા માંદુલા એકને બોલાવી કહ્યું : “ આપણા લાઈ લત્તીનને આજ ને આજ લેણા કરો. તરસુલીએથી લાંબેનોને, એમબુંધુના ગણે દીકરા અલાદાદ, ફૂર્ઝારમામદ અને દીનમામદને તેપણી લ્યો.”

“ ખણ અખાળન ! એની સાથે તો અદાવત છે ને ? ”

“ હવે અદાવત ખતમ થાય છે. મુદ્દાને ધેર જાતાં જાતાં દોસ્તી કરી લેવા માણું છું. જલ્દી સાંઠોએ રવાના કરો.”

“ બીજાન હોને ? ”

“ જમાદાર સહેલ્યદાદને જનવાવ ખખર લેજો.”

જમાદાર અલીમહિમહ અને વલીમહિમહ વિદ્રોધ અને દીધિદ્ધા પુરેણા હતા ખરા, પરંતુ પણે આજણોએ સરખી ન હોય એંટે જુવાનીયા વર્ગનાં કાંઈ ઉદ્દેશ માલુસેસો પણું હોય અને તેમના તરફથી આગવીતરા વર્તનની સાધારણું ફરીઆદ કાઈ કોઈ વાર બહાર પડતી. બોલ બાળુ રાજના અમદદારોને પણું ધાણું ગામ આપેનાં કલ્યાંની માર્કે ખટકતું હતું.

એ અરસામાં આવી વસતી-ગણુંનીઃ સને ઇટટણું વર્ધઃ ગામનાં માથાં ગણ્ય-ખાઈ ઐન, વહુ જીકરી, બાધાનાં માથાં ગણ્ય ! નકી એમાં “ફીરંગી” સરકારની કાંઈક છુભી કરામત હોવી જોઈએ ! આવી આવી રાંકાને વરા થથ ત્રણ દાંભમાં થતેમ ન થવા દેવાને. તેઓએ (ધાણુંજ વાળાએઓ) પાડો નિશ્ચય કર્યો. માભલો તો આ વખતે જ વિક્રોં હતો, પણું દાલાં માળુસોએ વર્ચયથી તોડ કાઢ્યા કે પ્રકાસ

“સનેવાવ તો અદાર ગાજી થાય. કોણું મજલ કરી શકેશે ?”

“આપણા કરસનણ ગમોટ કરી શકેશે, એને દોટાવો. અને અમરાપર ભાઈ કાદ્વાલ્ય તથા અધ્યાત્મરાચા. છેલ્લી વારનો કુઠુંબમેળો કરી લઈએ. કાલે તો ખુદાના દરખારમાં દશું.”

નોભનોઘી હિંદુઓમાં એપીઓ દૂરી ગયા છે, મોહાયત-દારો આવી પહોંચવાની વાત જેવાય છે, અને વેરાવળા પાટખુમાં એક મોડી ઝોઝ ધિણુંજ ઉપર ચડતી ઢોવાના સમાચાર ભેણે છે. જમાદાર અલીમહમુની બધી આશા આથમી ગઈ. એં પોતાના એઝલને એારડે ચાલ્યો. પોતાની બીજી અમનને પૂછ્યું, “એલો તમારી શી મરજ છે ? બાલખન્યાંને લઈ ચાલ્યા જાઓ તો હું ખરચી આપું. આપણા વતન મફરાણ બેગાં થઈ જાઓ.”

“અને તમે ?”

“હું આર્ડી ધર આંગણે મરીશ. કાલે આંડી કંતલ ચાલ્યો.”

“આવં ! ચાલીસ વરસથી નમારી મોદ્ય વેડનારને આજ નમે એઝલી જન બચાવવાનું કરીને કૃયા વેરનો બદલો લઈ રહ્યા છો ? મન શું મરતાં નથી આવડતું ? હું અલોચની એટી ખું, અલોચની ઔરત છું, બલોચની જનેતા શું.”

પાટખુના, બાહ્યાણ અફુલરના કરતાં પણ જીનેરા કાળના જમીનદાર નાગર દેસાઈ કુઠુંબના એક આનદાન જુવાન હરપ્રસાદ ઉદ્યશાંકર, લે ‘હુરભાઈ’ નામથી આખી ગીરમાં ને નાદેરમાં અત્યંત લોકપ્રિય એને શુરૂનીર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, તેને ઈણુંજની વસતી જણુંબા માટે મોકદ્યા. દેસાઈ કુળ પર વિશ્વાસ અને સન્માનની દર્શિ રામનાર મફરાણુંઓએ આ વાતને વધાની લીધી. ૨૦-૨૧ વર્ષના હુરભાઈએ ઈણુંજમાં આર્ડીને અખૂદી કરી.

વળી થેડે વખતે ઈણુંજવાળાઓને માંહોમાંહે મારાગારી થઈ એની રાખ ગઈ. પણ તપાસ કરવા જનાર ચાલીસને તેઓએ જામમાં પેસવા દીધા નહીં, પ્રલાસ પાટખુના માણસટેને પણ જાગારી મૂક્યા અને મનસ્વી વર્તન ચલાવે રાખ્યું. બીજ તરફથી આવી અમીરવાળા

“ પણ આપીએ ! તમારે આંદી બજુ ખુરી રીતે મરબું પડે. આ ઓરડાની નાચે હું દાર ભરાનીશ ને છેલ્લી ધરીએ આપો ઓરડો હુંકાની દર્દિં. મારાં ‘આખઅચ્ચાંને રાજીના દાખમાં જવા નહિ દઈ. હું રિન્દ-અલોચ છું.’ ”

“ આપ હીક પડે તે રીતે અમને ઉડાવી હેલે. અચ્ચાં સહિત મારું છેલ્લું ટેકાણું તો આ ઓરડો જ છે.”

ઓરડા નાચે સુરંગ ખોદાવીને અલીમહમહે દાર ધરાયાએ. પોતે ઓસરીમાં એકં લાઘી. એક બાળુ હથીઅાર મૂક્યાં છે. સામે ધોઢી પર ઉખાડું કુરાન પડ્યું છે. હિવો અગે છે. આપી રાત જગીને અલીમહમહ કુરાન વાંચી રહેવ છે.

૩

સવાર પડતાં જ તેથાચા હતા તે પિત્રાધિયો ને ભાગેને દાજી થાઈ ગયા. દાજીર થનારા આટકા જણું હતા. અમરાપરથી જમાદાર અલીમહમહના કાકા નુરમહમહના દીકરા જમાદાર કાદરઅક્ષ અને અભાષકરઃ તરસુલીએથી પોતાની બહેન એમજુંસુ અને અનેવી

નાતિયોની વિરોધી નોંધરાલી ‘કાગળો કરવા માંડી’. આમ વાત મને ચડી તેવામાં લાલ ઊંઘાને એક બિટિં સવાર ઈણ્ણાજ જામે ચોક્કવામાં આંધ્યો તેને ચ જામેતીયોએ, કોણું જાગે શી કુમતિ સૂરી તે બંદુકો ખતાવી નસારી મુક્યો.

આ વખતે જીનાગઢને વિવાનપદે નડીઅાદ વાળા સુપ્રેસિન્ડ દેસાઈ ખાનદાનના દેસાઈ હરિદાસ વિહારીદાસ વિરાને. સ્વલ્પાચે જેવા ઉદ્દાર, હુંચ આસાયોવાળા અને દયાળું, તેવા જ આગહી. એને ઈણ્ણાજ ગામ પર હોંથ આંધ્યો. કોઈ અલાંઅણી પળે એંગે હુકમ છાડ્યો કે ‘ઇણ્ણાજવાળાં-યોનાં હથીઅાર છાડવી દસે.’ (મહુર્મ નવાખ રસુલઅહિલજને આવા જ એક કિસ્સામાં જ્યારે કોઈએ આવી બદ્યામણુ કરેલી ત્યારે નવાખ રસુલઅહિલજને “વાહ હજમ કહાંસે રેણ હુંચે, જે સાવખુંકે નાખ

લક્ષ્ય કરાના ત્રણુ દીકરા ફૂલમાસદ, દીનમાસદ અને અલાદાદઃ સનવાવથી જમાદાર સાહેખદાદ તથા તેનો ચૈદ વરસનો દીકરા શુલ્કમદમદ: પોતાના પાંચ દીકરા, વળુરમાસદ, અધ્યદરહેમાન, મહુ-મદ, અધ્યદાલ અને ધરમાધલઃ પોતાનો સગો લાધ વલીમહમદ તથા તેનો દીકરો ઉપર: અને હુસેનભાઈ નામનો એક ખુદો સાથી. એ આખા દાયરાને અલીમદમદે ગ્રથમથી માંડીને વાત કરી :

“મારા લાધ એટાઓ, મફરાણીઓની ધજજત આજ ઉતરી ગઈ છે. ધણા ધણા ઉત્તરતા ખવાસના બલોઓએ આંદી કાડી. આવાડમાં આવી પેટને ખાતર ખૂટલાદનો સિક્કો એસારેલ છે. પણ આપણે તો રિન્દ-અલોય. આપણે મૂળથી જ ગરાસદાર. આપણે આજ ‘મફરાણી’ નામનો બઢો ધોવાની વેળા આવી છે.”

“એવઙું બધું શું થયું છે ? ”

આપણા માંહલાની જ ખટપટથી નવાખ સરકારના અમલ-દારો આપણા ઉપર ડોપાણા છે. મને કાલે હરિદાસ દિવાને વેરા-વળ મુકામે તેડાવેલો. પૂછ્યું કે હથીઆર કેમ રાખો છો ? સરકારી અમલદારોને ગામમાં કેમ આવવા હેતા નથી ?

હતારે ? ” હુસુનને હુલોંયે આવો વિચાર કાઈને થયો નહિ. નોટિસો પણ નીકળ્યો તેનો જ્યાજબી જવાખ મળ્યો નહિ. ગામ મૂળ માવિકાને સોંપી બદ્દાર જવા હુકમ થયો તેનો પણ જ્યાજબી જવાખ મળ્યો નહિ. જિપાણી, અમલદાર, જે કાદ ગયા તેને છલ્લાજવાળાઓએ તગી મૂક્યા. આ અધી વાતોને અત્યાંત વિદૃત સ્વરૂપે રજુ કરવામાં આવી. જે લોકાની પાછળ “શિરામણી કરતા જલ ! ” એવો આગ્રહ કરવા હશ્યુનના જામેતીઓ પોતાના પાદરમાં હોડેલા, તે લોકોએ પણ એવી જીથાની આપેલી કે તેઓ તો અમને મારી નાખવા દોડ્યા હતા.

આ સંનેંગો હતા. એટલે લસ્કરી અળથી ગામ ખાલી કરવા જીનાગઠ રાજ્યે એજન્સીની રળ માગી. રળ આપવામાં આવી. પરંતુ કનડા હું ગેર પર મહોયાની કટલ લેવો છિરસો ન અને તેટથા માટે માણેકવાડાના પોલીટીન્સ એજન્ટ મેજર રસ્કાટને જીનાગઠના લસ્કર પર ઘ્યાન રાખવા માટે અને હંડ બદાર ન જવા દેવા માટે હાજર રહેવાનો હુકમ થયો.

મેં કહ્યું કે “સાહેબ, એવું કાંઈ જ નથી.”

ડાચા, ધીરા અને ગરવા મ્હોંવાળા કાદરખ્યે અદિષ્ટી કહ્યું: “બડા ભાઈ! એ વાત તો સાચી છે. તે હિસ્સ આપણું ખનેલી લશકરાન સાથે કળ્યો થયો, તેની તપાસ કરવા આસીસ્ટન્ટ પોલીસ ઉપરી હોરમસજી ડેડાવાળા આચા તેને આપણે ધણ્યાજીમાં કયાં આવવા દીધા હતા? ગામને ઝાંપે આપણે ભરી બંદુક વિલાયતી-આનો પહેરો બેસારો હતો.”

અલીમહમદ ખામોશથી કહ્યું “તમારી એ વાત સાચી છે ભાઈ કાદરખ્ય! આપણી એ કસુર થઈ કહેવાય. પણ મારા ગામમાં વળી પો-લીસ ડેવી, એ જુદ ઉપર હું દોરાઈ ગયો હતો. ઐર ! પણ હવે તો મને દિવાંગ હુકમ દિયો છે કે “કાલ સવાર સુધીમાં હથીઆર છોડી શો, અને ધણ્યાજ ગામ ખાલી કરો. તમને સરકાર એન્જિન્યુલ ગામ ખાવા આપશે.” *હું જવાય દઈને આવતો રહ્યોછું કે ‘મારા ભાઈઓને પૂછીને કહેવા આવીશ.’ મને ચેતવણી આપેલી છે કે ‘કાલ સવાર સુધીમાં ‘હા ના’નો જવાય લઈ વેરવળ નદિ આવી પહોંચો તો અમે ધણ્યાજને કુંઝી હેવા ફોજ મોકલશું.’ હવે બેાલો ભાઈ, હથીઆર અને ધણ્યાજ છોડવાની હા ડાઢેતા હો, તો હજુ વખત છે. તમે વેરવળ જઈ પહોંચો.”

“તમારી ખુદની શી મતલાય છે બડા ભાઈ!”

“હું તો હથીઆર નદિ છોડી શકું. હથીઆર તો મને મારા જાનથી જ્યાંદે થારાં છે. એટલે હું આંદી ઘરબાંગણે બેઠો એડો ભારી ધંજૂત મારે મરીશ.”

“અમે પણ સાથે મરશું” સહુંએ અવાજ દીવે.

*કહેવાય છે કે અલીમહમદ વેરવળ અને પ્રલાસપાઠણમાં પોતાનાં સગાંસાંઈ અને હેસ્ત આશનાને છેલ્લો વાર બેટી વધને જ ધણ્યાજ આવેલ હતો. ને ત્યાં રાતે દાદ પુલાવ રાધી, દીકરા દીકરીઓનાં બન કર્યાં હતાં અને જદ્રાન (કસર) છાંદી લીનું હતું.

“હું તમને કાંઈ કહેતો નથી ભાઈ ! મારે આંહી લડાઈ કરવી નથી. મારે જુનાગઢ જીતવું નથી. મારે તો ઈજાત માર્યે મરવું છે. તમારાં બાલભિંદ્યાં વારતે તમે ઝરાયી જીવો.”

“મોટા ભાઈ !” કાદરભક્ષની આંખોમાં પાણી આવી ગયાં; “આજ સુધી હું તમને સહુને વારતો આવ્યો છું. તમારી બધાની ગરભીને હું હંડી પાડવા મહેનત કરતો આવ્યો છું. તમે બધા મને ચોચો ને કુમણેર કહેતા. એર ! મારા એ દિવસો ગયા. હુંને તો આલભિંદ્યાંની પરવા નથી—હુંને તો હું દુઃખમાં તમારી સાથે શરીક થાંનું છું.”

“તો ભલે. હું આજ રોજું રથો છું તેમ તમે પણ રહો. કુરાનના દોર કરો. દમણે ફેઝ આવી સમજાનો. બેળા માણ્ણુક-વાડાથી એજન્સીના પોલીટીકલ એજન્ટ ઘરકાટ સાહેય પણ ૫૦૦-૭૦૦ની પલટન તેમજ તોપ લઈ આવવાના છે, મારે દિક્કને તૈયાર કરો.”

નાનકડા ધણ્ણાજ ગામની અંદર તે દિવસ આવો મામલો અચેલો હતો. ગામ જણું કથસ્તાન હતું ને માણસો જણું પ્રેતો હતાં. વેરાવળમાં વાટ જોઈ જોઈને જ્યારે ધણ્ણાજનો કોઈ આદમી કળાયો નાહિ, ત્યારે હરાવેલે સમયે નવાખી સૈન્ય કૂચ કરી ચૂક્યું હતું. આંહી કુરાનના દોર પડતા હતા, ને તાં રસ્તા પર ફેઝનાં પગલાં પડતાં હતાં. દાડગોળો આરો ને આરો આવતો હતો.

ફેઝ આવી. વેરાવળ અને ધણ્ણાજ વંચેના ‘ઉડા કુવા’ પાસે રોકાણી. ત્યાંથી જુનાગઢવાળા જમાદાર નજરમહમદ તથા દિલમુરાદને અને સાથે માણ્ણુકવાડાના પ્રાંત સાહેયના એક જમાદારને, ત્રણ જણુંને છેલ્ટી વાર સમજૂતી કરવા ધણ્ણાજ મોકલ્યા. ત્રણે આવીને જમાદાર અલીમહમદ સન્મુખ ઉલા રહ્યા. ત્રણેએ બધી વાત અહી. સમજાનું કે “નહિ માનો તો થોડી જ વારમાં ધણ્ણાજ ગામ ઉપર ચૂકેલો રાસડા લેશો.” એ બધી વાત સાંભળાને જમાદાર અલીમહમદ ઓલ્યા:

“ ભાઈઓ, હું મારે મારું છું. મેં જૂતાગલું નીમક ખાંધું છે. ધાયાજ પણ અમારા વડવાને નવાય સાહેએ જ ચાકડી બદલ દીધું છે. મારે ધાયાજ છેડવું એ મોરી વાત નથી. પણ મારા ઉપર આવું શીહ કર્યું? મારી ભૂલ હતી તો મને જૂતાગઠ તેડાવવો હતો. પણ હવે તો મારા ધર ઉપર તોપ આવીને ઉલ્લિ રહી. હવે હું ખસું તો મારી ધનજત જાય. હવે તો મારે મારા માલેકની તોપને વધાવી લેવા જોઈએ. મારે તો મરવું જ માંદયું છે. મારે આપ પધારો, અને લસ્કરને ખુશીથી આંહી લઈ આવો. હવે વાર કણાડશો નહિ. સલામ આલેકુમ ! ”

ફેલ્લું કહેણું સાંભળીને હેઠળ ફરીવાર આગળ ચાલવા લાગી. માણેકુણાડાનો પોલીટીકલ એન્જિનિયર ડેક્કાન અને જુનાગઢ પોલીસ ઉપરી નાગર અંભારામ સુંદરલું છાંયા ધોળી મારીના એટાઓઓમાં એડા. હેઠળને આત્મા દીધી કે “ ધાયાજ ફરતા વીઠી વગે. પણ વગર જરૂરે ડોછ માણુસને મારશો નહિ. ”

૩

રોને આવીને ધાયાજ દેયું. અલીમહેમહ રોને રહી, ઉપરા ઉપરી એ પાયળમા પંહેરી, તે ઉપર બેટ બાંધી, તમંચો, બંધક, ઢાલ ને તહવાર આળુમાં મૂકી લોખાનની લખકતી સુગંધ વંચે એસરીમાં એડા એડા કુરાનના દોર કરે છે, પાસે નીમકદલાદ ખુફ્ફો હુસેનભાઈ અરધી મીંચેલી આંખો કુરાને શરીર સાંભળે છે, અને એ જ એસરીના એરડામાં પૂરાધને બીજી અમન પોતાનાં બાલઅચ્ચાં સહિત નમાજ પડે છે. મરવું મીઠું લાગે એવી સુપક્ષાહા મહેકું રહી છે.

અને એથી ઉન્ની ચાલ ચાલતા એના તેર જુવાન સગાઓએ પાદરમાં એડા લઈને સામે ઉભેલી હેઠળ ઉપર ગોળાએ. ચલાવવાનો આદર કર્યો.

થોડી વાર ફેને ખામોશ પકડી. અઠીસેની સામે તેર નવજીવાન મકરાણીએ. એવા રૂડા લાગતા હતા કે ફેન આખી જોઈ રહ્યી. ત્યાર પછી તો તોપ ચાલી. પણ સામા તેર જણાએ પોતાની અચૂક બરદનાણથી એ એ તોપેના બળદેનો સોથાર વાળી નાખ્યો. ગોળાએની ડરી વરસી રહી છે ત્યાં તોપ ભરવા તો શું પણ તોપની પાસે જવા યે ફેનનો ડોઢ આદ્યા તેપાર નહોતો. દુક્તા એક આદ્યી તોપખાના પાસે ઉંમો હતો. એનું નામ નાયા દાશમભાઈ રાજના વંશપર્વતાના તોપચી.

“જુવાનો !” તેર મકરાણી જુવાનોની અંદરનો આગેવાન વજુરમહમદ બોલ્યો; “નોંને હો, દાશમભાઈને નોખમતા નહિ. એ લંબે ઉંમો. દાનું એની કાચી જુવાની છે. એને નથી મારવો.”

બહારુર દાશમ ઉંમો હતો, પણ દુસ્તમનો એને જાણી ખુઝીને અચાચી રહ્યા છે તેની એને અખર નહોતી.

તોપો ભરાતી નથી, કે નથી પેઢલ ફેન આગળ પગલું ભરી શકતી. ધ્રાગુજના બરદનાને જાણે મંત્રી મંત્રીને બંદ્દુક છાડે છે ! એને આધેરી આંખલીની ઘટામાંથી એ ફોની બંદ્દુક ગોળાએનો મે વરસાવી રહી છે ? ડોઢને ખખર પડતી નથી. ડોઢ આદ્યી કળાતો નથી. દુક્તા ધૂમાડના જોડા ઉંઠ છે. થોડી વાર સુધી તો ફેનનાણ મુંઝાઈને ઉલા થઈ રહ્યા. પછી તોપોએ એ ધૂમાડનું નિશાન નોંધાને એક સામટી બંદ્દુકની ધાર્યી બુઝેતી કરી.

ઉંમો ઉંમો ગોરો સ્કોટ સાહેય પગ પણાડે, અંભાગમ લાઈ ધુંવાં ધુંવા થાય, આગળ વધવાની આગાએનો આપે, પણ ફેન થીજુ ગાઈ હોય તેવી થઈને ઉલ્લિ રહ્યી. આખરે એ ગાડાં ઉલાં કરીને ટેલતા ટેલતા તોપની પાસે લાચા અને ગાડાંની એંધે તોપો ભરી ભરીને દાગવી શરૂ કરી. પંડુદે જ ધૂમાડે ગામના જોડાં ટેલાં થફાં થફાં પડ્યાં પડ્યાં, એ ચાર મકરાણી જુવાનોને પણ દાળી ફીધા. છતાં જુવાન બેટા વજુરમહમદનો મેરચો ચાલે જ જય છે. બાધ્યો બંદ્દુક ભરી ભરીને હેતી જય છે

ને દાઢીયાળા તાશીરી દ્વારે આવે છે. કોઈ પણ ધ્વાને રાત પારી દેવી એ મકરાણુંઓની નેમ હણી. ને ને રાત પડી હેતુ તો મકરાણુંઓને નની મહા આવી પહોંચતાં ભયંકર સંઘામ ભાંદ્યો હોત એ ચોક્સ વાત છે.

તોથે જ્યારે ફરી વાર બહેતી થઈ અને ગાડાં આડે ગોળા-ચોની કારી ફાળી નહીં, ત્યારે એ તેર જણાના ડાઢા જણ્ણ કાદરખસે નવેસર વિચાર કર્યો કે “હને નદિ પહોંચાય, અને કન્ડે કુંગરે નેમ મહીયા સુવા તેમ ને આંદી લીંત હેઠળ ભરાઈન મરશું તો દોડા મકરાણુંઓની અદાચ કરશે. માટે હવે નીકળા જાઓ.”

કાદરખસ પાછો વખ્યો. જમાદાર અલીમહમદની પાસે આવીને એણે આ વિચાર કદ્દી સંભળાવ્યો. અલીમહમદે જવાબ વાખ્યો :

“ભાઈ કાદરખસ ! હું તમને કંદા જ નથી કહેતો. નીમકરામ થઈને આપણું સરકાર સામે થવાનું કે વરતીને પીડવાનું હું તમને કહેતો નથી. હું પોતે તો આંદી મરવા જ માણું છું. તમે તો તમાર દિવમાં ઝુદા ને કહેતો હોથ તે જ કરજો !”

કાદરખસ અલારવટાનાં પગલાં ભરી ખીજ આનુધી ગામ છોડવા નીકળ્યો. બેળા એના બીજા અધા પિત્રાધિયો પણ નીકલ્યા. માત્ર અલીમહમદના એ દીકરાએ, વજરમહમદે અને અખ્રદહેમાને કાદરખસની સાથે જવા ના પારીઃ કંદું કે “આપુને છોડીને અમે નદિ આવીએ. અમે પણ આંદી જ મરી મટશું.”

કાદરખસ નીકળા ગયો. પાદરને ઝાંપે મકરાણુંઓના મોરચા તૂટી પડ્યા. દોજ અંદર ધૂસી. અલીમહમદની દેલી પાસે પહોંચ્યા. અંદ્રોકાની તાળી પડે છે અને તોપના ગોળા ગાંચે છે તે સાંભળતો સાંભળતો અલીમહમદ કુરાનના દોર કરવામાં તલ્લીન છે.

જ્યારે દોજ લગોલગ આવવા લાગી ત્યારે એક અક્સમાત અન્યે. વજરમહમદના મોરચા સામે ઉલા રહીને કોઈ છલકટ ગુલમેંદી સવારે એને ખરાબ ગાળો કાઢી. ગાળો સાંભળતાં જ રિન્દ-અલોચ વડીરમહમદનું લોછી ઉકળા આંબું. કોણું જાણે

શા કારણથી એણે પોતાની બંદુક આટલા ઉપર પછાડી ભાંગી નાખી અને 'યા અલી મહદ !' કરી તલવાર ખેંચી ઓડા ઉપરથી એણે ડેકડો ભાર્યો. હોડીને એ ગાળ કાઢનાર સવારને તો ફાર કર્યો, પણ ત્યાં તો એના શરીર ઉપર જોળાએનો મે વરસી અથે. વરીરમહમદ છો પડ્યો.

મોટા ભાઈને પડતો દેખી ૧૪-૧૫ વરસને નાનો ભાઈ અખદરહેમાન તલવાર ખેંચી દોડ્યો અને પોતાના હાથનું કંદું આટકા વડે કપાધને લટક્યું ત્યાં સુંધરી એ જુઝ્યો. એ પણ પડ્યો. મકરાણીના મોરચા તુલ્યા. ગામનાં પોરડાં સણઘાં. લાખેણ્ણ જીવનો ઉલા ઉલા ભાંગી ગયા પણ તસુ યે હટયા નહિ.

થાડી વાર થઈ અને એક જાપમી મકરાણું પેટ પર કપકું વાડી લથડીયાં લેતો ઓસરીએ આવ્યોઃ અલીમહમદને અખર દીક્ષા હું "આપુ, વરીરમહમદ કામ આની ગયા ને અખદરહેમાન જાપમી થઈને એણોથી પડ્યા છે."

અલીમહમદે ખામોશથી અખર સાંભળ્યા. એણે પોતાના વિસ્તે જરા પણ ઉશ્કેરાવા ન દીધું. ધીરે લાથે કુરાન બંધ કરી, અદ્ભૂતી એક તરફ મુક્કું. જાપમી અખદરહેમાનનું શરીર આવી પહોંચ્યું તેને બી અમન વાળા ઓરડામાં ઢોલીઆ પર પોઠાડ્યું. ને પછી પોતે ઉલા થઈ હમેલ અને તલવાર બાંધી. લેટ વાળને જર્મયો નાખ્યો. તમંચો કમર પર બાંધ્યો. હાથમાં મોરી બંદુક લાધી. લઈને ધીરે પગલે બી અમન પાસે આવ્યો. આટલું જ ઓલ્યો: "યુદ્ધ લાંઝેક ! હમારા ગુન્ડા માઝ કરના ! રંજ નહિ કરના ! રોજ દશારે રોજ યુદ્ધ મિલાયગા જાય મિલેંગે. યુદ્ધાજી ધાર કરના."

ઓટલું કલીને બાલખચ્ચાને જોઈમાં દાખ્યાં. બચ્ચી દીધી. બી અમનને છેલ્લી સલામ કરી એ પાછો વજ્યો. અરાખર ફોજની સામે જ ચાલ્યો. પછવાડે પછવાડે યુદ્ધ દુસેન બંધાણી પણ તલવાર લઈને, અલીમહમદના ઓછાયા રૂપ બની ચાલ્યા.

“કુરીચાર !” એટલો જ શખ્ષ એણે ફોજની સામે જઈને કણેલા. બંદૂક ઉપાડી. છાતાએ ચડાવીને છોડી. જોળી ફોજમાં જઈને ચોંગી. બધા મૌયા નામે માણુસને પાડ્યો. બસ, અલીમહમેદ બંદૂક ફંડી દીધી.

પણી તમંચો બેંચ્યો. છોડ્યો. મફકરાણી પોલીસ હવાલદાર દોસ્તમદમને પાડ્યો. બસ, તમંચો પણ ફંડી દીધો.

છેલ્લી એણે તલવાર બેંચી. ફોજને પહુંચારી. સામે દોટ દીધી. સામેથી ચાલીસ-પચાસ બંદૂકાની જોળાએ છુટી. સાવજ પડ્યો. પણ પડતી વેળા એનો દાથ જમૈયા પર હતો, અને એના હોંઘમાં કંઈક શબ્દો ફરિદતા હતા.

એને વેરાવળના કષ્યસ્તાનમાં દાટેલ છે.

સાંજ પડવા માંઢી હતી ત્યાં જ બધું પૂર્ણ થઈ ગયું. મરેલાઓની લાશો જોતાવા લાગી. લાશો જોતાં જોતાં ડોઢતું ધ્યાન આંખલીના ઝડ માથે ગયું. ત્યાં હવી હવી અલ્યે એક લોથ કટકતી હતી. લોથ નીચે ઉત્તરાવી. જોળાખાયો : ચાંતો ધાણુજનો. મફકરાણી જુવાન દીનાર : જોલ્યો આંખલીની ઘટામાંથી સવારથી સાંજ સુધી જોળાઓના મે વરસાવનારો : આંખલીની ડાળ સાથે ફંટાથી પોતાનું શરીર બાંધીને એ લાટેલો લાગ્યો. એનાં પેટ, પેડું અને છાતીમાં આડ જખમો હતા. અને હરેક જખમના ખાદ્યમાં લૂગડાંના કટકના ગાલા ખોસેલા નીકલ્યા. એ ચીથરાં એના પોતાના જ કપડામાંથી ફ્રાનેલાં હતાં. શું એ શરેને જુવાન જોળાઓ ખાતો ખાતો જખમોમાં ગાલા ભરી ભરી તે ઉપર લેટ કસકસાવીને આંખલીને ઝાઉથી દ્વિ આથમ્યા સુધી લહતો હતો ! શું છેલ્લી જોળી અને છાતેલી દમ ખૂટ્યાં ત્યાં સુધી આ જુવાન જુઝ્યો હતો ! દ્સાધ હરલાધી કહેતા કે ‘મેં ન્યારે એની કમર છોડાવી ત્યારે તૂર્ટ જ એનાં આંતરડાં બહાર નીકળી પડ્યાં હતાં ને અમલદારો આર્કિન ! આર્કિન ! કરતા ખુરસી પરથી ઉલા થઈ ગયા હતા.

આ દીનાર એકલો એકલો આહી આંખલી ઉપર કયાથી ? વહેલો હૃદીને એ તો સીમમાં આડો હેવા ગઢેલો. પણ પાછો વળે તે પહેલાં તો ફોજ આવી પહોંચેલી. દીનાર ગામમાં ન જઈ શક્યો. એટલે આંખલી પર ચડીને એકલે હાથે લઈયો.

ધાયક થઈને ધરમાં પડેલા જીવાન અખદ રહેમાનની લોંઠકાઈ પણ ક્યાં ઓછી હતી ? એનું કાંદુ લખડી પણ હતું. દાક્તર એને તપાસવા આવ્યા. તપાસીને દાક્તરને કહ્યું કે “ધોરી નસે કપાઈને સામસામેની ચામડીનાં પડોમાં પેસી ગઈ છે. તથી શીશી સુંધા-ડી પડ્યો.” બાળક હાથ લાંબો કર્યો એને કહ્યું “ મલમપદા બાંધના યાદ હે, તો બાંધો, ખટખટ મત કરો ! સીસી નહિ મંગતા !” ને જ્યારે દાક્તરને એ તૃટેલી નસેના છેડા ચીપીઅથી ઘંચ્યાને બાંધ્યા, ત્યારે આ ચૈદ વરસના બાળક સીરકારો ય નહોંતો કર્યો.*

રાત પડી. પણ ગામનો કંબળે સાચવવા કોઈ કખૂલ થાતું નથી. આખરે જગતભિંદુ કરીને એક ચિંભ સિપાહી એને એની હિંમતે એ બાળ મળાને રાત રહ્યા. ધણ્ણાજ ગામ પર લશકરી પહેરો એડો. કાદુ, અલાદાદ, દીનમહિમદ, ફૂરીરમહિમદ એને કાળ વિલાયતી, એમ પાંચ જણા રાતના અંધારામાં પાછા આવ્યા!

* ધણ્ણાજની લડાઈમાં અવલથી આખર સુંધી હાજર રહેલાર દેસાઈ હરભાઈ, પોતાનાં છાકરાં ગુમડાં ફોડાવતાં પણ જે ત્યારે આ કથા કરી તેઓને છાનાં રાખતા.

આજે એ અખદરહેમાન અંગેજ કાપા જાણે છે, ગામડામાં એસી અસ્તિ ધર્મ એને છસ્થામનાં ગૃહ તરંગને અભ્યાસ કરે છે. જુઓને જણ્ણાય જ નહિ કે આ એ જ અખદરહેમાન. તેની સાચેનો ખીજે નીર બાબક ગુવમહુમદ સનવાચવાળો. એણે આ ધીગણ્ણામા રોં લાગ જણ્ણો. તે તો અખર પડતી નથી. પણ એ બન્નેએ જેવમાં એસી જનમકદમાં રહે રહે એનેક કેદીઓને સુધાર્યો, માર્ગ બઢાવ્યા, ને આખરે જે હિવસ તેઓની પણ બેગેઓ પણ દરી, તે હિવસ આખી કાઠિયાવાડ રાણ થયેલ.

અને આરડામાં પૂરેલાં બી અમનને બાળખચ્ચાં સાથે ખાદ્ય કાઢી ચાલ્યા ગયા.

સંવત ૧૯૩૮ના ભાద્રવાશુદ ચોથના રોજ આ ધીગાણું અતમ થયું અને કાદુનું ખાદ્યારવહું થર થયું.

૨. કાદરખ બહારવટે

૧

એણાજ રોળાઈ ગયું. મરવાના હતા તે માર્યા ગયા. જીવતા હતા તે, જાખમી તેમજ ખીનજાખમી તમામ, ડેફમાં પૂરાયા. પણ કાદરખસ, અખાખકર, અલાદાદ, દીનમહમદ અને શુલ-મહમદ તો હાથમાંથી છટકી ગયા છે ત્યાં સુધી રાજુને જરૂર નથી. નના નોકરો એ પાંચેનો ધડો લાડવો કરી નાખવાના લાગ ગેતી રહ્યા છે.

દ્વિાન દરિદ્રાસ પ્રલાસપાટણ આન્યા. એ પાંચ મહરાણી-એને ઝાલવા વિષે પોલીસ અમલદારનો મત પૂછ્યો. પરદેશી અમલદારે ભૂલ આધને રસ્તો બતાયો. કે “એનાં એારત બચ્ચાને પકડી લઈએ, એટલે એને રોટલા મળતા અટકશે ને એ આપોઆપ શરણે આવશે.”

આખી કચેરી બેડી હતી તેની વર્ણે આ વાત છેઢાઈ અભ. ધ્યાંસીલા દ્વિવાને હૃકમ છોડ્યો કે “ક્ષાલાના એ સવાર અમરાપર મોકલ્યા તે એ લોક્ષાને ગાડે નાખી કેરાવળાની જેદમાં લઈ આવે.”

સાંભળાને કચેરીમાં બેઠેલા ખાનદાન વર્ગના તેમજ કંઈચા વર્ષના માલુસેના મહેંમાંથી અરેરાટી નીકળી ગઈ. દ્વિવાનને પડ્યે પ્રભાસ પાટણુંના ખાનઅદાહર સૈયદ અલપી અલ એદુસન કેળું વાચેરોના અદારવટામાં ભારી વાસ હેસાવલો—ને બેઠેલા. એણું ઉધાડ ઉફ્ફિને કહ્યું “રાવ સાહેબ, આ આપ વિધરિત વાત કરો છો હો ! આ છાકરાએ કાઢતી રંજાડ કરતા નથી. થાવાનું દસ્તું તે થઈ ગયું. તેમનું સત્યાનારી વખ્યું. કિપાદીના દીકરા છે પણ ચુપ બંડા છે. અને દનશાયદ્વારા થાડા રોજમાં તેમને વતન ચાલ્યા જશે. માટે રાવ સાહેબ, એના જનાના સામે લડાઈ ન હોય.”

“ ના ના, ખાનઅદાહર !” દ્વિવાને ટાંડોણોળા જવાન દર્દિયા : “એમ કર્યા વગર છુટકારો નથી.”

આટલી વાત થાય છે ત્યાં રસ્તાલાના એ જુવાન સવારો રવાના થવા માટે સલામ કરવા આવી ઉલા રહ્યા. એની સામે અંગળી ચીધાને ખાન અદાહર અલ્યાએ રહીબર્યે અવાને દ્વિવાનને કહ્યું કે “ રાવ સાહેબ, તો પકડી આ એ છાકરાએના મેયતની પણ તૈયારી કરી રાખજો અને ગીરણોની ભરતી પણ કરવા માંડને ! કુમકે દવે આપ સત્તા સાંપ જગાડો છો.”

દ્વિવાન હરિદાસ સહેજ દસ્તા. સવારો સલામ કરી ચાલતા થયા. કચેરી સત્તસાન બેડી રહી.

૨

૨૫ મરાપર ગામની નજીક થીજ અને અણોડા ગામની પડુણે, એક કાદાની અંદર કાદરાયક્ષ બેઠો છે. અપોરનો સૂરજ મળ્યો છે. કાદુ પોતાનાં તકદીર પર વિચાર ચકાવે છે. ગધં કાલનો એ શાહકાર આને ચાર અન્યો હતો. કાદરાયક્ષ તો અમરાપરનો હંડુ હતો. પસારનો હતો. એ અદાહરે સાવજનાં એ જીવતાં અચ્યાં જાલીને નવાયને બેટ કરેલાં, તેના અદ્વલામાં નવાયે અને અમરાપરમાં એ સાંતી (૪૦ એકર) જમીન એનાયત કરેલી તે પોતે હેઠાં ખાને. એ અભાગ જમાનામાં પોતે ભજોલોઃ મોતીના હાણ્યા જેવા અક્ષરો પાડી જાણુઃ એની એદું પણ સારા મુસ્હીયો લેણોઃ એની અદ્વા મરણદ એક અમીરજનદાને જોણે તેવાઃ નાતિ અને નીમકદલાલને રંગે પ્રદેશ્યો રંગાયેલોઃ અને ભાણ્યાં વાળા સગાયોને દમેશાં ઘામોશના આદ કંણેનારોઃ એવો અલેદસંગેને ચાદનારો કાદરાયક્ષ, વાંદેર દાયગામાં નંદા માણું કરી માફુક ચા છાણુજના મકરાણી દાયગામાં અગખામણું થઈ પડેલો. એના ભાઈઓ એને 'કમનેર' કરીને ટોણું હતા. એજ કાદુએ જાતાની મતેલણ નંદાની છતાં આજ ભાઈઓના દુઃખમાં ભાગ લઈ પોતાનું સત્યાનારા વંદારી લીધું હતું.

એકલો એસીને એ શાણું આહમી વિચાર કરતો હતો કે શું કરવું ? નીમકહરામ થઈને જુનાગઢ સામે લડી મરવું, કે મકરાણમાં ઉતરી જવું ? મરીને શું કમાવું છે ? નામોશા ! અને ચાલ્યા જવાથી પણ નામોશી ભિવાય બીજું શું મળવાનું છે ?

બરાયર તે વખતે આખાયકરની નાની ઢીકરી ભાત લઈને આવી. ભાત પિરસીને એણે કાદુને કહ્યું “કાકા બાપુ, આ છેલ્લી વારની રોડી ખાદ લ્યો.”

“કુમ બચ્ચા ?” કાદુના હાથમાં હળુ પહેલું જ બટકું હતું.

“નવાખ સાહેબની ઝોગ આવી છે, અને અમને અધાંને કંઈ જાય છે.”

“તમને અધાંને એટલે કોને ?” કાદુ ટાંપી રહ્યો.

“મેટી અમ્માને, મારી માને, મારી કાકીને, લાઈને, તમામને.”

“આરતોને ? બચ્ચાને ? ગુન્હો તો અમે કર્યો છે, તો પણ તમને એગુનાહોને શા માટે લાદ જાય છે ?”

કાદુ ભૂલી ગયો કે એ વાતનો જવાબ એ નાની ભર્તીજી ન આપ્યો શકે !

છેઢારી કાકાબાપુના કુર અનેલા ચહેરા પર મીટ માંડી રહી. અમરાપરની એ સાંતી જમીન એડનાર ઐહું એ સણગતા અગોરની માઝુક લીતરમાં સણગી ઉડી ઝુની બનતો હતો.

“એટી ! ભાત પાણું લાદ ન !” એમ કહીને કાદુએ એટો હાથ ધાદ નાખ્યો. ખાદું નહિ.

ગ્રલાસપાટખુની ચા બાળુ ભાલપર્સ ગામ છે. એ ભાલપરાની નદીના બેકુંદમાં કાદુ બંદુક ભરીને એસી ગયો. બરાયર નમતી સાંજરે એણું અમરાપરને હુંદુથી એક ગાડું જતું જેખું. ગાડાના ધોળીઆ બળદીની નેતૃ પણ એણાખી. પાછળ એ રસાલા—સવારો પણ એકી કરતા જાય છે. ખારી થાડ ચુકી : એ તો એ જ.

*નાલ્ય નોંધીને કાદુએ પાછળથી તારીરો કર્યો. એક ગોળી ને એક સવાર ઉડ્યો. ખીંચ ગોળી ને ખીંચે પટકાયો.

*નોંધાનું કહેવું એમ છ કે કાદુએ આદા ફરી, સામા જખ, સમનવી, પહોરી, સાખીએ ધોળાણું કરેલું.

અસ્વારને પડતા હેડીને કાદુએ હડી કાદી. એમાંથી પહેલાના શરીર માણે જઈને જુવે તાં જુવાન એળાયો : એ હતો બાળમિયાં સૈયદ : હજુ જવતો હતો. કાદુ એના શરીર પાસે એઠો. એના દાઢ વાંદા અને આજુજુ કરી કહ્યું “બાળમિયાં ! તું સૈયદ. મેં તારો જાન લીધો. પણ હું શું કરું ? મારાં બાલખચ્ચાને આમ એગુનહે કેદી અનતાં મારાથી ન જોઈ શકાયાં. હવે ભાઈ, તું મને માઝ કરી શકીશ ?”

હેલ્લા દમ એંચતો બાળમિયાં એલયો “ ભાઈ કાદરખલ, તમને મારી છે. તમે મને કયાં અંગત જેરથી માર્યો છે ? એ તો મુક્કર !” એટલું કષીને સૈયહે શાસ છોડ્યા.

પછી કાદુ ભીજ સવારના શરીર પાસે ગયો. એને પણ એગાયો. પોતાનો નાતા વાગો જુવાન કથીરખાં ! પણ માઝા-માઝીની ઘરી તો ચાલી ગઈ હતી. કથીરખાંને જવ કયારનો યે નીકળી ગયો હતો.

ઇપાણી નીકૂઠી નાંદેર : એથી યે ઇપાળો સરસ્વતી નદીને એ કંડો : મહારાજ મેર એસવાની ઇપાણી વેળા : સરસ્વતીનાં નીર ઉપર અંપાવરણી તરુફી રમી રહી છે : એવે ટાણે, દોસ્તોને ન્યાદ્રત દેવા જેવી એ જગ્યાએ, એક સૈયદને અને એક ભાઈખંડને દાણી દઈ એની લારોએ ઉપર કાદુ ઉભો છે. ઇપાણી કુદરત જાણે રૈએ રહી છે. આપદા અને શરમને ભારે કાદુનો ચહેરો નીચે ટોલે છે. જાણે કે એની શરમને દાંધી દેવા માટે જ રાત પોતાનો કાળો પછોડા ફુનિયા પર લપેરી હે છે.

બાલખચ્ચાને તેડી બહારવટીયો અમરાપરમાં ચાંગ્યો. ત્યાંથી અધોને ધોડા પર એસારી બરડામાં ઉતાર્યાં. તે પછી કહેવાય છે કે કોઈનાર પાસે મૃળ દારકાથી મણવામાં એસારી અચ્ચાને મકરાણ ભેગાં કરી દીધાં. એના દિલનું ઉંડામાં ઉંડું ઝુન્સ ઉછળી ચાવ્યું હતું. જેળા પાંચ ભાઈભ્રતીનો સાથ હતો. વેર જેવા જતાં એણે વિવેકને વિસારી દીધો.

“તમું ક હિસમાં એક ગામ લાગે તો સમજને ક સાધુએ લાગ્યું ! અને ત્રણ ગામ લાગે તો કાદુએ લાગ્યું સમજને !”

એટલી જાહેરત રાજસત્તાને પહોંચાડીને કાદુ ગીરની રૈયતને રંઝાડવા નીકળી પડ્યો. પોતાની બેગો પોતાનો મેરેરો લાઈ અણાયકર છે: અલાદાદ, ફરીરમામદ અને દીનમામદ છે, સનવાવવાળા. જમાદાર માહિમદનો ખાર-ચૌર વરસનો દાદરો ગુલમામદ છે, એ સીધી છે, ને ખાડી ખારસવાહીએ લલ્યા છે. સાંદું લૃગડાં પહેરે છે. બીજી અદારવટીયાની માદક: વરસનો વેસ નથી ધર્યો. બેગો નેંબો પણ નથી રાખ્યા. અંબે ઘંઢક લઈને પગપાગા જ ચાલે છે. ઉઠ શોધું કંઈ રાખતા નથી. રોજ પાંચ વખત કાદુ નમાજ પડે છે. અને સાથેસાથ ગામ લાગી જુલબ વર્તોં છે. રોજ ત્રણ ત્રણ ગામડાં ઉપર પડતો વીસ વીસ ગાઉની મજલ ઐચે છે. આસપાસના ગામેતીઓ, તાલુકદારો, મફરાણીઓ વર્ગેરે અને ઉતાર આપે છે. એની પાછળ જુનાગઢ અને એજનન્સીઓ પોતાની બધી શક્તિ રેડી હીધી છે. આદારવટીયાનાં માથાનાં ઘનામાં નાંદેર થયાં છે: કાદુ અને આણાયકરના અકડેક દળર ઇપીએ, દીનમામદ અને અલાદાદના પાંચસો પાંચસો : એ સીધીઓના પણ પાંચસો પાંચસો. એમ પણ કલેવાય છે કે કાદુના માથા સાટે ૨૦ સાંની જરૂનતું દનામ નીકળેલું.

રાતના દસ અન્યાની વજા થઈ દશે. ગામડીયાં લોંકાની અંદર સોયો પરી ગયો દતો. ગીરના માતાપર મહાલ ઉના મહાલનું તડ નામે અધારીયું ગામ : જાજા ચોકીચાત ન મળે છે ન મળે પૂરાં દથીયારઃ એમાં કાદુ પડ્યો. એ તો લદો નાણુંની બીડિમાં. એટલે પહોંચ્યો વાણીએના ધર ઉપર. મૃણણા

તો ક્યારના એ પાછળી વાડ્ય ડેકીને ભાગી ગયા હતા.. ધરમાં ફુલ એક પરણેલી દીકરી હતી, ને દીવાને ઝાંખે અજવાણે એનાં અંગ ઉપર પીળું ધરમણ સોનું ચલકતું હતું.

કાદરખણ એસરીએ ઉલો રહ્યો. ભીજી અંદર ગયા છે. ધર લુંટાય છે. એમાં એકાએક માધએ ચીસ પાડી ને કાદુની નજર મેંચાણી. તુર્ટ એણે લયંકર અત્યાર દીધેઃ “હો વલાતી ! અધરદાર !”

એક સંગાથીએ એ એકલવાચી વખ્યિક-કન્યાનો લાથ જાહ્યો હતો. અદારવટીએ એને “હો વલાતી !” એટલે કે ‘એ મકરાણી !’ કહી બોલાન્યો. ડેમક એની ટોળામાં મકરાણી સિવાયના કોણું કોણું હતા તેનો બેદ અહાર ન પડી જવો જોઈએ.

કાદુ ધરતા આરણું પર ધરયો ને એણે સોઅતીને લુકમ કોંઈ કે “અહાર આવ !”

ભાડા પંદ્લો સાથી અહાર નીકળ્યો. અદારવટીએની સામે ઉભો રહ્યો.

“એટા ઊરીશ ના ! તાંડ ધર નહિ લુંઠીએ. તું તરે ચાલી જ !”

એટલો હિલાસો એ એકલ એસરતને આપીને કાદુ શુંહેં ગાર તરફ કરડો થયો. એની નજર અપરાધીના હુંયા સોંસરી જાણે ઢાતરતી હતી. ‘ચલો ગામ બદાર !’ કહીને એણે સાથીને મેદા આગળ ક્રો. પોતે ફરીવાર એસરામાં નેંબું. દીવો બળતો હતો ને દીવાની જ્યોત જેવી જ થડકતી એ એસરત ઉભી હતી. એ ધર લુંટાય વિના બદાર નીકળી ગયા. ગામ બદાર જઈને એણે એ અપરાધી ભાસત્નાદીએ સામે કરડી આંખો કાઢી કણું : “અદારવટાની અંદર કાદરખણ નાની એટલીને દીકરી, બરોઅરની એટલીને બંહેન. એને મેટરી એટલીને માગણી ચાલે છે. કાદરખણ એક પાક મુસલમાન છે. એની સાથે તારા જેવા હેવાન ન ચાલી શકે. હું તને ઢાર કરત. એક પણ પણ વાર ન લગાડત. પણ તારી લાશ આંદી પડી ન રખાય,

અમારે ઉપાડવી પડે, માટે જ હું તને નથી મારી શકતો એટલો
આક્ષોસ કરે છું. ચાલ્યો જ ! આ લે તારી ખર્ચીના પેસા !”

પેસા આપીને તે જ ફળે એને રવાના કર્યો.

૪

૬ કસ આથમયા ટાણે કાઢુ ગીરના ભાતઅર ગામ ગઢા
ઉપર આવ્યો. ચંપ્રતું અહણું હતું. થાળાનો પુરખીઓ
જાતનો દેઝાર લાથમાં હાંદું લઈતે નદીયા જાય અને કાઢુને
ચાણુંમાં દાખલ થવું. દેઝારે ખણારવટીયાને પડકાર્યાં કે “કાન
તુમ !”

કાઢુએ જવાબ આપ્યો “હમ ગીરસાલા. જલ્દી બદ્દોઅસ્ત
કરો.”

એમ ખોડું એલી, શરૂને ભુલમાં નાખીને કાઢુએ માર્યો.
સંની લાલમિંદને પણ હાર કર્યો. તણું વાણીઓ ને એક ખેને,
ચારને લૂંગી ચાલ્યો ગયો.

ઉખા કપર પડ્યા. ત્યાનો પેલ ગીરસની સાથે બહુ હળતો
અગતો રહી કાઢુની આતમી દેતો. એનું નાક કાપ્યું.

હસનાપૂર ભાંગ્યું. ત્યાંના સંધી તૈખને પડડીને દાજર કર્યો:
કંનું કે “તૈખા, તું સીમાણાની તકરારો કરવા ખાડુ આવતો.
તને સીમાણા દોરવા જ્ઞાલા હતા. લે, એ સીમાણા દોરવાનો
તારો શોઅ અમે પૂરો કરીએ.”

એમ કંદીને તૈખના પેટ ઉપર નરવારની પીઠીથી ચરકા
કરી, સીમાણાની લાટીએ દોરી.

સરની, ઘસ્યારીયું ને મેરાજ, ત્રણ ગામ ભાંગીને લૂંટ કરી.

પસનાવડા ભાંગ્યું. એક આલણું આગ્યો, તેને હાર માર્યો ને
પછી ગયા લોદ્વા ઉપર. લોદ્વાનો આયર પેલ એવું બાલેલો

કુ “કાદુ બીજે બોડકીયુંમાં કરે છે, પણ આંહી શીગાળાયુંમાં નથી આવ્યો. આવે તો ભાયડાની ઘરનું પડે.”

આ વાત કોઈએ કાદુને ગીરમાં કહ્યા.

“ ઓણો ! પેલ સામે ચાલીને તેડાં મોકલે છે, ત્યારે તો ચલો ભાઈ !”

એટલું કહીને કાદર ચાય્યો. પેલનું ધર લુંટ્યું. પેલને ભાન પકડ્યો. પકડીને કહ્યું કુ “લાગેગા તો હમ ગોલીસેં ડાર કરેગા. રહેગા તો મોજસેં રહેગા.” પેલ શાંખા, એટલે સમય વર્તી ગયો. ન ભાગ્યો. એને બહારવટીયો છૂટથી રાખતો, એને બરાબર રોટલા ભાવા હતો.

લોટવા ભાંગ્યું ત્યારે કાદુ એક કારડીચા રજપુતને જોરટે પેડો. મરહ લોડા પેખારાં ગણી ગયેલ. અદારવટીયાનો જોકીરો સાંભળને ધરની આદ ઉંઘમાંથી એઆકળા ઉડો. એના અંગ ઉપર લુગડાનું ભાન ન રહ્યું. ભાળતાં જ કાદુ પીડ કરીને ઉભો રહ્યો. ઉભીને પાણી થર થર પૂછતી અરધ નમ આરતને કહ્યું “એન, તારાં લુગડાં સાચવી લે. હું તારી અદાય કરીને ઉભો ઝું. બદીશ મા એટી !”

પણ આદ તો હેઠાતાદ ગાઈ હતી, એ હવી કે ચચી ન જ શકી. અલ્લાની આંખ જેવો દીવો જલતો હતો. કાદુ બહાર નીકલ્યો, કહેતો ગયો કુ “એટી, તારા જોરડાનું કમાડ વાસી હૈ” સાથીએને કહ્યું કુ “આ ધર નથી લુંટ્યું. ચાલો.”

એક ગામમાં પડીને કોઈ તાલેવર વેપારીનું ધર ઘેર્યું. અધરાતને ખેણો અંદરનાં માણસો ઉંઘતાં હતાં. આરી ભારણું એઉની શકાય તેવાં સહેલાં નહોનીં. કાદરખણ પોતે જોરડા પર ચરી ગયો. એજે ખેડા કારીને અંદર નજર કરી. ધસધસાઈ નીદરમાં સ્વી પુરુષને એક સેજની અંદર સુતેલાં દેખ્યાં. નેતાં જ પાછો કુરી ગયો.

ભીયાલ બોરડી ભાંગ્યું. હવાલદારો વાડ કેકી કેકને ભાગી ગયા.

લુંખા ભાંગ્યું ને ચાંચલાસનાં ખાન પડ્યાં. દંડ લઈ લઈને શેડ્યાં.

સંબોસરી ને નગરીચાની લંટ કરી લેકેને દાંડીઓ રાસ રમાડ્યાં. ખજૂર વહેંચ્યા.

ગીરાસીચાંચોનો પોતે આશરો પામતો હોવાથી ગીરાસીચાંચામ પર નહોને જતો. પણ એક મંકરાણીનો ભૂલણો ભીન-વાંકિ કાઢુ નેહસૂર વાળાની બોરડી ઉપર પડ્યો. એમાં એક તરવારધારી કાહી જુવાનને ઉભેલો નેયો. અવાજ દીધો કે “અય જુવાન! લથીચાર છાડી હે.”

પણ જુવાન હેઠાંત ગયો હતો. કાઢુએ નથુનાર કલ્યાં કે “જુવાન! લથીચાર છાડી હે.” પણ જુવાન જડ પત્થર નેવા ભાન ભૂલી ઉભો થઈ રહ્યો. એને કાઢુએ અંદુકે હાર કર્યો. પછી માંઠી લંટ. એ ટાળે વસ્તીમાંથી કોઈએ કલ્યાં કે “વસ્તાને સંતાપો છો જમાદાર, તારે દરખારને કેમ કાંઈ કહેન્તા નથી ?”

“ અરર ! આ દરખારનું ગામ ? ભૂલ થઈ.” કંદીને અફ્સેસ કરતો કાઢુ બદાર નીકળો ગયો.

ચોકલી ગામ તોડ્યું. પેલને કાકડાથી બાળ્યો. કર વતાયો.

ભાલપરા ભાંગ્યું. ખાન આદાહર અલ્લીના ભાઈની ગીરિત પર તારીરો કરી લગાડી, ગામલોકાનાં નાક કાન કાચ્યાં.

ધાતકાપણુંએ એની મતિને બેરી લીધી. ડાચા ડમરા એને ખાનદાન કાદરાયંકે માત્રા મેલી, પોતાની ક્રનેદમાં મદછક અની, એને કિનો લેવાના નેક માર્ગાં ઝૂંકી દઈ રેયતનાં *નાક કાન કપાવવાં શરૂ કર્યાં. એટલાં બધી કાચ્યાં કે એના હુલા નોડાણું :

*આ કાઢુએ કંદીની નાક કાનની કાપાડુંને અંગે જ જુનાગઢના સ્વ. દાંડનર વીમોવનદાસે કાપાળની ચામરી ઉતારી નવાં નાક સાંધ્યવાની. કરામત શોધી હતી.

કરમરનો કાણો કરી, હેતે માંડેલ હાટ,
એક પૈસાનાં આઠ, કાદુચે નાક જ કર્યાં.

પાતે ચોતાને લાથે તો એટલો હેવાન બની શક્યો નહિ,
પણ એના ઝુની ને રાક્ષસી ભાણેજ અલાદાદને હાથે આ
અત્યાચાર થવા દીધો.

૫

૫૧ નને અલારવટીયો ડેની રૂઢી રોતે રાખતો ! એક વિવસ
કાદુ નહી કાઠ નમાજ પડે છે. કુંડા એને મોર્દકા વચાળે
સરરવતી નહી ચાલ્લી જાય છે. નમાજ પડતો પડતો કાદુ પોતાની
રોજગારની રીત પ્રમાણે હોડ ક્રિડાની ઓલે છે કે “હે ઝુડા ! અમે
નાળુંએ છીએ કે અમે હરામનું ખાઈએ છીએ. અમે નાસ
વનોનાએ છીએ. અમે દોઝાયમાં જ જવાના. પણ શું કરીએ ?
દુનિયા માનતી નથી. અમારા દંડુંત જાય છે.....”

તાં એણે ભડકો સાંભળ્યો. નમાજ સંકલીને નાં જાય તાં
તો સાંસાધુ ગામનેં દ્વારા લુવાણો પુરષોત્તમ, કે જેને આન પક-
ઉલો, તેને દાર કરેલો હીડો. સાત હિવસથી પુરષોત્તમ સાથે જ
હતો. એને કાદુએ કંબળું પણ કચું નહોતું. આજ એને દળેલો
હેખાને કાદુની આંખિએ માંથી હડ ! હડ ! પાણી રૂઢી ગયાં. પૂછ્યું
“આ કાણ શયતાને કર્યું ?”

અલાદાદને ચહેરે મરા ટળી ગઈ. “અલાદાદ, તેં આ કર્યું ?
માતાને માર્યો ?” એટલું કર્યો અલાદાદના શિર પર અંદૂકનો કહે
માર્યો. માયું ડેડયું. એને કર્યું કે “ ચાલ્યો જ ! તું ને તારા એ
સાદાએ પણ.”

સાત દિવસ સુધી તરે સોઅતીઓને જૂહા રાખેલા. પછી તેઓ ઘણું રગરચા તારેજ પાણ સાથે લિધેલા.*

કહે છે કે પોતે ભૂખ્યો રહીને પણું બાનને અવરાવતો.

૬

વૈ શાખ મહિનો હતો. વેરાવળના હવા—મહેલોમાં દરિયાની લાદરીએ ડિલોળાઈ ડિલોળાઈને હાલી આવતી હતી. ગોરા અમલકારોની છાવણીએ નખાઈ ગઈ હતી. મહેલો ઉપર અંગેનોના વાવટા ફડાકા મારી રહ્યા હના. સાહેખ મહેમેની આંખોમાં ચુખ્યાં ધેન વેરાતાં હતાં. આરીએ આરીએ સુગંધી વાળાની ટટીએ, મેજ ઉપર ફુલોના દાર ગજરા, મીંહાં શરખત અને મીડા શરાખ, એ સહુ મળીને સાહેખ લોકાને નવાખની મહેમાનદારીની મીઠપમાં ઝાંકાગતાં હતાં. અંગેનેની સરભરા માટે જુના-ગઢું રજવાડું વખણ્યાય છે.

એક દિવસ સાંજ નમતી હતી. એ દોડાગાડીએ જોડુલીના અંધારા—અજવાળાં વીધીને પ્રલાસપાટણુથી વેરાવળ પાછી આવતી હતી. ગાડીએને અન્તે પહેલે રતા દીના, અંગેનેની રતી આંખો

એક નણુંપાર આ વાત બીજ રીતે બની હોવાનું કહે છે :

પુરષેતમ દૃષ્ટરી નહિ પણ જંગથ વહીવટદાર હેમાભાઈ અમીયં દે ચારકથી સાંસલું જતા હતા તેવામાં માર્દી એને બહારવિદ્યાએ રોક્યા; પછી પૂછપર કરીને અથાદાહે એને ચાલ્યા જવા હીથા. હેમાભાઈ થોડેક ચંચા હરો ત્યાં તો જંબૂરનો સીટી બાવન બોથા કે કે બહારવિદ્યાએ માટે ભાતું લઈને આવેલ, તેણે અથાદાહને કંબુ કે “તમે તો એને જવા દીઓ, પણ એ તો અમારો વહીવટદાર છે, એટલે અમે લીલી તાપણીમાં બાળશે.” આ પરથી અથાદાહે પાછળથી બંદુક મારી હેમાભાઈને ઢાર કર્યા. આ નણ થતાં જ કાહુએ અથાદાહને ઇટકારી કાઢી મૂકેલો. કાહુ એમં કહેતો કે આવી અક્ષરણું હિંસા તેમની નેકીને આધ ગઈ.

નેવા, ઝગતા હતા. બરાબર હાજ માંગરોળીશા પીરની જગ્યા પાસેથી પહેલી ગાડી આવી ગઈ. અંદર એક ગોરો ને એક મડમ ઘેડા હોય તેવું હેખાતું હતું. એ ગાડી ગઈ. એની પાછળ બીજી ગાડી નીકળી. નીકળતાં જ હાજ માંગરોળીશાની જગ્યાની આથ-મણી દિશાના ભાડોડમાંથી એક આદમી ઉડ્યે. ‘ખડા રહ્યો!’ એવી કારભી ત્રાડ દીધી. તણપ મારોને, એ પડછંદ આદમી, કબરમાંથી ઉઠેલા પ્રેત નેવા, ગાડીની પગથી પર ચડી આવ્યો. બંદુક તાકી. ધોડો દબાવે એટલી વાર હતી. ત્રાડ દીધી કે “લેતા જ, રાયતાન છરકાટ સાચ! ધણુજ પર તોપ ચલાને વાલા! હમ જમાદાર કાદરબક્ષ.”

દરનીઓન ગાડીના ભડકેલા ધોડાઓની લગામો પર પાંચ ઝુકાનીદરો ચોંઠી પડ્યા હતા.

“હમ છરકાટ નહિ, હમ—” ગાડીમાં એક મડમની નેડાન નોડ એટલો ગોરો પુકારી ઉડ્યે.

“તુમ હોન?” અદારવટીઓએ પૂછ્યું.

“* નેકસન સાચ-ધારી પદટન વાલા.”

“છરકાટ સાચ કિધર ગયા?”

“પહેલી ગાડીમેં નીકલ ગયા.”

*આ આખી ઘટનાને એક સબળ પૂરાવો મળે છે. સને ૧૯૧૦ ના ‘સાંજ વર્તમાન’ પત્રના પતેતી અંકમાં રસ્તે જસ્તીસ એફ. સી. એન્નીમન (મુખ્ય હાઇકોર્ટ) ને “Recollections of old days in Kathiawar” નામનો લેખ છે. તેમાં એ ન્યાયમૂર્તિ, પૂર્વે પોતે કાડીઓબાટું જયુણીશીઅથ આસોરટં હતા તે વાખતના અનુભવો નોંધતાં વખે છે કે :

I should like to tell you in detail how Kadir Baksh and his men held up Major Jackson and R. Elliot of Baroda between Pattan Somanath and Veraval one summer evening, in the belief that they were Kathiawar Politicals, and finding their mistake

“દાય ! તા અલસા ! હમ ગાડી ભૂલ ગયા. એ ઓરત કાન ?”
હેઠતાઈને થંબળી મહમ તરફ આગળી કરી પૂછ્યું.

“કાર્યકાર માટેની કોરે.”

“ઓરત ! ઓરતઙી હમ નહિ મારેગા. જાઓ.”

અટલું કંઈને અલારવટીયો નીચો ઉત્તો. અદાહુર અંગેજ
જેકસને એને માટ ગાઉયો : “જમાહાર કાહરખસ ! થોડીક વાત
કહેણી છે સાંભળશો ?”

“ઓદો માટે.”

“તા માટે આ ખુનામરસી ? કાઢ રીતે સમને ?”

“જેકસન સાચ, કાહરખસ લેવાનો તરસ્યો નથી. મારા ગરાસ
ચાસનું પાર હતું તો હું અત્યારે જ બંધુક છારી હું. નહિ તો
હું કાર્યકારને જોતી કાઈને જાનથી મારીશ અને નવાજાની સેના
નીચી સોરણે સુણાયી મુકીશા.”

“અદાહુર આહમી ! તારી ખાનદાની પર હું આદ્દિન છું. હું પોતે
જમાને નવાખ સાથે વિઠિ ચલાવું છું. માલ, કાલે ક્યાં જવાબ
હેવા આવું ? કેદાળું આપ.”

would only let them go on Major Jackson, lionine in form and in heart, promising to keep a tryst at a lonely place appointed in the Gir forest next day bearing Colonel Barton's ultimatum. Kadir Baksh stipulated for a complete amnesty. But this was of course out of the question, and it looked as though Jackson were going deliberately to his death when he started alone and unarmed to keep his promise and inform the bloodthirsty Kadir that there was no pardon and little hope of mercy for him. Jackson kept his tryst, and strange to say, or perhaps it was more strange for these outlaws were brave men

“તું-તું ગોરો મને જવાખ હેવા આવીશ ?” કાદુરે કરડાઈ-
લયોં તિરસ્કાર બતાવ્યો.

‘હા, હું અંગેજખચો છું, માટે જ આવીશ.’

બાહારવટીયો વેક્સનના સાવઠ સરખા ચહેરા સામે નેંઘ
રલ્લો. ફરી પૂછ્યું :

“એકલેા ઈ ?”

“એકલેા.”

“ ભીનહથીઆરે ? ”

“ ભીનહથીઆરે ! ”

“આંદીથી ટોટ ગાઉ ઉપરઃ હેરણુ નદીમાંઃ ચાંદ ખતાલની
જગ્યા પારો.”

એટલું કદીને બાહારવટીએ અંધારી રતની સોઝમાં સમાજ
યોએ. જેઅમાંથી પણ એનાં પગલાં બોલતાં હોથ, તેમ રડ્કાટની
અભિન મડમ ચમકતી હતી. થાડીવારે એના જીવમાં જીવ આંદો.
જીનીવાળા જુવાન વેક્સન જણે કે અદારવટીયાના મેળાપથી
અચંદ્ર દિનમતખાજ બન્યો. એની છાતી પંહુણાતી હતી. એણે
જો રડ્કાટને વાત સંભળાવી, પાંચ જ પગલે રડ્કાટ બચી ગયો.

themselves and knew and respected bravery in others,
was well entreated of them and allowed. It was on
this occasion that Kadir explained to Major Jackson
that his enemies basely aspersed him with wilful
and unnecessary cruelty. True, he said, I had to
cut off ears and noses to make myself feared, but
believe me Sahib, my heart bleeds when I am forced
to it, and I weep. Well, we may believe as much
or as little of that as we like, but Kadir was un-
doubtedly answerable for more than one ugly atro-
city which Mhowa (મોવર સંખ્યાખી) would never have
stooped to.

ભીજા દિવસની રાત : અંધારું દોર : અને જિરની ખપપર જેગણી શી હેરણ્ય નદીનો લેંકાર કિનારો : અરાખર તેરાવેલ ઘડીએ ધારી પલટનનો ઉપરી અંગેજ વેક્સન થીન હૃથીઓરે ચોતાના રોજના બેર એક તમંચાને પણ ત્યજુને એકલો આવ્યો. આવીને ઉલ્લો રણ્ણો. અંધારે અંધારે એની પાણીદાર આંખો, હીરા નેત્રી ચમકતી ચમકતી, મારી ને આંધી કાઢુને ગોતતી હતી. થોડીવાર આમ તો થોડી વાર તેમ, ડાઈ બેદું બેદું બાડી પીતું હોય તેમ તીખારા ઝગતા હતા. હવામાં ખુણે ખુણુંથી ઝીણી સીસોઠી વાગતી હતી. પણ ડાઈ માનવી નહોતું. થોડીવારે ખલે જોણો નાંખાને એક આદમી આવ્યો. વેક્સને પડકાર્યો “કાન હે ?”

“ રખારી છું બાપા ! ” સામેથી જવાબ મળ્યો.

“આંદી ડાઈ સિપાલી હેખ્યો ? ”

“ હા, હું એને ખખર દઉં છું, તમે આંદી એસો. ”

રખારી ગયો. થોડી વારે રખારીનો વેશ ઉતારીને કાદર-ખલું હાજર થયો. અવાજ દીયો કે “સલામ વેક્સન સાબ ! ”

“ સલામ તમને કાદરખલું ! હું આવ્યો તો છું, પણ માડા ખખર લાઘને. મારી બધી મહેનત ધૂળ મળી છે. નવાખને ધાણું સમનલબ્યા. મુંબદ્ધ સરકારની મારફત સમનલબ્યા. પણ નવાખ કહે છે કે મારી રીયાસતમાં પાંચ કામો પડી છે : મકરાણી, મહીયા, કાહી, આહીર અને દારી : હું આજ પોંચા થાઉં તો મને જૂનાગઠનો ગરાસ એ પાંચે કામો આવા જ ન આપે. માટે હું તો કાઢુને જેર કરવાનો. ”

“વેક્સન સાબ ! આવો જવાબ આપવા આવવાની તમે હિસ્મત કરી ? ”

“ કુમ નહિ ? મેં તને ડાલ આપ્યો હતો. ”

“ એકલા આવવાની હિસ્મત કરી ? ”

“ એમાં શું ? તું સાચો મર્દ છે તે એળખાણું તે દિવસની સાંને જ થઈ ચૂકી હતી. તારા પર મને છતખાર હતો. ”

“હજનર આર્થિન છે તમને, સાહેબ. પણ બેફો, હવે મારે શું કરવું ?”

“તારી ખુશી હોય તે કરકે. મારું દિલ તો એટલું દુઃખાયું છે, તે મારા ધારી પરગણ્યામાં તો તારી પાછળ કરવા આવનારી નવાખી ગીસ્તને કોઈ રોર આટો પણ વેચાતો નહિ આપે એટલું કું તને કહી દઈ છું છું. મારા હેલ્વા સલામ, કાદરખ્ય !”

“સલામ, જેક્સન સાય !”

૭

રમજાનના દિવસો ચાલતા હતા. કઢાયા ગામમાં જે નવું થાણું બેઠેલું તેના પહેરાવાળા આરથો પાછળી રાતે, શીતળ પવનની લહેરોમાં, તરવાર અંદ્રોડા ખાલીએ ટીગાડીને બેડા બેડા કાવો પીતા હતા. ઓચીતી એક જણ્યાએ ચીસ પારી કે “ઓ—અન્દુલ-કાદર !” સાંભળતાં જ જેવા સંદુ પોતપોતાનાં હૃથીઆર સંભાળવા ઉલા થવા જય છે ત્યાં લરી અંદુકની નાલ્ય નોંધીને વિકરણ કાદુડાએ લાકલ દીધી “અસ જમાદારો ! મત ઉડના !”

પહેરાવાળા જેમ હતા તેમ હરી રથ્યા. કાદુના સોખતીએ વુંટ કરવા ગામમાં ચાલ્યા ગયા, અને કાદુ એકલો જ એક અંદુક-ભર ત્યાં પચીસ માણસના પહેરા ઉપર છાની કાઢીને ઉલ્લો રથ્યો. કોણું જાણે શાથી, પણ ગીસ્તના આરથોનાં હૈયામાંથી અહ્લા ઉડી ગયો. ધીરે ધીરે તેઓએ કાદુને આજુલુ કરવા મારી કે “કાદરખ્ય ! આજ તું અમારાં હૃથીઆર લઈ જઈશ તો અમારી ચંજનત નથી. ભલો થઈને અમને બંદ્રોડા પાછી હે. અમે સિપાહી છીએ. જગત જાણુશો તો અમને કોઈ સંખરણો નહિ.”

તમામની બંદ્રોડા ખાલી કરીને કાદુએ પાછી સોંપી દીધી. અને જતાં જતાં કહ્યું “ હિટકાર છે તમને સિપાહીએ ! પચીસ.

જણું કાહુની સામે કાલાવાદા કરો છો એમાં તમારી સિપાહીગીરી ક્યાં રહી ? પણ તમને સિપાહીગારીની દુંગત કરતાં જન અને એસરત વધુ વદાં છે. જાઓ, લઈ જાઓ દર્થીયારો !”

સોનારીઆ ગામમાં ગીર્યત પર તાશીરા કરી લુંટકાર વતીવી.
બાદ્યપર લુંટયું.

મેધપર લુંટયું.

વાંસાવડ લુંટયું.

સોલાજ લુંટને પેદને શરીરે ડામ દીધા.

ભરેલામાં તિવસ આથમતે પડ્યા. તાં રાખરીજોનું થાણું હતું. પહેરનાળાંજોને પકડી, દર્થીયારો આંચડી લઈ ઘરમાં પૂર્યા. ગામ લુંટયું. પક્ષી તલવારો પાકી આપી ચાલી નીકલ્યા. લીમહેવળ, જીલાલા ને તરસ્યા લુંટયાં.

ઝંથલ ગામમાં હાડી લેણેણી વરસી હતી. તાં પરીને કાગળ શાખના હાડી રામા પેટને પડ્યા. હાડીજોનો જગત પડતાં જ તેઓ દાલ તલવાર લઈને નીકલ્યા. કાદુંજે જેને આવતા દેખીને ચેતના કે

“જુવાનો ! શીદ મરો છો ? તમે ભ.. થઈને ચાલ્યા જાઓ. અમે તમારી અથમાં નહિ સામીજે.”

હાડી જુવાનો હેઠાચને ઉભા રલા. પણ પાણી હટતા નથી, તેમ આગળ ઊગું હેતા નથી. કાદુંજે થાડી વાટ જોઈ. આપરે જયારે હાડીજોએ ચોખવટ ન જ કરી, તારે પક્ષી કાદુંજે એને જ્ઞાળાંથી દીધા. હાડીઓએ એ થા સામી છાંનીજે જીલ્યા.

મા અધ્યપૂરાના મફરાણીની એક દાકરી હતી ડાનમા એનું નામ હતું. જુવાનીના રંગો એને ચડી રણા હતા. પાણીદાર મોની નેવું એનું રૂપ હતું. એંનું કાદુંજે જાખી સોચ્છ

દિકમલાવતો નેયો. કાહુની વીરતા ઉપર જ્ઞાતર એબારી નાખવાતું નીમ લઈને એ એડી હતી. બહારવટીયા એના જાપને બેરે ક્રાઇ ક્રાઇ વાર આશરો લેવા આવતો હતો. દ્વાતમાએ એને કમાણી તરડમાંથી વારે કારે નિરઘ્યો હતો. આખરે એક વાર તો એણે હામ લીધો કાહુની મોટામોટ થવાનો એકો લીધો. ભાગ બહાર ગયો હતો. મા આણી પાછી થઈ હતી. કાહુના સાથીડા પણ ભીજા એરાયમાં ઉંઘતા હતા. તે વાગ્યે ક્રાંતમા પોતાની ભાવિણ ઠણલરમાંથી નણે ગળી પડતી હોય કેવી કંકુલરણી પાણીએ માંડતી, ધેરદાર કુડતાનાં હૂલણું-જૂલણુંને સંક્રાંતિ, પીળા એલણુંના. પાદવ લેપેટને હેણું છુપાવતી આવી ઉભી રહી. બહારવટીયાના સરવા કાને એનો હળવો, દવાતાં લેંગભા નેવો સંચળ મણ સાંભળ્યો. કાંધરોટા દઈને એણે એ આબનાર તરફ નજર કરી. એરત હેણાને પાણો નેણું નીચાં નમાવી ગમ્યો. તરબારની ચૂક ઉપરની ડાંડી થાડી વાર બાંધવા ને થોડી વાર છાંખવા જાગ્યો.

“ત્યારે કાહુએ થીજી વાર પણ સામે ય ન નેણું તારે દ્વાતમાણી છેવટે ન સહેવાણું. એણે જેર કરીને કમાડ જાસ્યું. પણ બોલ્યા:

“જમાદર ! એક વાર હુચે જેશો ?”

“શું છે ?” કાહુએ વાંસી ચાંપે નજર ટેરણી.

“મારે તમારી ચાકરી કરવી છે. મને તેડી નહિ જાઓ ?”

“કયાં તેડી જાહેર ? હોજખમાં ? હું તો મોતને માર્ગ છું. તું એવફૂદ એરત, આંદી ડાં આવી ?”

“હોજખમાં ય તમારી સાથે આવીશ, કાદરખણ ! મને લઈ જાઓ. હું જાણું છું કે તમે તમારો જન દાખસાં લઈ કુરો છેટ હું પણ મારો જન તમારા દાથમાં આપીશ.”

“આમ, તું આંદીથી ચાલી જા. મારાં બાલખણ્યાં મહરણુમાં છુવતાં છે ને હું આજ બહારવટે છું. મર્જ એ કામ નથી. મારથી નેકોનો રાહ ન ચૂક્યાય અમે તારા આપનો આશરો લઈએ છીએ. એટલે તું તો મારી બેન થા.”

કૃતમાણે પોતાના પાલવમાં એક તરવાર સંતાડી હતી. તે કાઠને કાઢુ તરફ લંઘાની કહ્યું, “જમાદાર કાદરઅક્ષ ! આ તરવાર મારા તરફની સોગાઈ સમજુને લેશો ? હું એ રીતે મન વાળાશ. તમારી જોઈમાં મારી તરવાર રમો, તેથી હું દ્વિલાસે લઈશ.”

“ના, ના, અમારે તરવારો ધર્થી છે બાઈ ! તું અહીંથી ચાલી જા !”

એવા કંઈ જવાન આપીને કાઢુ ધરની અહાર નીકળી ગયો.*

૬

CII મ ભાંગવામાં સહૃદ્યી પહુંલા જાપો ભાંગનાર નંગવર મેટરા ભાડા અધારકરણ મોત થયું. સરસવતી નહીને કાડે, કરમદીના દુવા પણે અહારવિદ્યા બેડા બેડા લુંટનું સેણું રહ્યું હાટતા હતા તમાં ગીરસ ખેણ્યો. જાપાકર્ણી બોલી. આખરે એ લાયમાં એ અંદુક લઈને કાદરઅક્ષ ભાગ્યો. પાછળ અધારકર ભાગ્યો. જેની પાછળ ગીરસના નંગવર મકરાણી જુવાન વલીમામહં હોટ દીપી. એ જુવાને પાછળાથી અહારવિદ્યાને પહુંચે કર્યો કે “એ કાદરઅક્ષ, અલોચના હીકરો બલોચની મોર્ય લાગે તા તો એવા છે.”

* આંદો જ પ્રશ્નાં ખીનું નામહામ સાથે મળેલ છે :- જ્ઞાના જામના સીધી નાંન મકરાણીને વેર કાઢુ આશરો હતો. એ સીધી મકરાણીને લુંમન નામની તીકરી હતી. એ લુંમન સરસવતી નહીને કાડે પાઠવની દોરી અને લામના હેવળ ગામે કાઢુને મંંદીઃ અને અણે બાદારવિદ્યાના ઘ્યારની માગણી કરેલી. બાદારવિદ્યાએ અને બહેન કલી, જેના પિતા પણે જઈ, આ વાતમાં પિતા માઈ અદ્યામણની વૃત્તિથી શામિલ હશે તેંવો રાક વાતને કહ્યું કે “તારે મારે આજથી છેલ્યા સહામ આદેકૂમ છે.” એટનું કહીને અહારવિદ્યા ચાલ્યા ગયેલો.

હક્કિત આમ નથી, પણ આગળ કહી તેમ જ છે, એવી ખાની પ્રત્યક્ષ પૂરાવા આપનાર એક અંકિત તરફથી મળી છે.

સાંજનાં અંધારાં વેરાતાં લતાં. તેમાં અવાજ પરથી બધાર-
વિએ પોતાના જતભાઈને આળખ્યો, “ડાણુ વલીમામદ વિસા-
વદ્વાળો? જેની ડારી અમારી સામે અંદુક લઈને ઉઠનીંતી
એ જ તું ભાઈ?”

“એ જ હું. એ જ હોરણિનું ફૂધ ધારેલો હું. હવે હુશીઆગ
આ કાદરખ્ય !”

અભાયકર પાછો ફર્યો. હૃથીઆર તો નહોનું. પણી પત્થર
ઉપાડ્યો. ત્યાં તો જુવાન વલીમામદે પણુ પોતાના ગુરુના કહેવા સુજાત
સાત કદમ પાછા જઈ, અંદુક છાતીએ ચાડાની. આંહીથી બંદુકની જોળી
છૂટી ને ત્યાંથી પત્થર છૂટ્યો. જોળી અભાયકરના સાથળમાં વાગી
ને અંદુક પત્થરના ઘાયે પૂરી. પણી વલીમામદ તલવાર લઈને કુક્યો.
અભાયકર પડ્યો. તલવારના પણ એ કટકા થઈ ગયા. પડેલા
હુસ્મનની પાસે વલીમામદ ઉભો થઈ રહ્યો. મરતો મરતો હુસ્મન
એલ્યો:

“રંગ છે વલીમામદ !”

“રંગ છે તને પણ ભાઈ ! તું કુરાનેશરીક છો. તને પાણી દઉં ?”

“ના, ના, હવે પાણી ન લોછાઓ.”

કાદુ તો નારી ગયો હતો. ગીરસ્ત અભાયકરના શરૂને ઉપારી
જુનાગઢ લઈ ગઈ. નવાએ પૂજ્યું,

“વલીમામદ, ધર્મકુ કાને મારો ?”

“મેને નહિ, આપકા નામકને.”

“ધર્મકુ ક્યા કરના ?”

“નામતર, દેઝન કરના.”

કાદરખ્યે જ્યારે આ વાત સાંભળી, ત્યારે એ એલ્યો હતો કે
“માર્ઝ મેલ પણ મારા ભાઈને દાથે જ થાલે કે જેથી મને
મુશ્યા પણી સુસદ્ધમીનતી રીતે અવલ મંજલ પહોંચાડે !”

ભે સાણું ગામને જાપે એક હિવસ એક ચિઠી બાધિલી છે.
“વારને પહોર લેણા નીકળે છે અને ચિઠી ભાળા એ
સાચળી હૈણ હોય તેમ જરૂરિને ચાલ્યા જય છે. ગામના મૃથળા
મરદ ક્રોણદાર માણેકલાલને જાણ થઈ કે ડોચડે જસા ચિઠી
આખી ગયું છે. પાહર જઈને હૈણજારે જસા ચિઠી છોડી. વાંચો.
અંદર લખ્યું હતું કે “માણેકલાલ હૈણજાર, કંચેરીમાં એસી કાદુ
સામે ભારી મણો આમળો છો, મારે બેંસાણ ભાંગવા અને તમારે
નાક કાપવા આવું છું. મરદ હોય તો બંદ્દુકા ભરીને એસને!”

હૈણજાર સાહેખ વાંચતા જય છે તેમ તેમ જ માદિનાનો
મંદ્વાડ હોય તેવા પીળા પડતા જય છે. પહુંચે ઉલેલા નાના
અમલજારે સામસામા ભીયકારા ભારીને મૂલમાં હસી રહ્યા છે.

“ કિકર નદિ. ભલે આવતો કાદુ. આવશે તો ભરી પાશુ.”
એવા બોલ બોલવા જતાં માણેકલાલભાઈના પેટમાં શું હતું તે
અણતું ન રહ્યું. પણ રવાયમાં ને રવાયમાં સાહેખ સી રહ્યા.

એ ચાર હિવસ નીકળી ગયા. એમાં એક રાતે ગામમાં હુલુદુ
પહુંચું કે ‘ મફરાણી આવી પહોંચ્યા છે ! ’ ભડાભડ અજારે
દ્વાચ ગઈ, ન્યારીઓ કાઢીના છુડા જોસતા જોસતા ચાવીના
જૂડા લખને ઘર લેગા થઈ ગયા. અને ગામના કાહી લેંકાની
વસ્તી જરી હોવાથી કાહીઓ મેરાચા પકડતા મંડ્યા. એક
ઉતાવળીયા જણું તો બંદ્દુકનો અવાજ પણ કરી નાખ્યો. એટલે
સરકારી લાઘનમાં જાબર વાગી અને જોકારે વધ્યો.

ક્રોણજાર. સાહેખ માણેકલાલભાઈ હિવલ ઠુઠને ભાગ્યા. વાંસે
એક ભરવાડતું ઘર હતું તેમાં ભરાયા, અને ભરવાડણને કરગય્યો
કે “તારે પગે લાગું. મને તારાં લૂગડાં હે ! ”

ભરવાડણ પોતાનું પેરણ્યું અને ધાખળી દીધાં. માણેકલાલ-
ભાઈ એ પહોરને ધંટીએ ઐડા. આખી રાત ધૂમરો તાણીને

દલ્યા કર્યું. આંદી ગામમાં તો એની અડાઈ ઉતારવા માટે બધું મશકરીનું તોઢાન જ હતું, એટલે થોડી વારે તો જળ જંપો ગયાં, પણ માણેકલાલભાઈ ભળકડા સુધી થંડીઓથી ઉડ્યા નાદું. ભરવાડણું આદ દિવસનો પોરા મળી ગયો.

૧૧

***ક** શેષ અને વેરાવળ વર્ચ્યેના માર્ગે સવારને ટાણું એક ઘોડાના ટર્ગી કેગબંધ ચાલ્યો જાય છે. અંદર એક હથોઆરબંધ અંગેજ પોતાની મડમ અ- પોતાના નાના સુંવાળા એક બાળક સહિત એડો છે, એ અંગેજ તે જુનાગઢ રાજ્યના નવા નીમાંએલા પોતીસ ઉપરી મણર હંસી છે. કાહુની ટોળીને કેર કરવાનું બીડું રહ્યો એ બાહેરા જોરાએ અદેખાત્ત માંડ્યો

*ઉપલી ધરના જરદીસ એભનની આ નોંધને આધારે કથી છે :

I could tell you so how very nearly Colonel Humfrey who was engaged in exterminating the last of the real outlaws, was ambushed and slain in a dip of the road between Keshod and Verawal. But fortunately he had met his assistant who had news of outlaws in another direction, so Humfrey left his tonga in which were his wife and child and struck off to the Burdas. When the tonga was seen approaching and the outlaws realized that Humfrey himself was not in it, they deliberated whether their wrongs were not great enough to justify them in murdering or at any rate carrying off his wife and child. But the counsels of the elders prevailed. Let us not touch women and children they said, or our own women will turn against us. So Mrs. Humfrey and the child went by unscathed and unwitting of their danger.

છ. ચોતાની અડાર નજરને ચારે દિશામાં ફેરવતો હંડી સાહેબ બંહુકના ધોડા પરથી અંગળી ઘસેડુયા વિના રસ્તો કાપે છે.

થાડીક વારે આઉથડ ખેતરો સૌંસરવો એક ધોડેસવાર મારતે ધોડે ટાંગા તરફ આવતો દેખાણા. આવનાર અસ્વારના હાથની નિશાની હેખીને હંડીએ ગાડી ઉભી રખાવી.

પરસેવે રેબજેબ, મેલેંચે ફસ્કસેતો અને હમણાં આતી ફ્રાટી પડરો એવો હંડ્યો એ ધોડા આવીને ઉભો રહ્યો કે તૂર્ટ તેની પીઠ પરથી એક પોલીસ અમલહારે ઉતરીને સલામ કરી. ઉતાવળે સાદે કહું “સાહેબ, આપ ઉતરી પડો. આ લો આ ધોડા. જલ્દી પાછા કરી જાઓ !”

“કુમ ?”

“બહારવિયાએ નજીકમાં જ એડા બાંધ્યા છ. પલેપલ આપના જાનની વાટ જેવાય છ. જલ્દી કરો !”

શરો હંડી વિચારમાં પડે છ. અમલહાર અધીરો બને છે:

“વિચાર કરવાનો વખત નથી, સાહેબ બદાહર ! જેની સામે આપે ગામણે ગામણે ચાર ચાર રાધકલો ગોડવી છે, એ આજ આપને નહિ છોડે.”

“મારાં બાલબચ્ચાંનું શું થાય ?” સાહેબનાં લન્ના ચંડે છ.

“એને ઉની આંચ નહિ આવે. એ તો કાન્ફરાન્સ છ. નિરપરાધી એરાત બચ્ચાને એ ન બોલાવે. આપ જટ ભાગી છુટો.”

લયલીત મરુમ બોલી ઉડી : “વાલા ! ખુદાને ખાતર, અમારે ખાતર ભાગી છુટો.”

હંડી ટાંગામાંથી ઉતરી ધોડે ચડ્યો. ચાલી નીકળ્યો. છેક જતો બરડામાં ઉતરી ગયો.

તે આંદી ટાંગો આગળ વધ્યો. જેમ જેમ ટાંગો ટૂકડો આવે છે તેમ તેમ બહારવિયાનાં ડોકાં એડાની પાછળથી ઉંચાં થતાં જય છે. આખરે લગોલગ થતાં જ બહારવિયા આપે આપા

ઉલા થઈ ગયા. બંદુકા ઉંચી ઉડાવી. જ્યાં નોંધવા જથું છે ત્યાં કાદરખ્ષે કહ્યું “ ભામોશ ! હંકી ગાડીમાં નથી. અંદર એરત ને બચ્ચું જ છે.”

“ લાઈ કાદરખ્ષ !” ખુની અલાદાદ બોલી ઉઠ્યો : “ એની મહિમને ને બચ્ચાને ઢાર કરી નાખીએ. હંકીનું કલેનું ચીરાઈ જશે અને એ આપણો કાળ જલ્દી વિલાયત ભેગો થશે.”

“ નહિ, નહિ, અલાદાદ ! શરૂની એરત તો અદારવટીયાની આ બહેન. એને લાથ અહુકાડશું તો તો આપણી રિન્હ-અસોચ માંબંડેનો આપણા નામ પર થૂકશે. એરત અને બચ્ચાં તો દુનિયાની પાકમાં પાક પેદાશ છે.”

બીજા બધા બોલ્યાં : “ કાદરખ્ષ ! ભૂલી ગયા ? રાજ્યે કેમ આપણું બાલબચ્ચાને પકડ્યાં હતાં ? ”

“ એ નાપાક પગનું દાટું. હું રાજ્યની નકલ નહિ કરેં.”

“ ભાઈ કાદરખ્ષ ! ભૂલો છો. પસ્તાશો. હવે બોડી હ્યા આવાનું ટાણું નથી રહ્યું. કાંઈ નહિ તો જીવતાં ઉડાવી જઈએ.”

“ એ પળું નહિ અને. કાદરખ્ષ જલ્દીદાદ લલે હોય, શયતાન તો દરગિજ નથી. આપણી રિન્હ-અસોચ એરતને આપણા નામ પર જૂતા મારશે. બસ ! ભામોશ ! ”

એટલું કરીને કાઢું ખાળ હિથામાં ઉતરી ગયો. પાછળ એના સાથીએ મનમાં સમસમતા અને અડઅડતા ચાલ્યા. તેઓની ખુની નજર વારેવારે પાછળ કરીને હુર હુર ત્યાં નોઈ રહી હતી, જ્યાં એક ટાંગો નિર્હીય મા-હીકરાને લઈ ચાલ્યો જતો હતો.

૫ હારવટીયાને ઝાલવાનું છનામ જાહેર થયેલું, તેનાથી લોલાઈને લોગી બલારવટીયા લોગીદાસનો પૈત્ર જેડસૂર ખુમાણ આંબરડીયી નીકળ્યો. જૂનાગઢ જઈને ખીડું ઝાલ્યું. બેળા એક

ગીત લાખી. ‘કાદુ અચારો કોળં છે ! દમણાં ગરમાથી સાંસલો જાલે એમ જાલી લઈ !’ આવાં બોલ : ‘લાને કેટસુર નીકળા પડ્યો. ભમતાં ભમતાં ગિરમાં એક નહાને કઠિ પણવ નાખ્યો. પ્રલાને પહોર અગલમાં તલવારે લઈ કળશીએ જવા નીકળ્યો. થોડો આવેચો નીકળી ગયો. પાછો આવાને નહીમાં લાથ ધોને છે, ત્યાં એક કુદાર પણ પાણીમાં મંદાં ધાઈને કઠિ બેઠો છે. કુદાર પૂછ્યું કે “દરખાર કયાં રે'વું ?”

“ રે'વું જોગીદાસની આંખરડી.”

“ આવો આવો કસુંબો પીવા.”

આગામ કરીને કુદારે કેટસુરને બેસાઉયો. પોતે અરલમાં કચુંબો વોળવા લાગ્યો. વોગતાં વોગતાં પૂછ્યું કે “ શું નીકાદ્યા હો ? ”

“આ કાદુંઓ કાટ્યો છે, તે એને જાલવા. મલકમાં ફોઅ મારી નથી રહ્યો ખરો ને, તે કાદુ સહને ઉરાવે છે.”

હસીને કુદારે પૂછ્યું “ કાદુ મળે તો શું કરો ? છાતી થર રહે છે ? ”

“કેમ ન રહે ? હું ખુમાણ હું. પકડી લઈ, ને કં હાર માર્યા.”

“ ત્યારે જોઈ લ્યો કેટસુર ખુમાણ ! ” એટલું કહીને કાદુંએ કષીની ઉતારી. અંદર મકરાળીને વેણો, પરાં દર્થીઆર સોતો જીવાન નોંધો. દાઢી પણ ઉતારી. કર્દું મહોં હેણ્યું. કેટસુરના મુખ ઉપરથી વિભૂતિ ઉરી ગઈ.

“કેટસુર ખુમાણ ! લે જાલી લે મને. હું જ જમાતાર કાદરથક્ષ.”

કેટસુર શું એલી રહે ? કષી આંખ નોભ રહ્યો. સામે ઘડી એ ઘરીમાં જ મોત હતું. કાદુંએ તમંચા તોળાને કહ્યું :

“ કેટસુર ખુમાણ ! મારું તો આટલી વાર લાગે. પણ તને જોગીદાસના પોતરાને હું કાદુ તો ન મારું. મારે જટ આંખરડી.

બેણા થઈ જને, અને એક વાત વિસારીસ મા, કે તારો દ્વારા જોગીધાસ કે હિ' ભાવનગર સામે બારવટે હતા, તે હિ' કાહુનો ખાપ આવીને ખીડું જરૂરી અને આલવા ચડ્યો હોત તો તને હૈવું લાગત ? સહુ પોતપોતાના ગરાસ સાઢુ ભરવા નીકળે છે એ મ ભૂલતો ડાઠી ! જા, જટ ગીરમાંથી નીકળી જા !”

જેઠસુર ખુમાણ તે હિવસથી ખો ભૂલી ગયો. x

૧૩

***૨૫** વારનું ટાણું હતુ. ઉનાળાનો હિવસ હતો. સુરજનો તાપ વધતો જતા હતો. એવે ચડતા હિવસને વખતે...ગામમાં એક ઝડીર દાખલ થયો. એક વેપારીની હાટટી ઉપર જઈને ઝડીરે સવાલ કર્યો કે “ શેષ, એક ચપડી સુંકા આપોને ! ચલમ ભરવી છે.”

“સુંકા નહિ મળે. પેસા એસે છ.” વેપારીએ ચાપડામાંથી ઉચ્ચું માથું કરીને કર્યું.

“શેષ, હું હમારી વિનાનો અભ્યાગત છું. ચપડીક સુકાની ઘેરીઅત નહિ કરો ! ” ઝડીર રગરગવા માંડયો.

*આ પ્રસંગ ઘણું ખરે ગીરમાં, તેમજ કાઠીઆવાએમાઠે ડર કહેવાચ છે. તેમ છતા કાહુના બાહુરવટામાં શામિલ હતા તે માણુસે આ વાતનો ઇન્કાર કર્યો છે. એ કહે છે કે જેઠસુર તો કાહુનો હોસ્ત હતે. જેઠસુર પોતે મેરીએ ગાપાત્મા હતો, એથેણે કાહુના સાથી હોવાનો સંભવ છે. બોક્સ apoecryphal (કલિયત) વાતા કેવી રીતે રચે છે ને કઈ બાન્તુ ટણે છે તેનો આ નમૂનો છે.

*આ વાતને પણ જાણુકારી તરફથી ટકા નથી મળતો. બોક્સ પોતાની કલ્પનાથી કેટલાક કેવા પ્રસંગેનું સંજન કરે છે તે બતાવવા આ વાત અતે આપેલી છે.

“નહિ ભળો.” શેડે વેણુ કુંકાવ્યાં.

“અરે રોડ, અભ્યાગતને ના પાડો છો, પણ કાઢુ આવો હોય તો કેમ આપો ?”

પડુંએ લોઠાની દસરોરી પડી હતી તે ખતાવીને લુહાણો ઓલ્યો “કાઢુ આવે અને અડય ચડે તો એનું માયું ય આ દસરોરીથી ભાંગી નાખીએ, સમજનો ? રહ્યે પડી જ અટાણુમાં.”

કુકીર ચાલ્યો. એક મોચીની દુકાન આવી. તૈયાર નેડાની જોડીએ પડેલા જોડને કુકીર મોચીને પૂછ્યું “લાઈ, એક નેડય પગરખાનું શું લઈશ ?”

“દ્વાદ રૂપાએ.” મોચી એપરવાઈથી ઓલીને પાછો સીવવા લાગ્યો.

“કું અભીચાગત છું, પગે અળું છું, પાસે વધુ પેસા નથી, માટે સત્રા રૂપીએ આપને ભાઈ ?”

“અહુ ઓલીશ તો પોણું એ એસરો.” મોચી ઉલ્લો ભાવ ચડાવવા માંડ્યો.

“અરે ભાઈ, ઉલ્લો વધણ ?”

“તો એ પડરો.”

“એમ છે ? કાઢુ આન્યો હોય તો કેમ મફત આપી દો ?”

દાથમાં વીગડા હતો તે ઉપારીને મોચીએ કહ્યું “કાઢુ આવે ને, તો કાઢુને ય આ વીગડા ભેલો રીપી નાખીએ. સમજનો ને ? ન રહ્યે પડ.”

કુકીર અખડતો અખડતો ચાલ્યો ગયો. અજારે ઓલતો જય છે “એંહોંહો ઝુદા ! આ ગામમાં મને ચ્યપડી સુંડા ન ભળે તો રોટલો તો મૂળે જ શેનો ?”

“કેમ જાંચ ?” એક કણુઅણુ પાણી ભરીને આવતી હતી તેણુ પૂછ્યું : “કેમ બાપા ? ગામ જેવું ગામ છે, ને કોઈને રોટલાની ના હોય ? કાલો મારે વેરે.”

કણુભણે ધેર જઈને ફકીરને રોટલો પિરસ્યો. ફકીરે આઈ
લીધું. પછી એણે આઈ સામે જોઈને જરા મહેં મલકાવી કહ્યું
કે “એન ! વાત પેટમાં રેશે ?”

“હા આપા, થા સાડ નહિ ?”

“તું ખ્યારા તો નહિ ને ?”

“ના...ના...” આઈ જરાક અચકાણ્ણી.

“હું કાદુ છું.”

“તમે કાદુ !!!” આઈની છાતી એસી ગઢ.

“પણ તું બહી મા ! તું મારી એન છો. સાંભળ. આજ
રાતે અમે આ ગામ માથે પડવાના છીએ. ગામ લુંટશું, પણ
તારં ધર નહિ લુંટીએ. હું એકલો નહિ હોઉં. મારી બેળા
અંગ જાજા જણુ દશે. ને હું પોતે લુંટ કરવા નહિ નીકળું. હું
ચોકમાં એસીશ. જેટલે મારા જણ તારં ધર શી રીતે એણાખણે
એનો વિચાર કરું છું.”

થોડીક વાર વિચારિને પછી કાદુ મોલ્યો : “ને એન, તું
તારા ધરને ટોડલે બે દીવા પ્રગટાનીને મુકજે. એ દીવાની એંધા-
ઠુંણે મારા જણ તારં ધર એણાખણે. દીવા “અશાર મેલજે.
ભૂલતી નહિ. લે દવે હું જાઉ છું. મારા જણ ભૂખ્યા એડા છે.”

“એને આવાતું કેમ થારો આપુ ?” આઈએ સમયમુચ્યક
અનીને પૂછ્યું.

“દવે ને થામ ને ઘરી.”

“ના, એમ નહિ. તમે એતરાહી દસ્યને મોટે મારગે ખોજ-
હીવાળી વાવને એલે થડ ઉલા રેને. હું હમણાં ભાત લઈને
આવું છું.”

કાદુ ગયો. આઈએ દસ જણુની રસોધ કરી. ભાત બાંધ્યું.
રોજ એતરે પોતાના ધર્થીને ભાત હેવા જતી હતી તે રીતે તે

દ્વિત્યસ પણ ચાલી. ડાઈને વ્લેમ પડ્યો નહિ. નક્કી કરેલી જગ્યાએ અહારવટીયાને ભાત પહોંચાડ્યું.

રોત પડી અને અહારવટીયો જામ પર પડ્યો. ચોતે ચોકમાં ખાઈલો લાંબાવિને લરી અંછુક બેઠા. અને સાથીઓને કહ્યું કે “આમના વેપારીઓને લાંબા. બેળા એના ચોપડા પણ ઉપડા-વતા આવો. અને એક મારા તેલનો રૂષો, એક બક્કિયું” ને એક સાવરણી આખુંને.

વેપારીઓને દારમંદ્બ ઐસાર્યા. મંગાઓ કરી, તે પર બક્કિયું કુ અંદર તેલ રૈધ્યું. અને પડી કહ્યું કે “આ વેપારીઓના ચોપડાનું જ અળતું કરો. જાટલે રંક ગરીબને સંતાપ મરે.”

ચૂલ્હામાં ચોપડા સળગાનીને બક્કિયામાં તેલ કકડાયું. પઢી એક પડી એક વેપારને પૂછ્યું કે “કંદો, લાંબા, ઘરાણાને નાણું લાજર કરો.”

“ભાઈ સાધ, અમારી પાસે નથી.”

આવો જવાબ મળતાં કાદુ કહેતો કે “શેડને જરા છાંટણું નાયો.”

કડકડતા તેલમાં સાવરણી ઓળખને અહારવટીયાના માણસો વેપારીના શરીર પર છાંટતા અને ત્રાસ આપીને મનાવતા.

વેપારી માનતો કે “ખાખા, ચાલો ખતાવું.” ચોતાને ધેર લઈ જતો ધરની જમીનમાં ધન દોખત દારયાં હોય ત્યાં સંભારી સંભારીને ખાદ્યાવતો. પણ ફક્કામાં ને ફક્કામાં વેપારી લાન ભૂલી જઈ પ્રાતાને જે જગ્યા છુંઘાવની હતી તે જ ખોદાવી બેસતો, ને તેમાંથી અહારવટીયાને ચોતે કહેલા તે ઉપરાંતના બીજા દાગીના નોકળા પડતા, તારે અહારવટીયો નિર્દ્ય અનાને કહેતો કે “એ તો મારા તકદીરનાં નીકળી પહ્યાં. દવે નો તે કહેલાં એ કાઢી હો !”

એવો સિતમ વર્તાવી કાદુ પેલી રોટલા દેનાર બહેનને ખોલાવતો ને કહેતો કે “એન, તારે જોઈએ તે ચામાંથી ઉપાડી લે.”

“ અરે ભાઈ, મને મારી જ નાખેને !”

“ તારું કાઈ નામ લે તો મને કહેને. હું પાછો આઈ
હિવસે આંદી નીકળું છું : ”

એમ ઐરાત અને ચોરાણીઓ જમાડી, ભાઈઓ પાસે રસ્તા
રમાડી, સહુને આપતો આપના કાદુનીકળી જતો એવું કહેવાય છે.

૧૪

ભાઈ અભાવાત ! હું આપણા હિવસ પૂરા થયા.
આપણાં પાપના ઘડે ભરાઈ રહ્યો. હવે નહિ ટકાય.”

“ કાં ? ”

“ દેશભરમાં ત્રાસ છુટી ગયો છે. મુંઝાધનાં જાપાંમાં પણ
જાઝીરા ઉડ્યો છે. જુનાગઢના ગોરા પોલીસ ઉપરી હંદ્રી સાભે
પોલીસમાં નવા લાયક ચાદમીઝેની નવી ભરતી કરીને નવી
જનતની બંદૂકો આપી છે. ગામેગામ ચંચ્ચાર બંદુકદારોનાં
થાણાં બેસી ગયાં છે. અને રાવસાલેખ પ્રાણુશંકર આપણુને
રેટલા દેવાના રાક ઉપર વસ્તીનાં નિર્દેષિતે એટલા એટલા
ઇટકની સંજ કરી પણ છે, કે મારાથા હવે આ પાપના જણી
સહેવાતી નથી.”

“ ત્યારે સું કરીશું ભાઈ કાદરાયલ્ય ! ”

“ મફરાણું તરફ ઉપરી જાઈઓ.”

“ લદે.”

અલારવટીયા ન રદી શકવાથી અહાર નીકળી ગયા. થાડા
હિવસ તો આ શાંતિનો બેદ કોઈથી કળાયો નહિ. પછી તો બંદેમ
આવ્યો કે અલારવટીયા નાસી છૂટ્યા. ચારે તરફ તારો છૂટ્યા
અને નાકાઅંધી થઈ ગઈ. કાદુની બહેન દમણું જઈને મુસલમાન
છોકરીઓ માટે મદ્રેસો માંડી પેટગુંજરો કરવા. માંડી. દાનમહદ્દ

પણ તેની સાથે જ હતો. કાદુ પોતે પણ અલાદાની સાથે અમદાવાદ થઈને રેલવે માર્ગ સિંધ તરફ રવાના થઈ ગયો. બધે શાર્ટિ જ્વાઘ ગઈ. થોડાક મહિના આ રીતે નીકળો જત તો આ લોકો જરૂર મરદાણું પહોંચ્યો જત. પણ ભાવના લેખ ભીજી હતા. કરાંચીની બજરમાં કાદુ ઉટ લાડુ કરવા નીકળ્યો ત્યારે એ આ રીતે જ્વાઘ ગયો.

ભાઈ ઉંટવાળા! સેન મિયાણીનું થું ભાડું લઈશા? ”

“દસ રોડીઓ.”

“દસ નહિ. વિસ આપીશ. પણ જરૂરી ચાલ. મારે લીગળાજ પરસવા ન્દેલું પોગનું છે.”

ઉંટવાળા ચલમના ધુંવાળ કાઢતો કાઢતો આ ભાડતને પગથી માથા સુંધી નિદાળવા લાગ્યા. ભાવના વેશમાં તો કચાશ નહોણી, પણ આતું જનજરમાન શરીર ને આતું કરડું મહોં બાવાને ન હોય.”

કરાંચીના એ હુતા ઉંટવાળાએ પોતાનું અંતર કાણાવા દીવા સિવાય કહ્યું “દાલો, આમ આગળ. હું મારા ભાઈને માંદે થઈ લઈ, પરી ઉંટ દાંડો મર્કીએ.”

ઉટ હોરીને આગળ ચાલ્યા. થોડાક આવે પોલીસ-ચાકા પર જઈને ઉંટવાળાએ પોતાની એણાખાણુવાળા નાયડને છાની વાત કરી, વાંચી આંખ આવો હેખાઉયો: હત્યા “આ કાદુ, જુના-ગઠ વાળો. જનામ લેવું હોય તો એને જાંલો જટ.”

ખાવાંનશબ્દારી કાદુ ચેત્યો. જાપ! દઈને છરી ખેચ્યો. હોરીને ઉંટવાળાને કુલાની ઢાર કર્યો. નાયડ સામે થયો એને માર્ગો, ને પછી મરણીયો થઈ કરાંચીની લર બજરમાં જે સામે થાય તેને છરી મારી પાડવા લાગ્યો. આખરે સામેથી એક મજૂરતું ટોળું છુટીને ચાલ્યું આવતું હતું તેણે પત્થરો મારીને શુન્ડેગારનું માથું ફોડી એલાન બનાવ્યો. એ હાલતમાં કાદુ પકડાયો. એને પૂછવા લાગ્યા “તારા સાથીએ ક્યાં છે?”

જવાબ મળ્યો “ મરણીયા ભાગ્યા તે લેણા રહેતા હશે આઈ ? ”

બહુ દ્વારા કયું પણ કાદુ ન માન્યો. કરાંચીની અનુરમાં કરેલાં ત્રણ ખૂનો બદલ એના પર સુકર્દમો ચાલી એને ફાંસીની સંજ થઈ.

૧૫

આ વખતે અલાદાદ કયાં હતો ? કાદુ ઉંટ કરીને દમણ્ણાં તેડવા આવરો એ વાટ બોઈને કરાંચીમાં એક છુપે રથળે એ એડા હતો. મોહું થયું એટલે એ દિક્કરમાં પહ્યો. બાવાંવશે અનુરમાં ગયો ત્યાં આપી વાત સાંભળી. સાંભળીને મકરાણુને માર્ગ ચહ્યો. આવાંના વેશ, નાવેરનાં ગામડાંમાં જીવતર ગણેલું, એને મૌહી દવકા : એટલે માર્ગ આવાંએનાં ભજનીયાં ભારી સરસ આવડે. એની એડાં એટાં દીગળાજના મંબ બેણા ભળાને ડેડ દીગળાજને થાનક પહેંચ્યો ગયો. જે એમ ને એમ ચાલ્યો જનત તો કદાપિ દાય આવત નહિ, પણ મનમાં કાદુની ભાયા ધણી, એટલે અખર જાળવા ત્યાં જ પહ્યો રહ્યો. તેમાં જાણલેદુના મનમાં શક ઉઠ્યો. પોલીઅમાં અખર પહેંચ્યા. પોલીસે આવીને એને પકડ્યો ને કરાંચી લઈ ચાલ્યા. આંખ માર્ગ અલાદાદ ચુજરતામાં જ વાત કરે અને ભજતનાંના એલે એટલે પોલીસનો શક પણ રણી ગયો. તેઓ એદરકાર અની ગયા. એક દિવસ સાંજે એક ગામને પાદર પોલીસો ને એના અમલદાર ઉંટ જેકારી ગામની મસીદમાં નમાજ પટવા ગયા. અલાદાદને એડા પહેરવી એકલો ઉંટ સાથે બાંધી ગયા.

અલાદાદ એકલો પહ્યો. એને સમજ પરી ગઈ હતી કે ફાંસી તૈયાર હશે ! એ ભાઈયો. પોલીસેએ પાછા આવી ઉંટ દોડાંબાં, પણ તે વખતે તો અલાદાદ રણુમાં ઝાંખરાં વાંસે છુપાઈ રહ્યો. અંખાં થાતાં એ દોડવા મંડ્યો. સીધા ગયો હાત તો પરીસ ગાડી

નીકળી જત, પણ તકદીર ઉધાં હતાં એટલે સવારે અમારો
કરી, જ્ઞાની નહીં હતો તે જ ગામની સામે આવી ઉભો રહ્યો.
જ્ઞાની પણો ચાલી નીકળ્યો. દરમયાન જન્માં જ્યાં પાણીની કુદુરો
હતી તાં ત્યાં પોલીસે ચેક્ડોયો. મઝી દીંગી હતી એટલે સિધેના.
એ લયંકર રાજુમાં હોડતો અલાહાદ નાહિ ! નાહિ ! પોકારી રહ્યો
હતો. તો પણ ચાલ્યો. આપરે મકરાણનો રીમારો સાવ પાસે
આવી ગયો. પણ તરસ ન ખમાયાથી અલાહાદ એક કુદુર ઉપર
પાણી પીવા ગયો. ત્યાં પહેંચો નહોલો. પાણી પાંદું. એજ ગાડી
ઉપર મકરાણનો રીમારો છે. પણ એનાથા ચાલી ન શકાયું.
એંદોશ થઈને હણો પહુંચ્યો. થોડીનારે એની આંખાં ઉધરી. નેંબું તાં
ઉંટવાના પોલીસ સવારે એના શરીરને જકડતા હતા. કપાળ સામે
આંગળી ચીધાને અલાહાદ ચુપચાપ બંધાઈ ગયો.

જુનાગઢ રાજુને જાણ થઈ. એણે પોતાના ગુન્હેગારો પાછા
માઝા. સરકારે કદાચું કે આંદી તો કેદીઓ એકખીનને એણા
આવવાનું કોઈ રીતે માનતા નથી. માટે એવા કોઈ આદમી
મેદાલો, કે નેને આ કેદીઓ પોતેજ એણાખી લ્યે, અને કદાચ
એણાખવા ના પાડે તો એ માણુસ કેદીઓને ખાત્રીઅંધ એણાખારે.

ફર્દી સાંદેશે પેલા જુવાન નાગર વીર હરભાઈ દેસાઈને
કેદીઓ એણાખવા તેમજ આરી. પોલીસ ઉપરી અંભારામ છાયાને
ને કેદીઓ સાંપાય તો લઈ આવવા એક પોલીસના દુકડી સાથે
કરાંચી મેદાલા. કાઢુ નેન સામેથી એણાખારે એવા સરકારી
આદમી તો પ્રભાસપાટણના દેસાઈ-પુત્ર હરભાઈ એક જ હતા.
આટલેથી તો એ બાકનો ઘતિલાસ આ હરભાઈના મુખમાંથી જ
દાયરે દાયરે ને શબ્દોમાં વર્ણવાયલો, એ શબ્દોમાં જ આપણે
સાંભળ્યો. અનેક એકોમાં હરભાઈએ કહેલી આ શબ્દેશબદ
સાચી કથાઓ છે:

૧૬

બી ને જ દિવસે મને અને અંભારામભાઈને કણાયોની હતા કરાયીના ગોરા પોલીસ સુપરીન્ટેન્ટ અને એક સિંધી મુખ્યમાન પોલીસ અમલવાર. મને કહેવામાં આવ્યું કે અદરના એકમાં ખુનીઓના કારડીઓ હું ત્યાં એક આંદા મારો !” મેં એ ચાર આંદા માર્યા હરોત્યાં તો એક કારડીમાંથી અવાજ આવ્યા : “હરભાઈ !”

હું એ અવાજ તરફ વળ્યો. કારડીમાં જેણું તો કાદરખ્ય એડેલો. મેં અગાઉ તો એને લીલા પીણા, તલવાર અંદર ને પૂરા સાજવાળા વંયલાં. પણ આને જેણો કેદીના વશમાં, પાંજરે જાવત પડ્યો હોય તેવો લાગ્યો. મને નેઠુંને એ ઉલ્લાસ થયો. મેં કહું “કાદરખ્ય, સલામ આલેકુમ !”

એણે કહું “વાલેકુમ સલામ.”

મારાથી ખીણું કાંઈ એલી શકાયું નહિ. દિલ ભરાઈ આવ્યું. તકદીર અને કયાં જાતો પટક્યો હતો! બ્લેકલાંગ એક દિવસ મને યાદ આવી ગેયો. હું એને ગામ અમરાપર ગયેલો. અમે રોરે બેડા હતા. વાતો આશરી હતી. ચાદા મૂકુંયો હતો ને કાદરખ્ય મીહી જાયાનમાંથી મોતી પછ્યાં ભૂકતો હોય તેવી વાતો કરતો હતો. તેદ્યામાં એક ઝૂંઢો અખરી ગયેલ કારડીયો કાદુને લલકી ગળો હતો હેતો ચાલ્યો આંદો છ. કાદુએ અટ સામી હેટ મકી કારડીયાને સુપ થવા વિનયણી કરવા માંડી. તેમ તેમ તો કારડીઓ જાપરે ચંપ્યો. આ ગાળોના ત્રમજટ ને વિનવણી જ્યારે પા કલાક ચાલ્યાં, ત્યારે પછી મારી સાથેના પાઠણુના પટાવાળા અખાસે દોડીને કારડીયાને દમદારી દીધી કે “એલા આંધળો છો? આ જમાદાર થષ્પડ મારશે તો મહોંમાં દાંત તો નથી પણ માચું જ ફાટો જરોનો!” એવડું કારડીઓ કહે કે “તદી એના ભળને કેમ રેબ મેલે છે અમાંર

એતર શીં ચારી થે છે ?” કાદરખલે કહ્યું “પટેલ, ડોરે કાગળે આંકડો માંડ, હું તારી હુકશાની ભરી દઉં. પણ આવાં ઇથાં માણુસ ગામમાં મહેમાન આવ્યાં હોય ત્યારે આમ ફેલેતા ન શક્યાં.” માંડ માંડ પટેલ ટાટો પછ્યો. પછી ચલ્યા પીવાતી વખતે પટાવાળા અણાસે પૂછ્યું “કાદરખલ ! તમને તો આપી દુનિયા શું ને શું સમજે છે ! કહે છે કે અમરાપરની લહમાં તો સાવડ પણ ઉત્તરી શકતો નથી—અને છતાં આ ગંડૂતી ગાળો સાંખી લાધી ?” કાદુએ હસીને જવાબ દીધ્યો કે “ભાઈ ! એમાં જ મર્દાઈ છે. રૂતરાં તો માણુસને કરડે, પણ માણુસે કૃતરાને કરહ્યાં સાંભળ્યાં છે ! એંત તો થાપડ માર્દાંથાં એ મરી જય. પણ એવાં નમાલાં કામ મારે કીન મારી જીવ નંબરમાં નાખ્યું ? વખત આવશે તો કાઈક હિવસ નેવાળો કે કાદુમાં શું લર્દું છે !” આવી તો મારી સરળ આંખે નેંબેલી એની આમોશી ! તે હિવસ અખર નહોંટી કે આનો આ કાદુ આપી સારહને લક્ષાવરો !

એ સમય ભાંભરી આવતાં માર્દ હેઠું ભરામ ગવું. કાદુ સમજુ ગયો. એ જોલ્યો “હરભાઈ ! એમાં ગમ આવા શું કામ આવ ? એ તો અલ્લાહુનો અમર (હુકમ) ! મુક્કર ને એનું નામ !”

પછી એણે હેશના અધ્યાન અખર અંતર પૂછ્યા. પ્રલાયવાળા અમારા “નનેના ઉસ્તાદ મૌલાના મદમહ જિન ઘરમાન્દલ ગજનવી તગાવી સાંદ્રેય મોટા પરહેજગાર આવિસ હતા તેને સલામ કહેવશાયી.

એટલામાં તો અંદ્રામલાઈ અને સિંધના ગોય અમલવારી આવી પહોંચ્યા. જારા સાહેમે મને કહ્યું કે “તમે તો આ હરામખારની સાથે બહુવાતો કરવા લાગ્યા !” મેં જવાબ દીયો કે “સાહેય, અત્યારે તો એ શુનહેગાર છે અને એને એની સજી મળી ગઈ છે; પણ માત્ર એ અદી વરસ ઉપર તો એ નવાયનો નિમજ્જહુકાલ નોકર હતો ને ગાયકવાડની સરદાહ પર નવાયનો મુલ્ક સ ચવતો. મારે આજ એમે હિલ દિલની થોડી વાતો કરીએ ધીએ.”

પછી અંભારામલાઈએ કહ્યું “ શાખાસ કાદરખ્યક ! શાખાસ જુવાન ! હુનિયામાં સિપાહીગીરી કરી હેખાડી. નામ રાખી દાખું .”

કાદુંએ જવાખ આયો “ અંભારામલાઈ ! અમે તો આપના અહેશાનમંદ છીએ કે ધાચુાજ પર ચડીને આવ્યા જ્તાં તમે અમારો મલાને કાયમ રાખ્યો. આકૃ આપ તો ચિહ્નિના ચાકર. આપને ક્રમાં અમારી નેડે વેર હતું ! પણ મારું દિલ્સ અત્યારે ચીરાય છે ડેમકે જે ધણીનું નીમક આ ઇંવે ઇંવે લખું છે તેની સામે અમારે દથીઆર ઉપાડવાં પડ્યાં, એની દેયતને બેદાલ કરી અમે એનાં દગલાખાંથી માણુસો માર્યાં, અને જે હેશમાં અમે જરૂરી મોટા થયા તેને જ અમે ધૂળ મેળવી હાંદ્યા. એમાં અમારો વાંક લશે. પણ સાહેબ ! અમને એક તક પણ મળી નહિ. અમને મરાવવા હતા તો નવાખ સાહેબના કોઈ દુષ્મનની સામે લયાવી મરાવવાંતા. અમારું મોત તો સુધૃત ! હવે તો ખેર ! હરભાઈ, અંભારામલાઈ, તમે એય અમારા વતી સહૃદીની પાસે છેલ્લી માઝામારી કરને હો ! ”

એ આટલું બોલી ગયો, પણ એના અવાજમાં ફરદ નહોતો પહુંયો. અસલ હાડી હતી તે જ ખામોશી આને એનું મોત સુધારવા માટે જાળ્યું એના અંતરમાં ભીલી ઉડી હો. એના એલા સાંસળાને અંભારામલાઈની વૃદ્ધ આંદો પલણી ગઈ. એલાં તો ફરી ફરી કલા જ કહ્યું કે “રંગ કાદરખ્યક ! રંગ છે તારી દિનમતને અને રંગ તારી સમજને ! ”

અંગેન સુપર્ટોન્ટેન્ટ અને સિંધી અમલહાર તો આ હેખાવ નંતર જ રવા. સાહેની મહીઘની ને માણુસાઈની તેચ્ચોને ગમ નહોતી. જે લોકા દથીઆરો બાંધી કાદુની સામે લાંદે, તે જ લોકા ચાજ જૂતા દિલ્બળન હોસ્તેની માઝીક આ ખૂનીની સાથે વાતો કરે, એંધીના આ અજાણ્યા લોકને લખાંકર કાગી. તેચ્ચોની ખૂદૂટીએ ચરી ગઈ હતી. છેવટે સિંધી ઝોખારથી ન રહેવાયું. એણે ટોણ્યો માર્યો કે “ યે બદમાશકો હમને છધર ચપટીમં પકડ લિયા, આપ લોગ કુંછ નહિ કર સકતે ! ”

આ વેણુ ભારતી ન સહેવાયું. મારી ૪૮ તસુના વેરવાવાળા જીવાન છાતી જાણે ધવાણી. મારી છ કુટ ઉંચી કાયાનાં ઇવાડાં જળગવા લાયાં. હું જપાટામાં ઉભે થઈ ગયે. સિંધી ફોજદાર મારે રહીનો હેખ્ખી અચકાણ્ણા. પણ તાં તો વચ્ચેથી કાઢુ એલી ઉદ્ઘ્યો કે “ફોજદાર સાહેબ, ફરાર (શેખ્ખી) મત આઓ! આમણે કરાંચીક બાજારમેં જે શખસક્કા પકડા તો તો કાઢુ નહિ થા, જુન્ક સામને છાન સાહેમોંડા વધેના હોતા થા. આપને તો એક અન્યારા સાધુ વરાગીકા પકડા થા. અગર મેરી કમર પર નલવાર ઓર અંધે પર બંદુક હોતી તો આપન તો મુજે જિન્હા લાય તક છું સકતે, ન કરાંચીક બાજારમેં આગરીદ એતકે સિવા દૂસરા નજારા હોતા ! [ફોજદાર સાહેબ, અણાઈ ન માનો ! આગે કરાંચીની બાજારમાં કાઢુને પકડ્યા એ પેદો કાઢુ નહોનો કે ન આ સાદેઅની સામે લડતો હોતો. આપે તો એક અન્યારા વરાગી સાધુને પકડ્યા છે. બાકી તે મારી કમર પર નલવાર ને અબા પર બંદુક હોત, તો ન તો આપ મને જીવતો હાથ અણું અટકાડી રાકત કે ન તો કરાંચીની બાજારમાં બાજરાનું એતર લણુવા સિવાયનો બિનો મામદો બન્યા હોત.]”

પછી કાઢુ અમારા લર્દે દ્રોને ગુજરાતીમાં કહે, “આ અન્યારા શું જાણો ! મારા લાયમાનો એક આઢુ પણ એરલો ભારી થઈ પડ્યો તો પછી બાળં લથીઅાર હેત તો મને સિપાહીનું મોત તો જરૂર મળત. હેર, આટલું પણ ગનીમત છે.”

વખત લરામ ગયો હતો. અમે પરસપર ‘ખુદા દાદિજ’ કહી જૂદા પડ્યા, કાદરખસે એટલું જ કંચુ કે “દરભાઈ, અમે તો જતા પહેલાં એક વાર મળજો !”

ત્યાંથી આલીને અમે અલાહાદી ડેટડી પર ગયા. કાઢુથી ઉલ્લંઘી જ પ્રકૃતિનો એ આહભી પ્રથમ તંત્ર બાદ ગરમ થઈ ગયો. પણ પછી હું હુલેજે વાતો કરી. એને તો જૂતાગદ લઈ જવો. હતો એટલે વધુ વાત ન કરી. કાદરખસે એક વાર છેલ્લી. છેલ્લી નજરે જોઈ લેવા એનું દિલ પારવાર તલખતું હતું.

તીજે દિવસે સાંજે ધર્થી જ મુસિયતે ફરીથી મુલાકાત કરુન
વાની અરધા કલાક માટે રણ મળી. જેખનો દરોગો અને સિંધી
ફિઝફાર હાજર રહ્યા. અસરની (સાંજના ૪ થી ૫ બજાયા
સુધીની) નમાજ થઈ રહી એટલો વખત હતો. કાદુએ ફરીથી
આગલી સાંજ જેવી જ મારી વાતો કરી. એણે એક પછી એક
નામ યાદ કરી કરીને માઝામારી અને સંબામ કહેવરાવ્યા. પાઠ
કલાક તો એમાં જ વીતી ગયો. મેં પૂછ્યું “ભાઈ ! દવે બીજું
કાંઈ કહેવું છે ?”

એણે કહ્યું “હા, તમે હિન્દુ છો પણ મુસલમાની ધર્મમાં
પૂરા છો એટલે મારે તમારે મોટેથી ‘યાસીન શરીર’ સંભળવાનો
વિચાર થયો છે. હું પોતે તો છેલ્લાં એ વરસના રજગપાટમાં
મારું દાદમ ભૂલી ગયો છું હરલાઈ ! અને આંદી સફુને વિનિયું
છું જાં આટલા આટલા મુસલમાનોમાંથી મને કોઈ એ સંભળવતું
નથી. તમે ને પણ, તો હું મારું મોકું ભાગ્ય સમજુશ.”

મેં તો મુસલમાની વિદ્યા બરાબર હાથ કરી હતી. કુરાને
શરીરના મુખ્ય મુખ્ય સૂરા (અધ્યાય) મને કંડસ્થ હતા. હું
યાસીન શરીર સંભળવા લાગ્યો. મુસલમાન અમલદારો પણ
પત્તે પોતાની ખુરસી પરથી ઉલા થઈ અદ્ય કરી ગયા અને એ
પ્રિય કલામ (જેનામાં આત્માને ભરતી વેળા થતી પીઠા દ્વારા
કરવાની તાકાત છે તે) કાદુએ એકધ્યાન થઘને સાંભળી. પાડ
પૂરો થયો. પણ ચુપક્ખાઈ જવાઈ ગઈ. કોઈથી કાંઈ ન મોલી
શકાય એવી, મોતના મારી છાંયડી સમી અસર પચરાઈ ગઈ.
આખર મેં કાદુને કહ્યું “ભાઈ ! અલલાહ મુહાર્જ ! (ઇથર
બચાવવા વાળો છે.)”

સામે જવાબ મળ્યો : “ ખુદ હાર્જિઝ ! ”

છેલ્લે છેલ્લે મારું પગલું જીપડે તે પહેલાં મરા ભરાઈ
આવેલા દૈયામાંથી શેખ સાહીની બેત નીકળી પડી :-

તુ રહ ન અહેં ખર્ણે કણ,
સપહરનીસેત મર અના શ જુઝ રજા !

[જ્યારે કળાનાં તીર કહિ ખાલી જતાં જ નથી, ત્યારે માણસ માટે
રજા સિવાય બીજ એકેય દાદ નથી.]

એટલું ખોલી, માયું નીચું ઢાળી, કાદરભક્ષના ચેદેરા સામે
જેવાની ડિમ્પન વિનાનો હું ચાલી નીકળ્યો હતો. તેને બીજે જ
દિવસે કાદુને ઝાંસી દેવામાં આવનાર હતી.*

૭

કુને ઝાંસી દેવાનાં સવારે જ અલાદાને લઈ અમારી
જુનાગઢની પોલીસ ઉપરવાની હતી. કાદુ તો પહેલેથી શાંત
અને ધીર હતો; એણે કહિ જ અલાદાને મળના માટે માગળું ન
કરી, કે ન સુખમુદ્રા બદલી. એ જાણે મોતને નિદાળી દુનિયાની
ગાંડા છેદી રહ્યો હતો; ત્યારે પહેલેથી જ સોધી, ખુની અને ઉતા-
વળીન્યા સ્વભાવનો અલાદાદ પળાડ મારતો હતો કે ‘મને એક
વાર કાદુની સુલાકાત કરી લેવા હો.’ છેવટ સુધી એણે એ
માગળું ચાલુ જ રાખી. પણ એ વ્યર્થ હતું.

‘હું દરિયામાં પડીશ ! જુલ કરડી મરીશ !’ એવી એ
ઘમડી હેતો હેવાથી આગખોટમાં ઘૂણ જોતાથી એને પગે
ભારી ભારી બેરીઓ પહેલાં છેક ઉંચે લાકડામાં સાંકળો નાખી
જરી દીધો હતો. આગખોટ ચાલી. અંભારામભાઈ અલાદાને
લેવા ગયા. એનાથી આ ભયંકર બેરીઓનો હેખાવ જેઠ ન
શક્યો. બીજ બાજુ એવા ભયંકર ખુનીનો જોનો નરમ પગુ કેમ
રખાય ? એ મુંઝવણું હતી. અંભારામ ભાઈ મારી પાસે આવ્યા.

* આ આપી કથા હરલાઈ દેસાઈ નવાયારો રસુ દખાનજીની
કૃતીમાં તેઓભીના પ્રથમાથી ધખીવાર કહી સંભળાવતા.

કંઈક તોડ કાદવા મને કહ્યું. હું અલાહાદની પાસે ગયો. ધામે ધામે ઝોસલાવી વાતો કરવા લાગ્યો. “ભાઈ ! અલાહાદ આપણે તો ગીરમાં જેણો દીપડાનો શિકાર કરેલો, પ્રાચીના મેળામાં નિશાન પાડવાની દરીકાદ કરેલી, અલ્લકુંઠના હવનમાં પદ્ધાણીઓ સાથે કુસ્તી ખેલેલા : એ જુની વાતો યાદ આવે છે તને ?”

સાંભળી સાંભળીને અલાહાદ નરમ પડ્યો. એણું મને પૃથ્વી “દરભાઈ ! કાલે તમને કાદરખસે શી શી વાતો કરી હતી ! મને કહો. મને એનાં સખૂનો સંભળાવો.”

મેં કહ્યું “ભાઈ ! એણું તો બહુ સમજની વાતો કરી હતી. એની વાત ઉપરથી તો અંભારામલાઈ આજ તારા પર નરમ થયા છે. તારા જેણો આનદાન સિપાઈ માણુસ આમ ગાળો કરે ને ઉત્પાત કરે તો કાંઠીઓં વરણુનાં તમાન લોકા એમ જ માને કે અલાહાદ મેતથી બીજે વલખાં મારે છે માટે તારે ગર્ભિયાર અનયું જોઈએ. થવાનું દરે તે તો થાસો, પણ હું દાઢે કરીને છેલ્લા ઘડીઓ નારી મરદાદ હુલાડવાની વાતો કરે છે એથી અમને સિપાઈઅરીના ખ્યાલ વાળાને તો બહુ ખોટું લાગે છે.”

અલાહાદ આવું સાંભળીને પીગળ્યો. એંકદે કે “દરભાઈ ! મારાથા રહેવાતું નથી. મને આમ જરૂરી લીધા છે નથી બાસુ પણ લેવાતાં નથી. બાકી તો મારે ઘણી ઘણી વાતો કરવાની છે હો !”

મેં કહ્યું “અલાહાદ ! તેં હરીને આપધાત કરવાની નમારી વાતો કાઢી તેનું જ ચાંપ પરિણામ છે. હવે નંત તું અલાહાદનાં કસમ આ કે મને હોં નહિયા આપ, તો દમજું એ “બહું કદવી નાખું.”

“દરભાઈ ! આ તો મને કડાયા ગામના પરેલની અદ્દુવા લાગી છે. તે હિં એને આમ બાંધ્યો હતો તે વખત પીડા ન સદાતાં એણું પણ મને એમ જ કહેલું કે ‘તને પણ તારા દુસ્મન આમ જ બાંધશો.’ વાલ મુક્કર ! આજ એ દુવા ફૂળી. ઐર ! હવે તો

કુકુન મારા ઉપલા બંધ કાઢોને, તો મારાથી ફરાય હરાય ! વધુ કંઈ હું નથી માગતો.”

છેવણે મારી પોતાની જવાઅદારી ઉપર અંબારામભાઈએ અલાદાના રારીર પરથી પગના બેડી સિવાયનાં બંધનો અસેડી લાધાં અને ફુકુન એક ડાળા લાથમાં લાથકડી નાખી તેની જેડીની ખીજુ કરી મારા ડાળા લાથમાં જરી. ઉપર એવટો પહેરો ગોકંબ્યો. હું અને અલાદાદ સાથી અનીંત એહા. ધીર ધીર એણે દિલનો તાપ ઉતારી નાખી મારા ભાતામાંથી મગજના લાડુ વગેરે ખાંદું, પાણી પીંદું, ને પટમાં ફાન્ડ વળનાં એ વાતોએ ચર્ચાએ. એણે શરીર કસું :

“ હરભાઈ ! આજકાલમાં જ કાદરઅસ્ત્રને શંસિએ ચઢાવશે. મારે તેં ચા દુનિયામાં જેનાથા વધુ જ્ઞાનું ડોચ નહોતું. મારાં પાપ એને ખાઈ ગયાં. હું જેની માયા ! મને એક વાર જીરમાં વાંસાઢોળ હુંગર પાસે બંદુક વાગેલો : મારાથી ચલાય નહિયે : પગમાંથી લોહીના ઘાથ ચાલ્યો : હું બેસી ગયો : મેં કહું ‘મામું, ખુદ લાદ્દિજ !’ મામું કહે કે ‘આમીન ! પણ તને ભૂકને નદિ ભાગું’ : એમ કહી પોતાના લાથમાં જેમ એક બાળકને ઉપાડી લે તેમ મને ઉપાડી લધને કાદરઅસ્ત્રે હોટ ભૂકી, આડે અવણે થદ વાંસાઢોળ માથે ચરી ગયા, અને ત્રણ ચાર મહિને મારો જાખમ મટયો. ત્યાં નુંથી એમ ને એમ મને તેડીને ફેરબ્યો. હરભાઈ ! આજ હરોગા નયારે એને અખર હેશે કે મને લઈ ગયા, ત્યારે એ મારો જ્યારો મામું વધુ દિલગીર થશે !”

અચારે અલાદાઈ ! એને શરીર અખર ! પણ હું જાણુંતો કરતો કે કાદરઅસ્ત્ર તો કયારનો કાયરમાં સૂચ ગયો હશે. પણ હું શી રિતે ઉચ્ચાર કરેં ! હું બેઠા રહ્યો. એનું પણ હૈયું ભરાઈ આવેલું. એમે અન્ને ઘાડી વાર ચુપ રહ્યા. વળા પાછું અલાદાઈ ચલાયું:

“ હરભાઈ ! તમે તો સમજતા હશો કે ખારવિદ્યા મરદાદનો આટો છો. પણ જુબ તો તમામને બધુ જ્ઞાલો છે હો ! જ્યાં જરીક બેઠા હોઈએ, ને એક પાંદું ખડખડે ત્યાં હસ ગાઉં.

દોડ્યા જઈએ. અમારે તો ટાઈ, તડો, વરસાદ બધું સરખું હતું. તમે માનશો ભાઈ ? એક દિવસ વરસાદમાં હું ટોળણી છોટા પડી ગયો તે જીવાળાના બોંચરામાં સુધી રહ્યો. ડેડ ખીને હિસે અપોરે હું ઉક્યો તો આજુમાં એક સાવજ વોરે અને આમ હું પડેલો ! છતાં સાવજે ય મને સુવૈલ નહિ. આમ મરણીયાથી તો મરણું પણ આધું ભાગે છે ! ”

ક્રીનાર બલારવટીયા સુધી થયો. અમે એથી થોડીનાર એડા રહ્યા. કાંઈ ઓલે નહિ. આગમેટ ચાલી જય, સંત્રીએ ચાંટા મારે, ચાંઝનું ટાણું, આપો હિસ તપેલા આલના અંતરમાંથી આપદા જણે દર્શિયાનાં પાણીમાં નીતરતી હતી; તેમ ખુની અલાતના અંતરમાંથી પણ આતશ ટપકી જતી હતી. એની યાદ્યાસ્ત ઉપરથી જણે પાપની શિલા ઉપકતી હતી. એણે ચલાયું :

“હરભાન ! એક હિ અદાચ્વટામાં હેમ્ફી સાહેઅનો ત્રાસ ભારી લાગ્યો. ને ગામ જાગ્યો તે તે ગામે ચચ્ચાર રક્ખલે તૈયાર. એના માથે ડેમ પડાય ? અમે ભૂખ્યા હતા. આવાતું મળતું નહાતું. તમે માનશો ! ૪૭ ઇંગ્લે એક શેર લોટ લીધા ને પાણી-ક્રોણ ઉપર જાયકવાહી હદ પાસે વિકમશીની ઘાર તમે તો નોંધ છે ને, ત્યાં અમે રાંધવા એડા. જ્યાં રોટલા તૈયાર થયા ત્યાં કાંઈક ખડખડાડ થયો. ચાંડિકા કહે કે ગીસ્તના પગી નેરું કંદક હેણાયું. અમે ભાજા. સાંટીધાર ગામ તો જરમણું રહી ગયું ને અમે ડેડ જનમાળાની પેલી ડાર ચાલ્યા ગયા. ભાગતે ભાગતે નક્કી કરેલ ડેકાળે પહોંચ્યા તારે સહુની ખાંચી થઈ કે કાંઈ જ નહાતું ! પણ તકદીરને આર્કિન કલી, પાણી પી, આખી રાત અમે પહ્યા રહ્યા. અને છતાં તમારા ભાઈંધો-ગોલીસ અમલદારો રૈથતને કહું છે કે ‘તમે રોટલા ખવરાવી બારવટીયા નભાવો છો ! ’

મધ્યરાત થઈ ગઈ. વાતો સાંભળતાં મને જોકાં આવવા લાગ્યાં હતાં. એટલે અલ્લાદાહે મને કહું “હરભાઈ ! મેં તો બારવટું

કથું છે, એટલે મને દાયકડી લલે પડી. પણ તમારે આમ ઐસવું પડે તો તો મને બહુ શરમ લાગે. તે તમે તમારે સુધ જવ !”

મને તો હુકમ હતો કે અલાહાફની પાસેથી દટવું નહિ, એટલે એક કલાક આદ કરતાં ડેક વેરાવળ સુધી હું એ જ દાલતમાં એઠો રહ્યો. વચ્ચે દારકા, પોરખાંદર, ભાગરેણ વજેરે બંદરો પર આગમેટ ઉભી રહી ત્યારે ઘણું માણુસો અલાહાફને નોંધા આવેલા. તેઓએ માનેનું કે કાઢુ પણ જેગો હશે.

વેરાવળ અંદરે કર્નલ હંફી આગમેટ પર આણી દુરથી ગણું જોઈ ગયા. અહુ જ સમજદાર અને આનદાન આદમીઃ નેનિક ખળથી કામ થાય તો બીજું બળ ન અળમાનવું એ એનું સુવ હતું. એણું અલાહાફને મારી સાથે જ એક મજૂરીમાં ચાર જણુ લેણા રહ્યાને ઉત્તારવાની આજી કરી. કાંદા પર કન્સેલ અલાહાફનો કુઝને સંભાળો. “હરભાઈ ! અલામેલી !” કહીને બહારવિદીયો છુટો પડ્યો.*

* આવી અંનક લક્ષ્યકર્તા કલેનાર, સાચા સોરઠી રણમા રંગાંનથ દેસાઈ હરપ્રાણ હંદ્યશાહ પાટ અહુ જ જખરદસ્ત બાંધાના, વલકડાય અને ડ્રાખદાર દેખાવના હતા. તેમનો પદ્ધત બાંદી અને હાઢીમુછ તેનારને ભુલાવો અવરાવે કે આ કાઈ રીખ હશે. નાગરોમા પ્રભાસવાળા હેસાઈંયો અસાદથી જ લંબરી ધંધો કરતા આવ્યા છે તેમ આ પુરુષ પણ વંદાદાર, પ્રમાણિક અને નિદર નર તરીકે ખ્યાત હતા. તેની દ્યાલુતા નો એક હુર્ગુણ જેવી હતી. પહેલા પચીંગ વર્ષ લુનાગઢ રાજની પોલીસમાં અહુ જ લાખમી કામા કરી કંબ કંબ હંચ ચેલે, પણ પછી સં. ૧૯૮૮-૮૯ માં ગીરના રંગથ અધિકારી નીમાચા. ત્યાં નેણું અદી વર્પના પચીંસ નવા જામો બાંધલા. નવાલ રસૂલખાનજીના અવસાન પણો એઠમીનીસટ્રેનનમાં પણ પાણ તેને ગીરમા નીચ્યા હતા. ત્પ વર્પની સરસ નોકરીથી જ્યારે કારગત થયા ત્યારે રાજ્ય આસ ડરાવ બહાર પાડી એની લાંબી ને નેક નોકરીની પ્રણાસા કરેલી. પૂરી સિપાહીનારી, સુરલમાની વિદ્યાઓ પારંગતપણું, રાજ પ્રતિ વંદાહરી અને કાંદીઓં વાર્ષી પર પ્રેમભરપૂર કાણું, એ એમની જુખાસીથતો હતી. એમનો હેઠ હેઠ માં અમદાવાહમાં પડ્યો.

૧૮

મું બધને કિનારેથી એ જણાં જ્ઞાણુમાં ચડતાં હતાં. એક આરત ને ખીજે એક જીવાન : આરતના ભાગ્ય પર માટલું હતું થારી વારમાં જ જ્ઞાણ પર ચડી જત.

“ આ માટલામાં શું છે બાઈ ? ” પોલીસે શક્કલરી રીતે પૂછ્યું.

“ જોળ છે. ”

“ જોળ ? જોળ કયાં લઈ જાઓ છા ? ” એમ કહીને પોલીસે માટલા પર લાકડી લગાવી. બેઠેમ વધ્યો. માટલું ઉત્તરાયું. જોળના થરની નીચે તપાસતાં માટલું ઘરાણાંથી ભરેલું નીકળ્યું.

તપાસ થઈ : બાઈ હતી કાદુની ફળેન જુલેઓં અને જીવાન હતો દીનમામદ : કાદુનો સંગાથી બદારવીયા. મફરાણુમાં ભાગી જવા નાંકેલાં. એ એવું સુઅદ્ધમાં પકડાણું.

આવી રીતે તમામને પકડાઈ. એને ઓળાભાવવા માટે શક્કાર લેખાને તેદાયા. કટલા ભરવાડ, રાયારી, આદિર, ચારણુ, કણણી વગેરે દ્વિતીનાં લેણા ઉપર રાજના અમલદારો કાદુના કરતાં એવઠા કરું વતાંની રહ્યાં હતા. લેણાને પૂછતા હતા કે “ આ દરામખોરાને રાટલા તમે હેતા હતા કે ? ”

તે વખતે દીનમામદ એલાતો કે “ જેના ઉપર શા માટે સિતમ ગુણરો છા ? રેટલા અમને એણે નથી હત્યા, પણ અમારી આ તલવારો-અંદ્રકાણે દીધા છે. અને એ રાયારી-ચારણીનાં બદકાં ઉપર અમે અંકુંક દ્વિવસમાં ચાલીસ ચાલાસ ગાડુ નહોતા એંચતા સાહેંગ ! અમે તો માલ માલ ખાતા. માટે એને આપણ નિર્દેખોને શીદ મારો છા ? ”

*

અસાહાર, દીનમામદ, ગુલમામદ વગેરે તમામ પકડાઈ જનારાયોને હિં. પાનલ કાડની કલમ ૧૨૧ અ ને ભગતી સૌરાષ્ટ્ર ધારાની કલમ સુજણ જૂન, હથિયારબંધ ડાકાધરી વગેરે તોદમત મૃક્ષી ફાંસીની સજી ફરમાવી.

હજુ કાંસીએ નહોતા લટકાયા. દરમીયાન નવાય અદાહર-ખાનગ જુનાગઢની કેલ બોવા આજ્યા. ત્યાં એહે તમામ ખુનીએની પર્ચે ગુલમદમહને હીડા. મૌદ વરસનો નાખૂક એટો : નમથી મુખમુદ્રા : ગુલાયના જોટા જેવું લાલી નીતરતું અહન : નવાય નિરખ્યા રહ્યા. “આને કાંસીની સળ ! ના, ના, એને જનમ-કૃષ રાયો. એનો જન લેણો મા.”

ગુલમદમહ છુવતો રહ્યો. કાહુની સાથે ગામયાં ભાંગવામાં લેણો રહેનાર અને ખાડારવિદ્યાના ભિતમોનો નજરોનજરનો સાક્ષી બાલક ગુલમદમહ જણી ગયો. ગુલાના રાદ પર ઉત્તરી ગંયા. બેંકમાં કેદાએ પાસે કુરાને શરીરક પઢે, નમાજ પડાવે અને અનેક કાંસીએ ચડનાર ગુનેણગરીની આખરી ઘરી ઉજળી અનાવે. મરતાને હિફ્મત આપે ને છુવતાને નેકો શીખાવે. એમ કરતાં કરતાં તો ખુદ નવાય પણ પોતાની નમાજ વખતે ગુલમદમહને પછ્યા તેડાવવા લાયા. આખરે ગુલમદમહ માઝી પાંચો. છેટા થયો. નવાએ એને જોતાની પાસે જ રાખ્યો. નોકરી આપી. પરણ્યાયો. આજ એ નેક પાક આદંની ગુલમદમહ જંગલ ખાતાનો આસીસ્ટન્ટ ઉપરી છે, ખુદની અંદરી કરે છે, અને પોતાને છન્સાનીઅતને માર્ગે ચડાવનાર નવાની હુના ગુઝરે છે.

કાહુના પ્રશસ્તિ-કાંઠોએ પૈકી એક રાસેણ

કુંગરે કુંગરે કાહુઠાના ડાયરા !

દાડુંગોળાની વાગે ડારમઠોર રે મકરાખૂંઠી કાદુ !

જુની વસ્તતી જમાદાર માર્ય મા !

એવડાં ને હુંઘ ન દધાએ લોકને !

એ રઢીઅણી રાત ભા. ર માં છ. એ રાવણુદ્ધિયાવાળા તથા ખીચ્યા જાય છ. તે સિવાય એના હુણ પાલીતાણા વાળા ચારણુ માણું-ખરે કહેલ છે તેમાના એ આ રહ્યા:

કાદરતું ખાડર કને જાણુ જુનેગાડ જાય

દિ' દેંઢે દેખાય. કમાડ હાટે કાદરા !

કાં કાર્યો કે મારસો બેદ્ધા ધરના જે,

ઓખડીયું ખાંગલે કૂટે છાતી કાદરા :

રામવાણી

વ. સ. ૧૯૭૦ થી ૧૯૭૨.

મ રાડાએ મારી મારીને કેર કરેલી કાહી ડામ ગાયકવાનાં ધારી અમરેલી પરગણામાં નવરી પડી હતી. ચારનું, ચારનું અને અભિજાનોની આખ્યાં ખાડવી એ એના એહી છવતરના ત્રણું ઉદ્ઘર્મો થઈ પડ્યા હતા. એના ગરાસ ચાસ તો ગાયકવાનાં ના અસ્કડ કાયદાની અને વ્યાજઆઉ વેપારીઓની લીસમાં ભાંગી ગયા હતા. પુરુષ કાહી અથર્મો આચયરતો છતાં એના ધર અંદરની નોગમાયાએ જૂનાં શીલ છોક્કાં નંહાતાં, એારડે બેસીને આધિએ ઉને આંસુએ ધણીઓનાં પાપ વાતાતી અને એકાદ એ બેંસોનાં ધી ઉતારી પુરષોનાં પેટ પૂરતી હતી.

કાહી ડામને ચોક્કરતા નણું સર્પોએ ભરડો લીધો હતો : ગાયકવાડી ગામડાંના પરેલોએ, વ્યાજસ્ફૂલ્યા વેપારીઓએ અને એના નિજના અધર્મોએ. એ વિધ તાપની ભણીમ સુરજનો સુત લરમ થાતો હતો.

પચીસ જ વરસ ઉપરતી તાળ વાત છે. ધારગણી ગામની શુંજરાતી નિશાળમાં વાણીઓ લોહાખાના છોકરા જ્યારે લેખાં ને મોપાટ જોગતા અને એક ભીજની પારીમાંથી દાખલા ચારી લેતા, ત્યારે એરાડને ખૂબે છ આડ રખુ કાડી નિશાળીઓ વચ્ચે વાદાવાદ લાગી પડ્યો હતો કે કોણ મોટેરં? ધાનાણી કુળ મોટું કે ગાંગાણી કુળ મોટું? ગાંગાણી કાડીના છોકરા કહે કે “એ રામભાઈ! તારા ધાનાણી તો અમારા ચાકર હતા. ધાનાણીએ કથાં એકલાં ગામતરાં કે ધીગાળાં કર્યાં સાંભળ્યાં છે?”

ઘઉંબગણો, શીળીઓટા મોઢાવાળો, ઉંચી કાહિનો અને માથા પર આંદી પારીને બાંધેલી જ્યાં લીરે લખણી પાંઘડીવાળો રામ નામનો એક છોકરા સળગી! ઉડીને જવાણ હોટો કે “ભ કાંચ હું ન જાણ. ભ ચાપડા મારે ઉંમેળવા નથી. આજ પારખું કરવું હોય હોય તો લાલો શેલ્યના વેકરામાં. હું એકલો ધાનાણી અને આમા તમે ત્રણ રામટા ગાંગાણીઃ આવો, ધાનાણું કરીએ. ને જુને છ મેટો. લાલો ને મારીમારના દીકરા દો તો!”

ધીગાળાના તરસ્યા છોકરાઓને સાંજ નો માંડ માંડ પડી. નિશાળનો ઘંટ વગણ્યો. કાડીના છોકરા ડાંગો લભ લઈ પાહરમાં ચાલી જતી જીદી અને આખંડ બંદુનારી શેલ નહીના પરમાં ઉત્તર્યા. લીસાનાળી પાંઘડીઓનો ને શીળીઓટા મોઢાવાળો ધાનાણી છોકરા મંડયો લાકડા કરવા કે “એકા લાટ, હવે ‘ગાંધું’ હોય તો જટ કરેને, નાકર આ હિ” આથની જણો અને આપણું કાંક મરણું તો અવગતે જણું, માંટ સર કરો, દમણાં મારેરાજ મેર અસી જણો.”

મામે ત્રણ જણા ઉભા તો થયા હતા, પણ એ લીરાળી પાંઘડીવાળા છોકરાના ગામના એક કુંભારનો છોકરા અને એનો એક કાડી છોકરા, એથ વચ્ચે પડીને આ એકલમદ છોકરાને વિનવીને હારે છે કે “એ રામભાઈ, નાલુક કોંકનાં હાથ માથાં ભાંગશે. લદો થઈને રેવા હે.”

“શવળ, હાથીઓ, તમે ફારે ખસી જવ! છ ત્રણ ને હું એકલો—આ ઘરી પારખું કરી લઈએ. આમાં કચ્ચા વેરતો કજુએ છે?”

પણ હેવટે રામને ઢારીને સહુ નોખા પડ્યા. રામ અને શવળ બેચ પાઈ દૂષ્ટતર ઉપાડીને અંધારે એક ગાઉ ઉપર પોતાના વતન વાવડી ગામે ચાલ્યા ગયા. પોતાની શક્તિનું પારખું ન થવાથી રામ પથારીમાં ધુંધવાતો ધુંધવાતો સુધી ગયે.

ભાર ચૈદ વરસનો રામ રોજ વાવડી ગામથી ચાલીને ધાર-ગણી ગામે ભણુવા જતો. પણ ભણુતરને ને કાડીના દીકરાને તો ભારમો ચંદ્રમા હતો. સાચનો કટકો અને જરૂરથી જ કોછ અકળ આગનો ભરેલો રામ હસ્તો તો કોછક જ વાર. ટોળ ટિખળમાં લગતો નહિ. વાત વાતમાં અન્યાય થતો હેઠાં ત્યાં આડો પડતો. પારકા કળ્યા ઉછીના લેતો. જાણું બોલ્યા વિના છાનોમાનો સણાયા કરતો. નંબુક ચોપડી માંડ ભણ્યો હશે. ત્યાં એક દિવસ એક બીજા નિશાળાયા ઉપર અન્યાય થયો ભાળાને ન સહે-વાયાથી રામ માસ્તરને રહેટ મારી ઘેર ચાલ્યો આવ્યો.

એકના એક દીકરાને આવો રજુનું અને એટીવાળેલ નીવ-કયો નેચ બાપ લમણું કૂટતેટ બાપનું નામ કાળો વાળો. લલાટે હૃદ દર્શને બાપ બોલતો કે “ રામ ! દીકરા ! આ ગરાસ ગાયકું વાડ સરકારે અટકાયતમાં લીધો. આપણી વીધે વીધે જમીન વહી ગઈ. પેલ આપણો ચોલ્યા લવનો વેરી જાયો, તે એકે ય વાત સરેડે ચડવા હોતો જ નથી. એમાં તને કોણું રૈટલો ખાવા હોશે ? ”

રામ બાપના ખળાપા સાંભળતો, પણ બોલતો નહિ. એકદે પડે ત્યારે કોછ ચોપડીમાં વાંચેલી ચોડીક કવિતાની લીટીઓનું રણણ કર્યો કરતો. એક તો હોતો આ હોકરો :

જનની ! જણુ તો લંકતણન
કાં ઢાતા કાં શર;
નહિ તો રેલે વાંચણી
મત ચુમાવીય નર !

એ લીટીઓ એને મંત્ર જેવી હતી. એ લીટી બોલતો કે તર્તું એની મા રાહોડયાછ એની નજર સામે તરખરી રહેતાં

પોતે જણુ કે એ દોડાની સાથે પોતાની માના ગુણુની રેખાઓ
મીડિયા કરતો અને પછી પોતાના જીવતર ઉપર આંખ ફેરવી જતો.
બીજી રટો એક ગજલની ત્રણ હુંકે :

ઘનીને ભર્ટ કે ખૂરો, ઘરીને સન્મુખે શૂરો
હડાયા હૃદભનોન ના, છંધુ ધિઃકાર તેતું છ.
કંઈ ના નામના કીધી, પ્રહેરે કર્તિં ના લીધી,
નાહિ કયાયે તું વખલુંયું, છંધું ધિઃકાર તેતું છ.
ભને તે લાલાય આપીને, પરાયા ઇક કાપીને
કરી ના અન્યની સેના, છંધું ધિઃકાર તેતું છ.

આ જેની એકની એક બદાલી કવિતા હતી. લાલતાં ને
સાલતાં એ રદ્દ્યા કરતો અને અપોદ રહ્યો રહ્યો અંદરથી
ઉક્ખ્યા કરતો.

૨

“કાણીયાણી ! આપણે માથે માછવાં ધોવાય છ.”

કાળો વાળો પોતાનાં હુંઘ ધર્ની ડાઢી ધરનાર પાસે ગાવા
એસ્તો અને લોગમાયાના અવતાર જેવી આઈરડોડાયાધ અડીખમ
ઘનીને પોતાના પહેણા હેઠામાં એ આપદ સંઘરતી હતી.

“કાણીયાણી ! રૂ. ૧૪૦૦ રોકડા ક્રાંટમાં ખાંધીને કરેણવાળા
પાસેથી આપ્યું જમીન છેણવવા ગયો, પણ એને તો એજ
ચેમાસાની નાપજ ખાવી”તી. પાડાનાં કાંખ જેવી મારી જમીન
ખાડી હેવાની એતી દાનત કર્યાં હતી ? ત્યાં જરૂ અમે ખીંગણે
ચાન્યા, કોરટમાં લેવાણું, ક્રાંટમાં હતા તે ચ્યાફ્સો ય રૂપીયા વકીલ
અમલદારંમાં ચવાએ ગયા. ઇંસલો ધણો ય મારા લાલમાં ઉત્થેં,
પણ જમીન છોડાવું કેમ કરીને ! વળા બીજી જમીન હતી તે ગરમદી
વાળાને માંડીને રૂ. ૨૨૦૦ ઉપાડી કરેણું વાળા પાસેથી છોડવી.

પણ મને શ્રી અમૃત કે પરદ વાગ્યા પાસેથી જમીન પાડી લઈ દેવાનો કાયદા ગાયકવાડ સરકારે એસ્ટેનીના નાંસથી ઘરયો દશો ! ”

“તમને પટલે નોંઠું કહ્યું ? ”

“મને ખાગાડવા સારુ ધારીથી પેદે માંથી નોરીસ તો આવેલા, પણ એણું એ કાગળાંએ દ્વારા રાખ્યો. હસ્ત વરસ સુધી આલ્યા ચાલ્યા વિના દંડ ચાડયે રાખ્યો. આજ એ દંડની રકમ હૈ. એક હજાર ઉપર પેણી તરારે દવે એ કાળમુણ્ણા મણેંમાંથી ફાટયા. દું દંડ શ્રી રીતે બદં ! ગરમલીનાણાનાં હા. ૨૨૦૦ ચુક્કયા વગર જમીન શ્રી રીતે પાંચી લઈં ! તો ન પાંચી લઈ ત્યાં સુવી ભરકારી દંડ તો નથી જ જય છે ! ”

“ત દવે ડાસ્તા પેંદેનું ધ્યાન શું પડું છે ? ” કાંઈઆણી રાતી ચાળ બની રહી રહી.

“ધ્યાન શું પડ્યું ? એણે તો મને કહી હાજું છે કે એક મિંચા વંત જાત રહું તો હું ડાસ્તા કુંબાર નહિ.”

“કારણ ? આપણું એનું શું ખાગાડું છે ? ”

“કાંઈઆણી ! તમે છ હુરજનને નથી એણાખતાં. ગાયકવાડનો ગામ પેંદે એટલે જ કાળો નાગ. શું કહે... ! ” કાંઈવાળાની આંસો ફાડી રહી.

આટલી વાત થાય છે ત્યાં ભરકારી પસારનો આનીને ઉનો રહ્યો. અવાજ હોયા “આપા કાગાનાળા ! દાંડો ઉતારે. પરદ બોકાવું છે.”

“કાંઈ કાગળાંએ છે ધારીથી ? ” પ્રજ્ઞતે પગે કાગાનાળાએ પૂછ્યું.

“હા, આપા, તમારો તમામ ગરાસ સરકારે જોતાની જમીન લઈ લીધેલ છે. દવે તમે જ્યારે હું. ૨૨૦૦ અને દંડના હું. ૧૦૦૦ ચુક્કવશો ત્યારે ગરાસ છૂટશો.”

“અધો ગરાસ જરૂરીમાં ? ”

“હા અણો.”

કાળોવાળો કાઠી ઉતારે ચાલ્યો ગયો અને ઘરના ખીજા
એરડામાંથી રામ ગાતો ગાતો બહાર નીકલ્યો કે

અનીને મર્દ કે ખૂસો, ઘરીને સન્મુખ શરો,
છાંયા ફરમનાને ના, જીવું ધિકાર તેનું છે.

“સાચી વાત રામ!” ભા રાડોડ બાઈએ ટોણો માણેઃ “જીવું
ધિકાર તેનું છે. સાંબળાને તારા બાપની વાત, બાપ રામ?”

“સાંબળી, ભા.”

“ને આ બધું તું એકે કે?”

રામ ગાવા લાગ્યો: “જીવું ધિકાર તેનું છે!”

૩

કા વાળાનો હેઠ ધૂઠી ગયાને વરસ વળોટ થઈ ગયું
છે. રાડોડાએ દવે એકલાં પડી ગયાં. પેટગુજરાની
મુંઝવણું ધીરે ધીરે કળાવા લાગી. ગરાસ જમીમાં ગયો, રામ
રજણ થયો અને ગામનો ડોસો પટેલ સરકારમાં હજુ યે શાં
શાં કાગળીઓં નહિ કરતો હોય એ કોને અખર? રામના
ઉધામા માને સમજાતા નથી. કોઈ કોઈ વાર રાત પડી જાય,
રામ ધેરે આઝો ન હોય, હાથમાં લાકડી લઈને આએ પાદરમાં
રામને જોતે, સીમમાં જઈ “એ બાપ રામ! મારી રામ! ધોરે
હાલ! એવા સાદ પાડે. રામ કયાંક ઉંડા મનસ્થા ધડતો
ધડતો પડ્યો હોય ત્યાંથી ઉડીને ભા લેણો ધેરે જાય. વાળું કરાવતાં
આએ પૂછે કે “એટા! તું મને કહે તો ખરો! તારા મનમાં
શું છે? તેં આ શું ધારું છે? આ મારાં લુગડાં લતાં સામું
તો લે! હું કાઢીની દીકરી ઉડીને કેવી રીતે મજૂરીએ જઉં?”

આઈની મોડી મોડી એ આંખોમાં જ્વલણતાં આંસુડાં રામ જોઈ રહેતો. અને પછી જાણે કંઈ અખર જ ન હોય તેમ ગાવા માડતો કે

“...જીબું ધિકાર તેનું છે.”

આઈએ થાકુને બાધણીઓ ગામે પોતાના ભાઈ રામસ્વામીને સંદેશ પહોંચાડ્યો કે “સ્વામીને કહેને, એક આટો આવીને એનની સંભાળ લઈ જાય.”

થાડે હિવસે રામના મામા આવીને હાજર થયા. અસલ નામ તો રામ ધાખલ, પણ સંસાર છોડીને પરમ-હંસ દર્શામાં રહેતા હોવાથી રામસ્વામી નામે એળખાતા. અવસ્થા વરસ પચાસેકની ફણો, બહેનલાઈ એય એકજ ઘમીરાંના હતાં. આઈ પણ જીવતરમાં આકરાં પ્રત નીમ કરનારાં: એક નીમ તો રોજ સૂરજનાં દર્શન કર્યા પછી જ આહાર પાણી લેવાનું: એમાં એક વાર ચોમાસાની એલી ઐડી. ધમદ્યાર વાળમાં સૂરજ દેખાય નહિ, ને દેખ્યા વગર રાહોડાએઠને અન્ન નામ અપે નહિ. એક હિવસ, એ હિવસ, એમ એકવીસ હિવસ સૂરજ દેખાણું નહોતો ને આઈએ એકવીસ અપવાસ મંચ્યા હતા.

એવી બહેનના સંસારત્યાગી ભાઈ રામસ્વામી પણ રાનની હંદેરમાં ઉતરી ગયા હતા. સંસારની ગંડી એને રહી નહોની. પણ એણે એનનાં કદ્યાંત સાંભળ્યાં ને ભાણેજના ઉધ્વામા દીડા. આઈએ ભાઈને જાનામાનાં કહ્યું કે “આ છોકરો કયાંઈક કટક થઈને ઉડી જશો. એનું દલ દનિયામાં જરૂરું નથી.”

રામસ્વામીએ ભાણેજને પોતાના લાથમાં લીધ્યો. આપો હિવસ મામો ભાણેજ એય જેતરમાં જઈ લાથીલાથ ઐઝનું ડામ સંભળે અને રાતે મામા રામાયણ, ગીતા વગેરેના ઉપદેશ સંભળાવે. રામ છોટા એસીને સાંભળ્યા કરે. મામા એને એકધ્યાન થઈને એહુલો દેખી સમજે કે રામ ગળે છે અને સંસારના ઉઘમમાં એનું ચિત્ત ચોંટતું આવે છે. પણ મામા ભૂલતા હતા. રામ તો

એ ધર્મના ચાપડમાંથી પણ ઉલ્લેખ જ ઉપહેશ તારવતો હતો:
ગુમાયણું અને ગીતામાંથી એના કાન તો વીરતાના વેરાગના-મરવા
મારવાના જ સુર સાંલળી રહ્યા હતા.

૪

ઓ સો પેટલે વાવડીનો ગાયકવાડ. જાતનો કંલાર પણ
થેડે જમીનનો અહોળો વાડીયટ રાજે. ગાયકવાડનો મુખી
પેટલે તો થેરે હોમ હોમ સાયણી અને ચાપરંપાર જતા. એ
મતાએ વાવડીના પેટલે ડેસાને બંદેડાની નાનાંના હતો. સરકારમાં
ઝેની હજાર જાતની અટપોરા ચાવતી જ હોય. અમલકારોનો
એંઝા કુલકુલાં કરવતો કેટલે ડેસાનો એંલ ધરમ રાજના આદી
જેંબા લેખાતો. અને ફેટેફટખાના નિસારાં ચા રાજના માથા ઉપર
નેગા થયા હતા ! ડેસા ગરીય દારીયાંને દારી ન કરું ને પર-
ધરમાં મળુરી કરવા જ્યા માં પોતાની રાતાંદી લેવા
નાનારાં પાંચથી ડેસા પાવલું પાવલું જાચ પડા છ. આં, ડેસાએ
નો કુદુંઘીએને ય કાંયા છાડ્યાં હતાં ? સગાંની જમીનાની કારમ
ડેસા જોતે જ છાનામાંનો લર્યે હતો અને એમ પાંચ-સાત
વરસની દ્વારમ ચાડાતાને પછી સગાં લ્યારે સામડી કારમ ભરી
ન રહે લ્યારે જમીન જોતાની કરી સગાંને આવાં અનાવતો. એનો
દ્યાન્યાંદ્યાણો ! જોતાના સગા દીકરા શવળાંને અરીય આંદું : જોતાને
ને દીકરાને મનમેળ નહોતા તેટલા સાડુ એણું અણીણું ઉતારવા જ
આઈને નહોતું આએયું : દીકરા શવળાંનું એણું એ રીતે કમોત
કરાન્યું હતું. સુવેલો શવળ રામનો લેઝાંધ હતો.

એક દિવસ સવારને ટાણે ડેસા પેટલના આવા ધમરોળ ચાલી
રહ્યા છે. કેટલાં કેટલાં દાદ લેવા આવનારાં ગરીબોને ડેસા
ગાળો આપે છે. ન કહેવાનાં વણું કહે છે. એમાં એક બાધ
ઉપર ડેસા તૂરી પડ્યો : ફાટે મ્હેંયે એણું એ બાધને ધમકાવી હૈ

“રોડ ! ડાકણુ ! ગામ આખાનાં છોકરાને મંતર જંતર કરવા ન અને મારું છોકરં લરાધ ગયું ત્યારે કેમ ન આવી ?”

ધાનાં લુગડાં પહેરીને ગરીબદે ભોડે એક જોગણુ જેણી લાગતી બાધ ઉભી હતી. એણે જવાબ દીધો “તોસા લાધ ! મને જેખને આવાં બેણું ? વિચાર કરો બાપ ! હું નથુરામજી જેણા સાહુ પુરુષનું છોડ. હું રાધાઆધ. મારે માથે આ વિજળી કાં પડે ?”

“ત્યારે કેમ નહોંઠી મરી ?”

“આપ ! મારું મન નહોંઠું વધ્યું. મને ભવિષ્ય માહું કળતું”નું. આવરદ્ધનાં હોરી સાંઘવાનાં મારી સત્તા થોડી હતી બાધ ?”

“તું-ડાકણુ ! તું જ મારા બાળકને ભરખી ગઈ.”

એટલું આલી ઊસો ઉલ્લો. થાંલકીએનાં વચ્ચે રાધાઆધ સાંદરીને એણે પરોળે પરોણું મારી.

મીળું જેવા દેવવાળા રાધાઆધ માર ન સહેવાયાથી ટગલો થઈને નીચે ઢળ્ણા પરી. તોસાનાં સામે દર્દી કરવીને એણે કંચું “તોસા પટેલ ! આ એ થાંલકી વચ્ચાણે જ નારું કમેાત થારો. તે હિસ્સ સંભારને.”

એમ કહીને એણે ચારે કાર નજર ફેરવી. આવે ઉંબેલા એક જુવાન ઉપર એની મીઠ હરી. એ જુવાન રામ હતો. રામના મનમાં રટણ ચાલવા લાગ્યું કે ‘...જાણું મિઃકાર તેનું છે.’ રામ એણે કે પોતાની નોંધપોથીમાં નવો હિસાબ લઈ જતો હતો.

ઊસો રામ તરફ વલ્યો “કેમ આવવું થયું છે આપા રામ ?”

“તોસા કાકા ! મારું આખું ય ખળું જમીમાં શીદ જમા કરો છો ? મારે આખું શું ?”

“તમારા બાપના એ પરતાપ છે આપા રામ !”
પટેલ એલ્યો.

“ડેસા કાકા, મારા ખાપને હવે શીદ સંભારો છો ? મને જ જવાબ આપોને, હે મારું આપું ખજું શીદ જાતી ખાતે જમા કરો છો ? મારે ખાતું શું ? ”

“ખાવ ચોરી લુંટીને ! ખાપદાદાનો ધંધો છે. તમારે શી લાજ શરમ ? ”

“ચોરી લુંટ ? પરસેદો રેડીને નહિ ખાવા ધો તો પછી ચોરી લુંટે જ મન ચડો ને ડેસા પટેલ ? ”

“હા, એ કરો એટલે સરકારની તુરંગનાં સોના-સાંકળાં તૈથાર છે તમારા સાર, આપા રામ ! જવ, કરો કંદુનાં. ”

રામ ડેસાની ઓસરીએથી જિતરીને પાછા વળ્યો. અને ધેર પહેંચ્યો તેટલી વારમાં એને કેક વિચારો આવો ગયા : આ મારો બાપુડા મુળ ગરાસ : એના ઉપર જાતી એડી : હું લોહી-પાણું એક કરીને કાચ્યો : તો ય ખળામાંથી ખાવા પૂરતું ન રહ્યો દીધું : હું ગરાસીએ, ખીજ મળજરી કરવા કયાં જાહે ? મારી રંડવાળ માને શું અવરાતું ? આ બધું કરનાર કોણું ? વાવડીનો પટેલ : વાવડીનો રણીધણી : વાવડીનો ગાયકવાડ : ગામોગામના પટેલો ગાયકવાઈનાં જ જૂજવાં રૂપ. આવાં અસત અને કેદ ઉપર ચાલતાં અમલમાં પીલાવા કરતાં તરવાર ધેમેડીને ચોડે ધારે ખાવાનો જૂનો સમો શું એંટો ? ”

સાચા જોટા કેક વિચારો રામને દેયે રમી ગયા. ડેસા એની નજરમાં જડાઈ ગયે. એડ મેલાને રામ પાછા રજગવા માંડ્યે. એક ડેસાને પાપે એને આખી ગાયકવાડી અટકી. એનું માથું ફરી ગયું. એમાં એણે દાજે ભરાઈને ગામના એક સરધારા કુંભારને માર્યો. સુક્રદમો ચાલ્યો. ને રામને વણું મહિનાની રીપ પરી. ધારીની તુરંગમાં રામને પૂરવામાં આવ્યો. ત્યાં પલટનના સિપાહીઓમાંથી એક પહેરગીર સાથે એને હેત બંધાણું. એ પહેરગીર રામની છુપી ખાતર બરદાસ્ત કરતો હતો. રતે હે દિવસે જચારે એ ય જેણા થતા ત્યારે છુપી વાતો કરતા હતા. રામે તો ત્યાંથી જ

પોતાની વેતરણું આદરી દીધી હતી. આ પહેરગીર ડેણું હતો? ગાંડળ તાખે અમરાપર ગામનો કાડી : નામ ગોલથુવાળો : ગાંડળની હદમાં એક ખૂલ કરીને ગોલથું આંહી નોકરીમાં પેસી ગયો હતો. રામને એણે કહી દીધું કે “ મારે બા'રા નીકળા જવાનું મન છે. જરૂર પડે તો તેડાવને !”

ત્રણું મહિને છૂટીને રામ ઐવડી દાજભર્યો બહાર આવ્યો.

૫

“**રા**મને કેંબે, દ્વારે હું ચોડા દિની મેમાન છું. એક વાર આવીને. મને મળી જય, ”

આઈ રાડોડાધાઈનો આ સર્દેશો રામને જુનાગઢમાં મળ્યો. જોલણું ધારીથી રાજનામાં દધને જુનાગઢમાં ઉપર-કોટાની નોકરી લીધેલી ત્યાં એનો તેડાયો. રામ સંતલસ કરવા ગયો. હતો. આઈનો મંહવાડ સાલળાને અંતરના ઉડાણુમાં કંદક હરખાતો અને કંદક ફુનિયાની હેતપ્રીતને લીધિ દુઃખ પામતો રામ ગોલથુને લેણો લઈ વાવડી આવ્યો. આઈની પથારી પાસે બેસાને દીકરો હિવસ રાત ચાકરી કરવા લાગ્યો. આઈ રાડોડાધાઈનું જનજરમાન શરીર દ્વારે ફરી વાર ઉલ્લંઘાય તેવું નહોંનું રહ્યું. હીવો ધીમે ઝાંખો પડતો હતો. અસલી જુગની કાહીઆખુનો માચો ચિતાર આપતાં રાડોડાધાઈ સંસારનાં અનેક વિષ વલોલી વલોલી, પી જઈ, પચાની, અમેલ છુંબ, ગામતરે જાતાં હોય તેમ ચાલ્યાં ગયાં. માતાના પીંજરને લરમ કરી રામવાળો પણ મનમાં મોકળાશ અનુભવવા લાગ્યો. એની એ બહેનો બાઅરીઆવાડમાં પરણુંવેલી તે પણ આવી પહોંચી. અને સંસારનું છેલ્લું એક કરજ ચૂકવવાનું-આઈનું કરજ કરવાનું બાકી રહ્યું તેની વેતરણ કરવામાં રામ લાગી પડ્યે.

“ ભાઈ ગોલણું !” રામ ચાર પાંચ દિવસે તપાસ કરીને એલ્યો, “ તારી જરૂર પડશો. ધરમાં વાલની વાળી યે ડોસા પટેલને પ્રતાપે રહી નથી. પણ આપણે કેઢા બચારા બાપડાને નથી કન્ડવાં. મારવો તો મીર મારવો છે.”

“ છે કાઈ ?”

“ હા, આપી ગીરની વસ્તીને ડોલી ખાનારા તાંત્રણીઓવાનો મફનજુ હુક્કરાં ધીના ઉંઘા ભરીને અમરેલી વચ્ચેના જથું છે. આજ સાંને આંખોએ.”

તે દિવસ સાંને ચલાળાની સીમમાં ધોળાડું પાસે ને ય જણુંએ મફનજુ હુક્કરનું ગાડું રોકડું. ગીરનાં અગાન લોણાં માલધારીઓનું ચૂસેલું લોલી મફનજુનાં અંગ ઉપર છલકી રહ્યું હતું. મફનજુની પાંચ માયુની કાયામાંથી પરસેવના રેગાડ ચાલ્યા. રામવાળા જાડી મંચાતમાં ન પડ્યો. તરવાર જેચીને એટલું જ કર્યું કે “ જીવતા જનું હેઠળ તો હા. ૧૫૦ રોકડા અને એક ધીના ઉંઘા કંઈ હે. મારી આંધનું કાંઈ કર્યું છે.”

મફનજુ હુકરે આ હુકમ ઉદાવવામાં “ જાડુ જ થાડી વાર લગાડી. એને તો દેંયે દામ હતી કે જીવતા હથું તો હા. ૧૫૦ આદ હિમાં જ ગીરમાંથી હોલી લેવાએ. ગીર હું છ ત્યાં સુધી લુવાળા—ખોણને વાંચા નથી.

ગાડું હાડીને મફનજુ અમરેલીને મારે પડશો ને રામગોલણું વાવડીનો કેડા લીધા. એથે પક્ષ પોતપોતાના મનમાં ખાટ્યા હતા.

૬

“ એન માકબાઈ ! આંહી આવ.”

“ કુમ રામબાઈ ?”

“ લાખુભાઈ એન ક્યાં ? એને બોલાવીને એથ જણ્ણીનું આડી આવો. મારે કામ છે.”

એથ બહેનો ઓરડામાં આવી. મા કેવી માના વિનોગનાં આંસુ હજુ એથ એનોની આભિભાઈથી સ્કડાણાં નહોતાં. ભાઈના મનસુખાના ભણુકારા પણ એથેને દેયે બોલી ગયા હતા. ભાઈ શું કરી રહ્યો છે તેની ગમ પડતી નથી. ત્વાં તો આજ એથ એનોએ ઓરડામાં શું નેયું ?

ધરની તમામ ઘરવકરીના એ સરખા ટગલા અદ્દીને વચ્ચે ભાઈ ઉધાઉ ભાથે એડો છે. ધરની ભિન્ના ઉપરથી ચાકળા ચંદ્રવા, ધરનાં જાહાંના ગાંભા, ખુણે ખુણે પંહલી નાની મોડી જણ્ણો. જે કંઈ હતું તે તમામ ડસ્તરીને ભાઈએ એ ટગલા કરેવા છે : એથ ટગલાનું અરખા બેદંચવાનું ધ્વાન એટલે સુધી પદ્ધાંચાહવું છે કૃ એકમાં તારીથી, તો ભીજમાં કાઢી મુક્યાં છે. ભીતમાંથી ગીતાંગાં ખણુ ઉતારીને ટગલામાં ભાગે પડતી બોંચી નાખ્યા છે. કેમની કર્યે વિભાગાકાં ઓદીયાં વાળો, કરંડા, કુમળા, કરીની કાઠ કંઈ મોડી રૂપળી પણ રાતાંચાળ આંગેવાળો, સ્થાત જારનો એક જ ભાડ ગેડા છે. એક બીજી ભાથે સંકોડાઈને ઉલ્લંઘી એન એનોને ભાઈએ કહ્યું “ એથ જણ્ણીનું અક્કેક ટગલો ઉપાડીને ભરી લ્યો ગાંસટીયું.”

એનોથી બોલી ન શકાયું. થંબીને એથ જણ્ણીઓ ઉલ્લંઘી થઈ રહી.

“ જી ઉપાડી લ્યો.” રામે ફરીવાર કહ્યું. જણે ક ગળાની અંદર સંભારની તમામ મીડપને ભરડી નાખવા રામ મહેનત કરી રહ્યો છે.

નાનેરી એન લાખુભાઈને સાદ તો નીકળી જ ન શક્યો. મોટેરી માટુભાઈએ નીતરતે આંસુડ આટલું જ કહ્યું કે “ભાઈ ! બાપા ! આમ શીંદ કરી રહ્યો છો ? અમારી દસ્ય જ સંચોડી દેવાઈ જાય છે, રામભાઈ !”

“તમારે અટાણે રોવાનું નથી. આ લઈ લ્યો. લ્યો છો કે ગામગાંથી બામણોને બોલાવું ?” રાદોખોળ રહીને રામ બોલ્યો.

મહીરના પાલવ આડે આંસુડાંની ખારો છુપાવતી એનોએ ભાઈની બીજીક છાતું છાતું રોતાં રોતાં એય દગ્લાની ગાંસડીએ બાંધી લીધી. ધરમાં કાંચ જ ન રહ્યું. જે ધરને અંગણે નણે ભાંડરડાં બાળપણુંના રમતો રમ્યાં હતાં, તે ધર આજે મુસાફરખાનું બની ગયું. ખાલી ધરમાં રામ આનંદથી આંદા હેવા લાગ્યો. સીમમાં નેટલી જમીન બાકી હતી તે શેલ નહી વચ્ચે આવંદા છુફુનાથ મહાહેવની જગ્યામાં અર્પણ કરી દીધી. પછી એણે ગાડું નેડયું. એય બહેનોને ગાડે બેસારી બાખરીઓવાડમાં એને સાસરે મુક્કી આવ્યો : માંદાએને કાતરે પહોંચાડી અને લાખુઆધને સોખડે. એનોના સાસરીયાવાળા વડ દાયરાને છેલ્લા રામ રામ કરીને પાછો વળો આવ્યો. છેલ્લી ગાડો છુટી ગઈ. ધરમાં આવીને એકલો ઘોર આનંદ્યો ખેલી ઉડ્યો કે “આમાં કાંચ માર્દ નથી. આ તો સમરાન છે.”

૭

“આ” કાતરીયુંવાળા ભણ્યું કમળું છે ? ”

ધ્રારગણી ગામના કાહી દેસાવાળાના કારજમાં લોકીક આવનાર કાહીનો દાયરો મોટા ઇણીઓમાં લીધાને છાયે એહો છે. કસુંબા લેવાય છે. એ લરહાયરાની વચ્ચોવચ્ચે એકેલા એક અડીઓમ છુફ્ટી બાખરીઓએ, એક પુરે વીરાસત વાળોને વાંડોટડા થઈ અંબાદ રંગને લૂગડે એકેલા એ જુવાનો સામે નેયું અને આંખે નેજવાં કરી (આંખો ઉપર દાથની છાજલી કરી) જણ્યા છતાં અણણ્યા થઈ અસહી લાખમાં પૂછ્યું “આ કાતરીયુંવાળા ભણ્યું કમળું છે ? [આ કાતરા રાખનારા બહારો (!) કોણું છે ?]”

“આપા સાવજ ધાંખડા ! ઈ બેમાં આ નાનેરા વાવડીવાળા રામભાઈ છે, ને મોટેરા અમરાપરના ગોલણુવાળા છે.” કાઢકે એણખાણુ કર્યાની.

“ડીક ! ભષ્યું કાતરીયું રહીયું લાગે છે હો ભાઈ ! જુવાને શુરવીર કળાતા છે હો ભાઈ !”

દીપીચા ગામના બાબરીચા સાવજ ધાંખડાનાં આ મર્મ-વેણુ સાંભળાને રામ ગોલણુ એક બીજી સામે ખસીઆણે મોટે જોઈ રહ્યા છે. પોતાની ક્રીણું ક્રીણું ઉગેલી દાઢીને ‘કાતરી’ કહેવાતી સાંભળાને બેય મનમાં સમસમે છે. રામની આંખમાં લાલપ તરવરવા લાગી. એણે એ બાબરીચા સામે નજર નોંધીને પૂછ્યું :

“આપા, વાવડી તો હર વખત આવો છો છતાં મને ન એણખી શક્યા ?”

“ગદપણુ છે ને ભા ! એટલે ભૂલી ગયો.”

“કાંઈ વાંદ્યા નહિ આપા ! કાંક દિ અમારે વળી કાતરીયું માંથી કાતરા થાશે, નકર કાતરીયું તો બરીયું જ ના ?”

દામરે ઉઠ્યો. રામ ગોલણુ વાવડી તરફ વણ્ણા. રસ્તે રામ ઇકા એટલું જ બોલ્યો કે ‘ગોલણુભાઈ ! હવે તો ‘કાતરી’ના ‘કાતરા’ કરીને સાવજ ધાંખડાને ફર મળીએ ત્યારે જ આ મેણુંની કળાતર ઉત્તરશે.”

“કાતરા થાવાની વેળા હાલી આવે છે રામભાઈ !” ગોલણુ ધીરજ દીધી.

આ ‘કાતરા-કાતરી’નો મર્મ એમ હતો કે અસલના કાળમાં દાઢીના કાતરા તો એજ જુવાન રખાવી શકતો કે ને અણુવાણે પગે ન ચાલે, પગાળો ગામતરું ન કરે, સાથે આટો ને આવરદ્દ એટલે અણીણું વગેરે અને એકાદ માણસ રાખે, ધેરે રોટલા આપે, દુઃમનને કહિ પીડ ન બતાવે, પોતાનું નામ અમર કરવા જેવી વીરતા બનાવે. આ લક્ષ્ણો વિનાની દાઢી તે ‘કાતરી’ કહેવાય-

આ રીતે રામને આપા સાવજનો ટાણો ખટકવા લાગ્યો. મુંગો મુંગો એ ઘર બેળા થયો.

પદી જોલણુંને, કારને આવેલા ફૂફડાવાળા જોદાને નાગ નામના એ ભાઈઓને, તથા દીક્ષાવાળા વીસામણુંને બેળા કરી રામ ઘરની અંતર છેલ્લી વારની ભરસત કરવા એડો, રામે વાત ઉચ્ચારી “કદો ભાઈ નાગ જોદા ! હું તેં ગણોગળ આવી ગયો છું. તમને પણ ફૂફડામાં ભૂરે પટેલ સણે ષેસવા હેં એમ નથી. તાં હેં શો આવ લંવા બાકી રહ્યો છે ?”

“નેંદો તમારો ને જોલણુભાઈનો વિચાર.”

જોલણે કહ્યું “મેં તો કયારની રાખ નાખ્યા છે. રામભાઈએ પણ હું બુંસી લીધી. તમારું મન કહ્યા.”

“અમે તથાર લીધોંને ને વીસામણું તું ?”

“હું ન બેળોા.”

“તરી ઉપાડો માળા !”

હરદ સંગાંથે આદારવટે નીકળી વડાદાર રહેવાના સોગંદ જામ સુરજનની માળા ઉપારી અમુક હિવસે અમુક કુકાણું માગવાના અંતલસ કરી સહુ નોંધા પડ્યા. સહુ પોતાતાની તથારી કરવા દેવે ગયા.

હરદંલ હિવસે રામ વાવરીથી નીકલ્યો. પ્રથમ ગયો ડારલે વાસામણુંને કહ્યું “કાં બેર, હાલો છોઠા.”

“હું...હું રામભાઈ !”

વીસામણ જે જે હેં હેં થઈ ગયો. “આવા હોયણું નેશો લઈ શું કર્યું છે ?” એમ વિચારી રામ ચાલી નીકળ્યો. ફૂફડે ગયો. જઈને લાક્ષ કરી “નાગ જોદા, ઉડો, ને આલો સુરજ-હેવની. પ્રથમ હીગળાજ પરસી આવીએ.”

“પણ અરચી નેશો ને ?”

“તો ફૂફડા લાગીએ.”

“આજ હોગણું શુદ્ધ પૂનમ છે. હોળીનાં શુકન લઈ લેશું ?”

“ક્યાં જાણું ? આંહી તો એળખાઈ જાણું.”

“ રાવણી જાહેરે. ત્યાંની હેઠળી વખતાનુમાં છે. કદ જામણે. એમાં કોઈ ઓળખશે નહિ. એકાનીયું લીડી લેશું.”

એજન્સીની હડુમતના રાવણી ગામને પાદર પુનમની સાંજે જગ્યાર હેઠળી અગટી છે. કુંડળું વળાને માથુભની મેહની ઉભા છે. ગામલેટા પેતાનાં નાનાં છોકરને નેરી હેઠળી માતાને કૃતા આંટા મારે છે. પાણીની ધારાવાડી હણે કેક માણસો અંદર નાળીએ દેખે છે. એમ ચોડીવાર થએ. ભઢક ફૂફી ગયા. છાણાનો આડ. ધાલ અરક પકડી ગયો. અને ઘૂઘરી લેનાનો વખત થયો. ‘ભાઈ ઘૂઘરી?’ એવા લાકડા કરતા લેટા એક બીજાને ઘડેલી આગના દગલો ઝાળવા ધ્યે છે, ત્યાં તો નણ બુકાનીદાર જીવાનો લોકાની લીડ રોંસદ્વા ધડ મારીને મોખરે નીકળી આવ્યા અને અજિની આકરી જાળાને ગણુદ્વારા વિના લાકડીએથી દગલો ઝાળો અંદર ઉટા ભારેલા ભાલીએં દાથ કંચાં. ભાલીએંમાંથી પેણેલ વહેલી ઘૂઘરી એ વણુંએ ચાખ્યા. પછી પાછા નીકળી ગયા. સા નેંદ્ર રખા પણ કોઈ એંગાળી સક્રયું નહિ. ઈ જાણ કયાંના? માણા લારી લોંફડા! એમ ચોડીક વાત થઈને ફૂફી ગમ. હુદાએરો હુહા કેંદ્રા લાયા. લેટા હુદાની એક ઉપર જામી પડ્યા.

C

 તાશણીના પણસાની રાતે કોઈ હરામખોળી રાવણી ગામના એક લુદાણાને ભાર મારી એક હજર ડીપીએ લૂંટી ગયાની વાત ગામોગામ કુરીછે અને વાવડીનો ડોસો પેણેલ બહેમાદ ગયો છે કે આ રામ જોકણું કયાં જાધ આવીને ધરમાં ઐસી ગયા દશે? બિલાડી ઉંદરને જાતે તેમ તેમ ડોસો રામ જોકણુંની ગંધ લેતો રહ્યો. પણ રાવણીની લૂંટ પછી આદમે હિવસે રામ, જોકણું, ચોડ અને નાગ કુંડલેથી ગાડીએ બેંડા. ચાન પાસે ચરણટેવળના થાનક પર પહોંચ્યા. સુરજદેવણનાં બેથ થાનકે અક્કોડ ચોરાસી

જમાઈ. આઠ વિવસ સુધી કસુંથા કાઢયા અને પછી ગાડીએ એસી કરાંચી ઉનર્યા. ત્યાંની પોલીસે શક ઉપરથી આ ચારેને અટકાયતમાં લીધા. ધારી ગામના ફેઝફારનું ખૂલ કરનારા કરણું હાજા અને લખમણું નામે તેાદમતસરા હોવાનો પોલીસને વહેમ પડ્યો. એની પાસના રૂ. ૭૮૦ અટકાયતમાં રાખ્યા. આ ચોરોએ કહ્યું કે “ભાઈ, અમે કરણું હાજા ને લખમણું નથી, અમે તો વાવડીનો રામ, અમરાપરનો ગોલણ વગેરે કાહી છીએ ને દીગળાજ પરસવા જાધારે છીએ.”

પોલીસ કહે “તો તમારો જમીન લાનો.”

“આંદી પરદેશમાં અમારો ડોણું જમીન થાય !” એમ વિચાર કરતાં રામને પોતાનો ચેળાભાતો કાહી દાનો કાળીએ સંભર્યો. એને જોતી પોતાનો જમીન કેયો. ઉપરાંત રામે પોલીસને પોતાના વિષેની ખાતી માટે વાવડી ગામના શેડીએ પર કાગળ લખવા સરનામું આપ્યું. એમ કરી નશે દૂર્ઘટા. ચારેને દાના કાળીએ જમાડા જૂહાડયા. ચારે ભગવાં કૂગડાં રંગને દીગળાજની જત્રાએ ચાલી નીકલ્યા. જાઈને જત્રા જુવારી લીધી.

ગોલણે કહ્યું “રામભાઈ, પોલીસે વાવડીમાં પૂણાણું કરાવ્યું હોય. અને આપણે જાહીએ છીએ કે જવાબમાં આપણાં કેવાં ગીત ગવાણું હશે. માટે હવે આપણે આંહીયા જ લાગી નીકળીએ.”

“પણ ભાઈ !” રામે સંભાયું, “ઓલ્યો કાળીએ કાહી આપણે જમીન થયો છે. એ બચારો નવાણીએ વચ્ચે દૂરાઈ જાયને ! આપણાથી એને દ્વારા કેમ દેવાય ?”

ચારે પાછા કરાંચી આવ્યા. કાળીએ કાહીને મળ્યા. પોતાનું ચેટ દઈ દીધું. કાળીએ કહે કે “ભાઈ, ભાગવું હોય તો લાગી નીકળો. મારું તો વળી જે થાય તે ખરું.”

“ના, ના, ના, ભાઈ !” રામ મફુમ બન્યો; “ચાલો આપણે પોલીસમાં જાચ તને જમીનાખતમાંથી મોકળો કરી દઈએ.”

પાણ પોલીસમાં રહ્યું થયા. કાઈચાવાડથી કશા અખર ન આવવાથી તેમજ બીજા ડેકાનું દાણ નહિ હોવાથી પોલીસે આ ચારે જાત્રાળું મેન રણ હિંદી. ઇપીચા થોડી વાર પછી લઘ જવાનું કચું. બેર આવાને રામ કંઢે “ભાઈ, ઇપીચા વોલ્યા ગયા ! હવે આપણે ઝટ આ દાના કાળીચાની ઉપરથી આપણો ઓછાયો અસ્થી કરીએ.”

ઉપછાસ. કરાંચાથી પાંચમે સ્ટેશને જઈને ગાડીમાં લાગ્યું થયા. ગાડી ચાલી જય છે. નંબરમ ઉત્તરું જાણ્યા છે. ત્યાં તો આગાંલે સ્ટેશનને પોલીસ આવી પડેંચા. ચારેને અટકાપતમાં લીધા. કારણું કે વાવડીથી ડાસા પટેલના નાર કરાંચા પોલીસ ઉપર આવ્યા હતા. તારમાં લાખ્યું હતું કે “એ ચારે જાણ્યા રાવણી ભાંઝાના તંડુમનદાર છે. માં જાલદાન.” આવેં તાર એજન્સી પોલીસના હતા : “ અમારી હુક્કી કાંને લેવા આવે છે. તંડુમતદારને સાંચી હેઠળ.”

ચારેને કરાંચા લઈ ગયા. ત્યાંથી તેચો એજન્સીના અગસર થાણાવાળી પોલીસ હુક્કીને નુપ્રત થયા. કરી ગાડીમાં બેદા. આપે રસ્તે રામવાળાએ પોલીસા સાથે એટલી બધી સારાસારી રાખી કે પોલીસ ગાઢક અન્યા. છલ્લા દિવસને પરોઢિએ, સહુન ઉત્તરવાનું રસ્તનાન કુંદાવાવ દૂંદું થાણ્યું, ગાડી ધારી પડી, રામે પોલીસને ઓલે ગંભેરા દીકા, એટલે પોલીસની અંદુક લઈને રામ ગાડી અનાર ઢેક્યો, પાણી જાદાણું હેકના, નાચ પણું ઉત્સો, એક જોડ રહી ગયો. અચીચાણી પંદ્લી પોલીઝ હુક્કી એક જોડને લઈ અગસરે ચાલી ગઈ. કાઈચાવાડમાં હસે હિશાએ તાર છુટ્યા.

૬

સંચાર ૧૯૭૦ના વૈશાખ મહિનાની અજવાળી દશમ હતી. મંગળવાર હતો. ઉજ્જો, અગે લાટ અને ઉચ્ચા કાડાનો તેસો પટેલ તે દિવસ અગોરે વાવડીના થડમાં કષેર ગામે તેલીનો

આગળીએ ઘડાવવા જતો હતો. એના હથમાં ભાવળનો કટકો હતો. અનારે માણસે અંદળાં તેણે સહેજ પૂછ્યું કે “તોસા ભાઈ, આપણે ખળખળતે અપોર શીદ ઉપધ્યા ?”

“અરે ભાઈ, ઓલ્યા ડેસરીએ ઉત્તર્યા છે ને, તે એની સાઢુ માણેક થંલ ઘડાવવા જાઉ છું.” તોસાએ ભાવળનો કટકો ઉંચ્યો કરી બતાવ્યો. તોસા પેટેલની જીબમાંથી ધગધગતો મર્મભોલ વરસર્યો અને અનારે એંદળ લોંકા મર્મ પામી ગયા. કરાંચાથી રામ જોલાળની ટોળા પકડાને ગાડીમાંથી ભાગી છૂટી હતી અને વાવડી ઉપર ક્યાંદ્યક તુરી પડ્યે એવા ભાણુકાર તોસાને પોદતા હતા. તેથી તેલીના મળખૂલ અદોખસન માટે એ આગળાએ. કરાવવા જતો હતો. તોસાનું વેણુ લોકાને તે દિવસ બાહુ વહેં લાખ્યું. તોસો નંદાનો જાણુનો કે આ મસ્કરીને સાચી પાણનાર કાળ પોતાનાથી ઝાડો છેંદા નહોંતો.

આગળાએ ઘડાવને તોસો પેટેલ આવી ગયો. સંજ પડી. તીમાંથી જોધથ ગામ ભણી વલ્યાં. હજુ જોધુલીને વાર હતી. એ વખ્યાને શેલ નદીની બેખડમાંથી ત્રણ જુવાના તલવાર ભર રિકળી પડ્યા. સરેડાટ વાવડી ગામમાં ફાખવ થયા. જેમ અનને નાંડ જય તેમ તો પોતાના દુઃમન તોસાના દીકરા માધાને બેલો દાંડા. જુવાન માધ્યમ જોળની હુકાનેથી નારંતા તોળાવતો તો. એણું ખુલ્લી તલવારે રામને ભાલ્યો. ભાગતાં જ એ એ ! કહેતો એ દ્વારા દઈ લાયો. ‘જોલા રેને ટપકા !’ વી નાંડ પાડીને રામે ઉધાડી તરવારે વાંસે હોટ દીધી. “રામની રામ આંધી ગયો. માધાને દીર મારવાનો તો ધરાડો હતો, પણ જનુને ચંદુલા બહારવટીયાએ માણના આંગ પર વાગના ટોચા કર્યા. રીઠારીઠ થઈ ગઈ અને તોસો પેટેલ પાટળો બહાર નીકળ્યો. એણું પોતાનો કાળ દાંડા. ચાંસ નાખીને ભાગ્યો. રામ એના ફળીમાં પહોંચ્યો. એક જ પલક-અને રો નાડાઓરીનેથી નીકળી જતાં પણ પાછળથી એના ચોરા નેઢા જાલીને રામે પણાડ્યો. કાટકા ઝીક્યા. પ્રાણ કાણી

નાખ્યા. ખરાખર એ જ ટકાણું અગ્રાખર એ જ એ થાંભલીઓની વર્ચો-ન્યાં ખંલાળાયાની જગ્યા વાળા સંત નયુરામજીની દીકરી સાધી રાધાયાઈએ તોસાના હાથના પરોણુની પ્રાઇટો આછને તોસાનું કમોત વાંચેલું.

મારીને જુવાન અદારવરીયો કાળભેરવ શો ઉભો રહ્યો. હુમની અલમસ્ત કાયાએ લોહીનાં પાટેડાં ભરી દીધાં લતાં તેમાંથી એણું લોહીનું તિલક કર્યું. ‘કે સુરજની !’ એકતો નીકળો પહુંચે. પાછળ ગોલણ ને નાગ ચાલ્યા. નીકળો તે પહેલાં તો એ બનાવ આખા ગામમાં કુઠી ગયો હતો. નીકળતાં રસ્તે રામની કુદ્ધનું ઝારકું આવ્યું. તાજી દોષેલા ફુથનું એથરં જાલીને કુદ્ધ ઉલાં થઈ રહાં હતાં. ત્યાં સાદ સંભળાણું “કુદ્ધ, નારણું !”

“નારણું આપ ! મારા પિસામા ! અહુ ખોડું કર્યું. ગજબ કર્યો રામ !”

રામ કાઈ ન ખોલ્યો. ચાલતા માંદ્યો ત્યાં કુદ્ધએ કહ્યું “થઈ તે તા થઈ આપ ! પણ હવે છેલ્લીવારનું મારા હાથનું દૂધ પીના જાઈશ ?”

“લાગો કુદ્ધ !”

આખું એથરં ઉપાડી લીધું. ઘરટ ! ઘરટ ! ઘરટ ! આખું ખોલ્યે રામ ને ગોલણ બેય ગરાતીની ગયા. ફ્રીવાર “કુદ્ધ, નારણું !” કહ્યું. કુદ્ધએ હુંખાણું લીધાં. અને પર્ચાસ વરસનો રામ પેતના મનેરથને માર્ગ ચાલી નીકળ્યો. ને વેળાએ વાવડીના સીમાડા ઉપર વેશાખ શુદ્ધ દસમનો મંગળવાર આરે છેડે આથમતો હતો, વાવડીમાં જાદુન પેસહું હતું, અને ભાઈવિંડાણું બેનના કેવો રાગ કાઢીને ઘેરાનાં આળ ભરવાડોની આથેરી જોકમાં રોતાં હતાં.

“હવે ગોટડ ?”

“હવે કુદ્ધદે : તોસાને ગૂડ્યો તેમ ભૂરાને ગૂડવા.”

“ખરાખર. હાંદો.”

ઉપદ્યા. કૃષ્ણ આવ્યા. રતે ભૂરા પેટેલને જોન્યો. પણ ભૂરા પેટેલ દેર નાંદેતા. બુરો ગંઠક માતથર એક હતો, પાકા સુરાહી હતો, અને આંકડાડી મલાલ પંચાલતનો ઉપાધક્ષ હતો. એ બહારદુર નર અંદુક પણ આંદી જાળુંતો. એ વરતીને પીડાનાર નાદેતો. લાગે છે કે ઇકત નાગ-ગોહડની સાથે એને લોખિલાઈ નકરારો ચાલતી હરો તંથી જ આજ નાગ-ગોહડ રામને એને માથે લઈ આવેલા. પણ ચાલ્યા. અહારવટીયા ‘આવાવાનું’ રદેકાળું ‘દ. મીંગો કડો’ નામે એણાખાલ છે તાં આવ્યા. લાંથી ગીર-જેતલખસર ‘આવાવાના’ અહારવટીયાને નાખમેઃ લાંથી ચાલતી કનં કુણેઃ કનડા ઉપર અફલાઈનું રહ્યા. ગિરનારમાં આવ્યા. ટોળી લાંથીઃ રામ, જાંખણ, જાંદાટ, નાગ, દરદુર તગમરીઝો, વાલેરો મફાળો, રામ ભીરા-ગાંઘાને મધાલીઓં પઢાણુઃ એમ નવ જાળુંનું જૂથ અંદ્યાણાં. પીંફાસા ગામે જઈ, લાંના એક ડાહી દરાસરના આશરો લઈ દાંગળાજની જાતોના ભગંયા બંધ ઉતાંયાં. ચોરારી જમાડી અને કંચરીઓં પહોંચ્યાં. રામ તે હિસસ કંડું મીંદાળ લાંથી વરગને બન્યા અને નવ જાળુની જન નેતી મેનતે માંડે તારળ ચહયા ચાલી નાડેલો. તે હિસસ એની અવરથા વરસ પરોસ નેટલી જ હતી.

૧૦

અ।

અઠ શુદ્ધ અગ્રિચારસ હતી અને વાર શુદ્ધવાર હતો. ગાયકાડ તાખાના જોવીદપરા ગામમાં હવે વાટયો બરી હતી. જોખન ગામમાં પેરી બયું હતું. છેલ્લા પાણીચારી પણ એકું ભરીન વહેતી થઈ હતી. પાણીશરકે કાંઈ રદ્યું અડ્યું હોર અવેડા ઉપર ઉલ્લું હતું. એ વખતે આઠ જણ્ણાની દ્વાર બેંગા રામ જોવીદપરાને પાદર આવી ઉંબા રહ્યો. ગામમાં પેસતા પહેલાં રામે કહ્યું. “એલા ભાઈ, ઉલા રહેણ હારયંધ. હું ગણુતરી કરી

લઈં.” એમ કદ્યી રામ માણસો ગણુવા લાગ્યોઃ એક, બે, ત્રણ
...નવ ને દસ.” દસની સંખ્યા થાતાં રામ અમદ્યો : “ એલા
આપણે તો નવ ધીએ ને ?”

“ રામભાઈ, ઈર ગળો તો ?”

“ એક, બે, ત્રણ આર.....નવ ને દસ.”

“ આમ કેમ ?”

“ હીક હીક ! કાંઈ નહિં, કાંઈ નહિં. લાલો છાનામાના. દસમો
સુરજ. સુરજ આપણી બેરે છે.”

એમ સમજ સુભજનને રામે શ્રીકૃષ્ણ કાદ્યું. પાદરના
દનુમાનની હેરીને જોટે શ્રીકૃષ્ણ વદ્યર્થ. દ્વારો કુલ જેવો જોટે
નીકળ્યો. “ હાઉ ! એસ ! શુકુન પાકયાં. દ્વારો હવે.”

ગામમાં જણા રામ એડલા સુરજના પંજાવાણા લીલા નેંબા
જાલીન ગામના અનારમાં ઠેલવા લાગ્યો અને આડ જણાને
કણ્ણું કે “ તમે લંટ કરો. પણ આટલી જાડ વાળને ! લંટ
કરવામાં ડેસ આડ અંન હીકરીને અંગે અડશો મા. અના ડીલનો
માથે દણદેના દાળના પણ્ણો લાય તો ય કુવ અગાડશો મા.
નીકર રામ જોળાએ હેઠો. બાજુ વિના કારણ ડોઘનો કુવ લેશો
મા. મારકર કરવામાં મરજના ન છાંઢનો. નીકર ગાયકવાડીને
દેખાની શકાશે નહિં અને સુરજ આપણું બેંગો લાખણો નહિં.”

એ અથાં નામો પગાવવા માટે રામ ચોડા ભરતો ડિલો.
લેઝ લુંટ ચઢ્યા. એ પંદેલાને મારી વાયલ કર્યો. ઝ. ચાર દણર
દશ ચાલ્યા ગયાનું બોલાય છે. ગામમાંથી નીકળાની વખત
સુરજની જે બોલાવા. તે ત્વિસ તા. ૩-૭-૧૬૧૪ કાં.

એજ રાતે બોડપડં ભાંધ્યું. પછી તો ગામને પાદર પોતાના
જણુની સંખ્યા ગણું શુકુન જેવાની રીત થઈ પડી. દસ ગણણાય
તો જ દનુમાનને શ્રીકૃષ્ણ વધેરી ગામમાં પેસે. નહિં તો સુરજની
ના સમજ ચાલ્યા જાય.

જતાં જતાં ગાયકવાડના મેટા મથક ધારી ગામમાં કે જ્યાં
પેદળ પલટન રહે છે, ત્યાં એક ચિહ્ની નામતા ગયા. દિવસ ઉંઘે
ચિહ્ની વંચાણી અંદર આવી મંત્રલયનું લખણું હતું કે “અમૃક
અમૃક ગામો મેં રામવાળો જ ભાંગયાં છે. ધીન નવાણીઓને નાદક
કૂટશોં નાદિ. ગરાસીઓ ઉપર ‘એક આની’ વગેરે નવા નવા કર
નાખ્યા છે તે કાઢી નાખને. નાદિ તો રાજભાઈલો થંનો તો કંદણું
છે, પણ ધોળ દિવસે ધારીને ચુંચ્યા નાખીશ. લીં રામવાળો”

ગાયકવાડી પોલીસ અને આનુષાણુની એજન્સીસિં
ટોળ વળાને રામને જાબવા ફરવા લાગ્યી. પણ અહારવિદીયા તો
રોકે રોજ ગામયાં ભાંગતો ગયો. ધારી અને અમરેલી કેવાં
પોલીસ નેમજ પલટનાં માતાર મથકો પણ અહારવિદીયાથી
અંગી ગયાં. ગામના ગઢના હરવાળ પંદ્લા પંદ્લા પંદ્લા થવા લાગ્યા.
તેના દુદ્ધ બેડાણું :

ધારી અમરેલી ધ્રુબે, ખાંલા થરથર થાય,
હરવાળ હેવાય, રોછે હે'એ રામડા !

[હે રામવાળા ! તારા ભંધી ધારી, અમરેલી અને જાબા કેવાં માદા
ગામ થરથરે છે. સાંજ પણ્ઠાં પંદ્લાં તો ગામના હરવાળ બીરાઈ નય છે.]

x

બોડાવડ ગામમાં એક છગન ભારાજ નામે વટલેલ ખાલ્લણું
હતો. બંધુની ગયો હતો. ધરમાં ત્રણું તો ડોગણું એસારી હતી.
પરાં દથીઆર આંધીને દરતો ફરતો. અને બોલંતા કે “રામવાળો
મારા શા હિસાખમાં ? આંધે તો છુંકી દઉં.”

એક રાતે છગન ભાટલો દાળી દ્રોણાઓમાં પડ્યો છે. પડ્યે જ
ભરેલી બંદ્ધ પરી છે. એમાં એચીતા રામવાળો આંધો. એકલો
આવીને ભાટલા ઉપર ઉભો રહ્યો. દાઢલ કરી કે “ઉંડ એ વટ-
લેલ ! મારી થા !”

જગન ઉડ્યો. બાધેલા જેવો અની જેવા લાગ્યો. રામે કુરી ત્રાડ દીધી. “ લે બંદુક, હું રામવાળો !”

જગનની શુલ્ષ ખીલાઈ ગઈ હતી. એ તો હરી જ ગયો. એંટ મારીને રામે એની બંદુક આંચડી દીધી. ખીજુ બાળુ જગનની રખાત કાળજો ઉલ્લિ થઈ રહી હતી તેને રામે કંચું “પગમાંથી કંડલાં કાઢી નાખો ઝટ.”

કંડલાં કંડાયાં. પછી રામે જગનને પૂછ્યું “ એલ, તુંથી શું બનવાનું છે ? ”

“ કંધ જ નહિ. હું ભૂલ્યો છું.”

“ આ લે આ તારી બંદુક ને આ તારી કાળજોનાં કંડલાં. હું ઉત્તરી ગયેલ તા ય એતામ જોગાએ અવતરેલ છો એમ સમજું જાવા દઉં છું.”

જગનના થરથરતા લાથમાં બંદુક આપીને અદ્ધરવરીયો ચાલ્યો ગયો.

જગનું વડી ગામે ચાચ્યા. પોલિસપટેલને ઘોરડે ગયા. ત્યાંનો પોલીસ પેટેલ ભૂરેલ ભાગી નીકળ્યો હતો. એસરીમાં ઘરની બાધાઓ હેઠી હતી. ઘર લુંટ્યું હોત તો તૈયાર હતું. પણ રામ ન રોકાણો. માત્ર એચીંતાં એસરીની ખીંતીએ એની નજર પડી. એણે કંચું “ લાઘ નાગ, પટલની એલી બંદુક ઉપાડી લે.”

કુકટ બંદુક લઈને ત્યાંથી નીકળી ગયો.

૧૧

૨ કોહરને કુંગરે, આપાદ મહિનાને ટાકે અપોરે આવો સંતલસ થાય છે:

“ સો વાતે ય મારે તમને દુરોહાળાનું ગામતર્દ કરાબજું રામલાઈ ! ”

“ છંગોરાળે તો ભારાથી ડેમ જવાય આપા હનીરવાળા ? તમારા જ લાંડુ આલાવાળાને ત્યાંના જૂડા દિક્કરે ચાડીરીમાં રાખ્યા ચોકી કરવા એસાર્યો છે. આપણે ઉડીને એતી-કાડીની ચોકી ચૂંધશું ? ”

“ રામભાઈ ! આલાવાળો ત્યાં નથી. અને હું તમને સેને ધરવી દઉં. એવું ગામ છે છંગોરાળા.”

“ સેતું હું નથી નેતું નથી નેતું આપા હનીર.”
રામ અણ્યો નહિ.

“ એર ભાઈ, સોના ઝપા સાડુ નહિ, પણ જુદમના કરવા વાળા એ જૂડા દિક્કર અને મુખજી દિક્કરનો અફકાર તું રામ ઉડીને નહિ અટકાય તો ખીજું કાણું અટકાવશે ? તપાસ્ય તપાસ્ય ભાઈ ! છંગોરાળાના એ દિક્કરોના ચોપડામાં એક વાર આવેલો એકદ્ય કાડી કે કણુંખી આ જન્મને કેંદ્ર આરા નીકળી રાક્યો છે ? ”

રામનો ચહેરો અદદ્યો, એ ચેકાધરને હુંગરે એકું એહે રામની આંખ આગળ વ્યાજભાડિ વેપારી તરવયો. હનીર વાગાએ લાગ નોઈ આગળ અકાંચ્યું.

“ અને ભાઈ ! અમારી નાની ધારીના હવાલ તો નિયાલ્ય ! જૂડા અમારો કાળ નીવડ્યો. નાની ધારીને ઝાકી આપું. એનાં હુડ, એના હગા, એની મેલી કળવકળા.... ”

“ બસ આપા હનીર ! ” રામ વરંચ એલ્યો; “ હાલો, છંગોરાળું ભાંગતું છે; માયા સાડુ નહિ, વ્યાજભાડિનાં રગત પીવા સાડુ. હાલો ભાઈએ.”

ચેકાહરને હુંગરેથી આખી ટોળી ઉત્તરવા લાગી. સાંજ પડતી આવે છે. કેંસો ઉલાં ખડ ચરે છે. તે વખતે એક જેરાવર જુવાન આડો ઝર્યો. રામે પૂછ્યું “કાં ભાઈ મેડ, શું ધારું ? ”

“આ ડાંગ ઝગાવીને તમારે હાથે તલવાર આંખી લેવાતું.”

“પછી બરદો મલક સાંભરણે નાદિ કે ? રખારી છો એટલે ગાયની માયા લાગશે નાદિ હું ? આ તો આવણું છે હો ભાઈ ?”

“પારણું કરી જુયો. નીકર અંધ્યું હેઠે ને ?” મેઝ રખારીએ જવાબ દીયો.

“હિક. લકો ત્યારે જેણા.”

ને મેઝ રખારીએ આપણે આદારવીયાની આતમી દઢ દીની જીવી તે આ ચેકાડરને કુંગરે લાલ્યો. નવ લતા તેના હસ થયા. નાની ધારી ગામનો દમીન્દ્રાળો ટોળાને દાઢ હજોરાળા ઉપર ચાલ્યો.

સાંજની રંજ્યો રહી ગઈ છ. આથાં આથાં ગામડાં વચ્ચેની ઉજાજડ, નેરા ખાતરાંથી ભરેલી, ખાઉ ! ખાઉ ! કરતી એકાન્તમાં, એક લારજુવાન અને હેલાવારી કુંભારણ ગંધેદું લાંબાને લાલી આંત છે. એચીનું અને અસર થઈ ગયું છે કાઢીના સુલક્કમાં જુવાન બાઈ માણસ કંચાળું લાલી ન શકે એ પોતે જાણે છે. ગંધેને રચકારો કરતાં ખાણ વગડો વદરે અવાજે ચાંદીયાં પાડી રહ્યો છે. એમાં જો કુંભારણું દરતારાન ગામનો સીમાડ આડ હસ દાંબા, કાળા પટળાયા હાડા. થદકી. થાડીએ વારે વાતોનાં સુર સંભળાયું. બાહ્ય ગંધેયથી અળગી દાલી રહી હતી તેને અદ્દે દરે એને માથે દાખ મેલી દાલવા દાંબી. બઢી થાં ત્યાં પગદાં એલખાં: આથમતી સાંજનાં અંધારાં અગ્રવાળાં વચ્ચે. અગ્રીચાર અંધાર રંગના આકાનાદાર, અંધૂકીયા, દાઢીઅણા આહમી હીડા. ગંધેલી લડકી. “આધ પણ ગલબારણે અગ સંકાડી કંડાને ખાને કાઠ ઉત્તરવા દાંગી. તે વખતે શામબાળોએ ટૈંકા કરો : “બલી મા, બલી મા, ભાય્ મા એન ! મ તો હું રામભાઈ નું. ઉલ્લી રે” આપા ! હું એડે તુંને કોણની બે નોંધ.”

કુંભારણ અટકી ગઈ. આવેદેં એનું ગંધેદું ય કાન માંડિને ઉલ્લું રહ્યું. રામે પૂછ્યું :

“કયાંની છો એન ?”

“ગઢીઅણાની.”

“ નાતે કેવી છે ? ”

“ કુંભારું ”

“ ડાસા પટલની નાતની ? કંકર નાલિ. તમે એન્યું તો મારે પૂજયા હેકાણું છો. આ લે બેટા, આ રામનું કાપડું.”

ગીયામાં હાથ નાખી મુડી ભરી. કુંભારણ એનને બહારવટીયાએ કાપડું દીધું. કંચું “ કાલી જ તું તારે. કોઈ તારું નામ ન લે. કોઈ કન્ડે તો કહેકે કે રામલાધની એન છું.”

બુધાનડી અને ગધેણું ગઠીએ ચાલ્યાં ગયાં ને રામની ટોળા બરાબર રાતના ૧૦ ને ૧૧ વચ્ચેની વેળાએ દેહમલ નહીને કાંઠે ઉતરી. આખાડ શુદ્ધ અગીયારસની એ રાત હતી. વાહણાંની ઘટામાં આદી દાઢાઈ ગયો હતો.

દેહમલ નહીને ઉલે કાંઠે દુરોહાળા ગામ પાંચી પંને પથરાઈ ગયું છે. નહીને કાંઠે જ ગામના ઝાંપા બાદાર સરકારી ઉતારો છે. અંદર હોવો અળે છે. નિયમ સુણ્ય આદારવટીયામાંથી ચાર જાળું ઉતારા ઉપર હોડયા. એરડાના ખીંચા કમાડ ઉપર પાડુ મારી સાંચ પાડ્યો કે “ ઉધાડો. ”

“ કોણું છે એ એવફૂદું ? ” અંદર એહેલા એક અમલદારે કંટાળાને પૂછ્યું: “ આ ગીરસ્તવાગાએને તો કાંઈ અસુખ જ નથી. ત્રાસ કરે છે. પંચ, કાલે તુમાર કરીને લખો પોલીસ આતા ઉપર. ”

ખોલનાર અમલદાર પોતાના અળાયા પોલીસાભાતા ઉપર કાઢ્યો હતો. આજકાલમાં જ હળામી ગીરસ્ત આવતાની હતી એ એસાણ પર જઈ બિચારો મરાઠો તજવીજદાર (વસુલાતી આતાનો અધિકારી) આવું ખોલતો હતો. પણ બારણે ઉભેલા બહારવટીયા એ ગાળો પોતાને હેવાતી માની ખીનયા. જેરથી પાડુ મારી બારણાં તોડ્યાં. અંદર ગયા. અમલદારની પાસે એહેલા પંચ પસાયતા પાછળી બારીએથી ઢેકોને દેહમલ નહીમાં ઉતરી ગયા. નિર્દીષ શંકરસાવ એકલો રહી ગયો. એને જાટકા દ્વાને બહારવટીયાએ પસાયતાની એક બંદુક ઉપાડી, બહાર.

નીકળી જાપે હતુમાનને શ્રીકણ વધેરી ગામભાં ગયાં. ત્યાં સામે એક આદમી મળ્યો. માથે ગોડાનો ભારો છે. બહારવટીએ પડકાયો :

“ ઉલો રે અલા, કોણ છા ? ”

“ મ તો હું નાનજુ ડાટવાળ. આ જુવોને, ભાઈ તમારાં પાપમાં ઘેર ઘેર જઈ, બાધુંની ગાધું ને છોકરાંના નિસાપા વહેરી તમારા સાડું પાગરણ વેઠે બેળું કરું છું. તમે તો ગામડાનો દાટ વળી નાખ્યો ભાઈ ! ”

કંટાળેલા ડાટવાળે માન્યું કે એ પોદીસ પાર્ટી છે. બહારવટીએ જાણું કે એ અમને ગાળો હે છે. એને થપાટ ભારી ચુપ રાખી કહ્યું “દાદ અમારી બેળો.”

સહેઠા બહારવટીયા એક શેરીમાં એક મોટી તેલી ઉપર જઈ ઉલા રહ્યા. એક લાંબો સાદ પાણ્યો “ ઉધાડનો ! ”

તેલીના ઉંડાણુમાં આવે આવે મોકું ક્રળી હતું. એ ત્રણ નોખનોખા ઓસરીએ જોરડાં હતાં, અને ઓસરીમાં બેસી જૂઢા ને મુળજુ નામના એ પ૦ વર્ષ ઉપરની અવસ્થાના ઇંકર ભાઈઓ એડા હતા. હુકાન વધાવીને ઘેર આબ્યા પછી રોજની રીત પ્રમાણું જુદી ને મુળજુ મસ્ફત કરતા હતા કે કયા કયા કળને કેમ કણસવામાં લેવું : કાને ગળે વ્યાજની, દાવાની, જરૂરીની વગેરે જુદી જુદી જરીએ હૃત્યાઃ કાનાં જોરડાં નવાં ચણુાય છે : અને એમાંથી આતું એ લાડોનું હિવસ રાતનું રટણું હતું. કહ્યું જોરડું કેટલે વરસે આપણા થાલમાં આતી. શકે તેમ છે ! ”

ડેસાનાં કાવતરાં ઉપર ઉદાસ થતો ભલો દીકરો ચતુલુજ પણ એડા હતો.

કુરી વાર અવાજ આવ્યો “ ઉધાડો ! ”

ચતુલુજ ઉડ્યો, ત્યાં તો જૂહા ડેસા કહે કે “ના, તું નહિ. બારતનોનો સમય છે. તેલીએ કોણ હોય કોણ નહિ ! હું નાઉં છું. ”

જૂહાએ તેલી ઉધારી. પાણીના પૂર શી ટોળી અંદર ઢુસી. દોડીને નણુ મરહેને દાખા હાથા. તરવારો કાડીને કહું “બહુ લોહી પાણા છ. લાગો હું કાડી આપો.”

“ લાઈ સાચ ! અમારી પાસે કાંઈ નથી.”

વાત સાચા હતી. અષું નગર નાણું કુંભા બેળું કરી નાખેલું. પણ અધારવિદીયા કેમ માને ? મંદ્યા તલવારના ચરકા કરવા : પેટ ઉપર, લાય ઉપર મહેં પર, પીડ ઉપર : તે ય લોધાણા ન માન્યા.

ઘરમાંથા જુહાની એ જુવાન આણાત હીકરીએંનો. જુહા અને ભૂગળુંની ઘરવાળીઓનો તથા દીકરાની વડવાડાએંનો દોડી આવી. અને પુરણોની ચાંગ દાટ, પાલવડા પાથરી વિનવવા લાગો કે “એ લાઈ ! એને ડાઈને મારો મા. આ લો આ અમારાં ઘરણાં. એને મારો મા.”

ત્યાં નો ઉધારી તેવીની બદાર ઉભેદા નેજના અદ્દમાની દાક્ષ પરી કે “ નેંને કાઈએંનો ! સંભળાન્ને ! આદ્યું ઐન્યુંને સંભળાન્ને. કેં નેં હો, એનો છેંડા ય ન અં. અભરદાર, આયુનું કાંઈ લેતા નહિં.”

સાંભળાને આરવિદીયા આડી પટેલી એ બાઈએને કષે છે કે “ અસી જાવ આપ ! તમારું અમારે ન ખો. તમે અમારી એનું દાકરીયું. કેંડી રો. અસી જાવ.”

એમ કંદી વળી પુરણોને મારવા લાગે. ત્યાં વળી પાછી તેલીએથી ખૂસ આંચ કે “સાચવન્ન, કાંઈત જનથી મારદો મા. વધુ પડતા પીટશો મા. હું ચાંપ રાખો ! ધણું ટાણું થયું !”

જુહાને, ભૂગળને ને ચતુબુજ્જને તરવારના ત્રીસ વીસ ચરકા થયા, આખાં શરીર ચિતરાઈ ગયાં, ચતુબુજ્જને તો પેટમાં એક ઉંડા ધા પણ પરી ગયો, છતાં એન માન્યા. અને બાઈએંનો લાયમાં પોતાના અંગના દાગીના ધરી આપવા આવી તે બહારવિદીયાએ ન રાજ્યાં. થોડું ધાણું જે કાંઈ ઘરમાંથી મળ્યું ને લઈ બહાર

નીકળ્યા, નીકળાને 'રામભાઈની જે !' 'સુરજની જે !' બોલાવી.
રામે પડકાર કર્યો કે ' જૂડા મૂળાજી, આટલેથી ચેતને, ગરી-
બોનાં રગત જોખાં પીને !'

એટલું બોલી પાછા વલ્યા. પહેં જ જૂડા દૂનહીચા નામના
પટેલનું અલરે લર્હું ધર ઉલ્લું હતું. ગામમાં બીજાં એ ધર હતાં
લવજી શેડ તથા ભવાન પટેલનાંઃ જાણુંદું લોમીઓ. હમીરવાળોના
તેમ જ રામ પોતે પણ આ વાત જાણુતા હતા. છતાં એને દુર્ગોર-
ણામાંથી ધન નંદાતું ઉપાદું ફૂંકત વાજ ઉતારવી હતી એમ લાગે
છે. ચારે આવ્યા. ત્યાં રામ વાળો લાયમાં નેંબ ધરી ઉલ્લા રહ્યો.
આમીના હસ જણ્ણા દુંડાળું વળાને તલવાર—બંદુકા ઉછળતા,
ચેકડારો લેતા લેતા વરીક ડેક્યા. પછી 'જે' બોલાવતા નીકળા
ગયા. પહેં જ નિશાળા હતી. આમણ માસ્તર હતો. માસ્તરના
આટકા એક છુંગાઠને જૂડા મૂળાજીના ઘરના દેકરા એસી ગયા હતા.
તેના અંદર જૂડા છુંગનો એકનો એક દીકરો વનરાવન પણ
બચી ગયો.

૧૨

કુ તીનાર પરગણ્યાનું દુર્ગમરીયા ગામ છે: ત્યાંના વંપારી દુર્ગ
એનાને ધેરે ગીરના ગરીઓનાં લાદી ખુંગામુખ હલવાય
છે: જૂડાને મૂલછું એના ડિમાયમાં નહિ: એવું સંલગ્નાને રામે નેને
ઉપાદ્યાંથી દુર્ગમરીએ હતાંઓ. રોલ્ય કેળ્ય વિવસ હતો. ધાળ વળા હતી.
પાદર જાઈને નેંબ જાહેરો જણુ ગણુંનિ શુકન લીધાં. અથર હતીકે
પોલીસની ગાસ્ત પડી છે. એટલે સરકારી ઉતારામાં પેસી ગયા. લીંબ-
ડાને ચ્યાયફરતો હચ્ચો એટા હતો તેના એશે એસી ગયા. ગોસરીમાં
માટો ફેઝદાર જુગેલાદ એડો એડો ગીસ્તને પગાર વહેંચે છે.
નાયખ ફેઝદાર એકલી સરકારી ટોપી એટાને એડો છે. પોલીસની
બંદુકા બીતીઓ પર ટીંગાય છે એમાં બરાબર એચીતા જોળા-
બાર થયો. હાડલ પડી. પોલીસો ભાગ્યા. બહારવટીયાએ આવીને

નેણું તો પારીદાર ફેઝદાર જીવોભાઈ મરેલો પડ્યો છે. નાયથી ફેઝદારની આપરવા લાંખી હશે એટલે એણું પોતાની ટોપી ઉતારીને જોડણું હુકે દમાણી દીધી. બહારવટીયાએ પૂછ્યું “કોણું છા?”

“બામણું છું. પગાર પત્રકમાં સહીએ કરવા આવ્યો છું.”

હૃથીઅરોનો કંઠનો લાઠ બહારવટીયા ગામ માચે ચાલ્યા. સામો હાજરીના ટોલ બળવનાર ટોલી મળ્યો. બહારવટીયા કહે “એલા સમાચેં ટોલ વગાડ્યા.”

ટોલ અને છે તેના તાલમાં ‘એલી ! એલી !’ કરના બહારવટીયા ચાલ્યા. કૂરજીનું ધર પૂછતા ગયા લોકાએ હેણાડયું તે ધરમાં ગયા. ત્યાં તો ઇણીમાં ગાય, તુળસી, વગેરે બાળબુના જોરધાના દેટાર લાયા. પૂછ્યું “આ કોનું ધર ?” જવાન મળ્યો “કૂરજ જોરનું.” બોડો પડીને લુંટારો પાછો વળ્યો. પણી કૂરજ જોનને ધેર ગયા. ખૂબ ગીનીએ લુંટી.

નણું ચાર જીવાનોએ બળવનમાં કાપડની ફુડાનો તોડી લોલીયૂસ વેપારી અને ગામદિયા ગરીબ ગરાકનું કટાક્ષલયું. નાટક બળજ્યું. પણી ધર્માદી કરીને નીકળી ગયા.

પોલીસ સુધ્યા બાળરાવ ધાડગેનો પડાવ હંખખાણીએ હતો ત્યાં એને જાણ થઈ. હઉમડીયા નેવું પાકા અદ્દોઅસ્તિત્વાણું ગામ તૂર્યું સાંભળીને બાળરાવે હાથ કરુયા.

એ છેલ્લામાં છેલ્લું ગરગામદું લાંગીને ત્યાંથી રામવાળો પાછો વળ્યો. વળતાં બાઘરીચાવાડ સોંસરંતો અહુ જાઈબાઈને મળતો હળતો દાલ્યો આવે છે. તે વળા કોઈ બેઝેને સંભારી હીધું કે “ગામલાઈ, આંદી થડમાં જ સોખા અને કાતરા ગામ રહી જાય છે. એન લાખખાઈ ને માકબાઈ બાપડી ઝંખતી હશે. એને મળતા જાયેં તો ?”

“ના, ના,” રામે નિસંસો નાખીને કહ્યું: “હવે વળો ઓનું કુંવી ને કેવો ભાઈ ? બારવટીયો તો જીવતું મહું. એ ગાંઠ તો મે કાપી જ નાખી છે ભાઈ, માટે હવે એ વાત ન સંભારો !”

બહેનોનાં એય ગામડાંની દિશામાંથી નજર અંકુલી લઈને સન્મુખ આંખા કૂઠતો રામવાળો વધુ ચોંપથી પગ ઉપાડવા લાગ્યો. એમ થાતાં ભાખ્સી અને વેવરા ગામની સીમમાં રોંદીયા વખત થઈ ગયો. પોતે કહ્યું કે “આ ધાતરવડી નદીના ઉંડાં નેરાં હિક છે. આંદી ડાતરને નારતા ખાઈ થાડી વાર વિસમાંઓ.”

એવી વંકી જગ્યા ગોતે છે ત્યાં ગામની નજર ધાંતરવડીના ડાતરના ગીય કંટણા ને બાંટવાની અંદર ગઈ. એણું કહ્યું “એલો અરવાર ડાણું હશે, ત્યાં ડાતરમાં?”

એ ડાણું છે તે નક્કી કરવા બધા નીચાળુંમાં સંતાઈને એસી ગયા. નિરખીને જોયું. ધોઢી ઉપર કોઈક એશીક વરસનો જુહો આદમી છે: અંભામાં એક લાંખાનાળવાળા, રૂપાને આપડે જરૂરી, ચારેક હાથની લંબાઈની અંદુક છે કેટે લાંસવાળા તલવાર છે. ભેટમાં જરૂર્યો છે. ખીજી હાથનાં ઉંઝામાં રૂપાના ચાપડા જરૂરું આણું છે. દાદીમુઠના કાતરા સંક્રિદ દેખાય છે.

“ઓળખ્યો;” રામે કહ્યું; “આ તો દીપઠીયાના આપો સાવજ. આપણને ધારગણ્યીમાં ‘કાતરીવાળા’ કહેનારા. યાદ છે ગોલાળું?”

“યાદ છે. કહેા તો આજ કાતરા-કાતરીનું પારખું કરાવીએ રામભાઈ!”

“સાચું; પણ આપાને ઓળખ્યો છો કે ભાઈએ? એણે બારવટાં એહાં છે: આદ્યીં ગામની વંકી બોમમાં એકલે દાયે દીપડા હારે અચોબથ આવીને જેણું દીપો ગૂડયો’તો અને દીપડે આપું હીલ ચૂંધા છતાં ને નર હાલને આદ્યીં પંદુંદ્યો’તો એ મૃત્તિ ચા છે. ને વળી અટાણું શિકારે ચહ્યો છે. હાથમાં જરી અંદુક છે.”

એટલી વાત થાય છે ત્યાં એ ખુદું શિકારીની અંદુક વષ્ટી ધાંતરવડીની ભેખડોમાં ધ મ મ મ-પડવો પડયો; ને ડાતરે ડાતરે મોરલા ગેહેક્યા.

“ હાં તો ઘોડીએ ખેસોને બંદુક મારી. નક્કી નિશાન ખાલી ગમું દેણો. ” રામ અગ્રાહ્યો.

ત્યાં તો શિકારી ઘોડીએથી ઉત્સ્થાન ઘોડી લીધી. ઓડે છેંટ જોણો. શિકાર પહેલો ને ઉપાડ્યો. પાવરામાં નાખ્યા. ઉપર ઘોડી આપળ કાપીને ભરાવો. ઘોડીને દોરી પાંચા ચાલ્યો.

“ દાં રામભાઈ ! રૈક્ષાને આપાને. એની બંદુક ને ભારો. એક હથીઅસર આંચણી લાખણો. ” ગોલાણું અથવા થથો.

“ ગોલાણું અથથો થા મા ! એમ જો આપો એ તસુની છી યે નહિ છાડે. ને ઉલટો આપણું બે જણુંને શત રાખ્યા હેણો. ”

“ તો ઘોડી ગમ્મન કરી લાખણો. ”

ગોલાણું ને એનેં જેક એનેં આદમી, એ વળું આગળ વધ્યા. આડા પડ્યા. શિકારીએ હાડા. ગુજરું “ કાં ભા, ક્યાં જો ? છો ? આમ આડે વગંડ કેમ ? મારગ બુલ્યા લાગ્યા છો. ” એમ કર્ણ આપો ઉપર નેજણું કરીને જુદ્દો નિદાનના લાખ્યો.

“ ના આપા, મારગ નથી બુલ્યા. તમારી પણે જ આચ્છા છીએ. ”

“ માર્દ શું કામ પડ્યું ભા ? તમે ડોણું છો ? ”

“ અમે છીએ બારવટીયા. આપા છ બંદુક મેલી ઘો. અમારે નેસ્થાયે છે. ”

“ મારી બંદુક નેદાએ છે ? તે તમે માનતા હોણો કે બંદુક ખાલી છે, કાં ? ”

એમ કઢી આપણે ગજ કાંઠી બંદુકની નાખ્યમાં નાખ્યો. અજણો કેટલો ભાગ ઉપર રહ્યો નેનું તસુથી માય ખતાવી આપા બોલ્યા “ જુઓ, આડલો હાડ ધરાયેલ છે, મારે જરાક છેટા રણે. નહિ તો આ કાંઠી નહિ થાય. ”

એટલામાં રામવાળો આવી પહોંચ્યો. વચ્ચે પડી ગોલાણુને અળગો કર્યો, પછી આપા તરફ કર્યો: “ આપા રામ રામ ! ઓળખાણું પડું છે ? ”

“ ના લા ! ” આપાએ રામ સામે નેજવું કર્યું.

“ આપા, એલો કાતરીયું વાલો રામવાળો-વાતડી ! ”
રામે દાઢી પર હાથ નાખ્યો.

ધારગણીવાળો પ્રસંગ વહેમચૂક થઈ ગયેલ ડેસા બોણે
લાવે એલ્યા “કાતરી હેવા સારુ લા ? ભાયડાને તો કાતરા હોય.
બાઇટીયું બોડી હોય.”

“પણ મારા દેસા બાપુના કારજ સુધી તો મારે ‘કાતરીયું’
ગણ્યુતી ને ? ”

“એ હો હો હો ! ” આપાને એસાણ આન્યું: “સાંભળું,
હવે સાંભળું” લા રામ ! તુંને ય અખર પડીને કે કાતરાનું
ઉજવણું કટલું આકર્ષ છે ? તારે કેટલી ઉડી એડ કરવી પડી
લા ! શાખાસ લડ, હવે કાતરા સાચા. જમામરદ કાતરા ! ”

“અસ આપા ! લો રામ રામ ! ”

“દીપઠીએ આવશો લા ? રબારીકથી હેવાત ખુમાણ વગેરે દ્વારે
મેમાન છે. મારે જોરડક આંટા હતો તે જઈ આવ્યો; હવે માર્યાથી
આ શિકાર લેતો જાઉ છું. આવો તો ભલા જોડ્ય કરીએ.”

“ના ના આપા, માઝ કરો. હવે તો જોડ્ય જમવાનું ગમતું
નથી. જીવ જંપતો નથી. દિન ને રાત હલ તલખી રહ્યું છે કે
ક્ષારે કો'ક ભારે ગીરસ્ત હારે લેટંલેટા આય ને કો'ક વરીઆથી
ચેટ ભરીને ધોગાળું ખેલી બટકાં થઈ જાઓ ! હવે તો જવું
એર સમાન લાગે છે આપા સાવડ.”

“રંગ તુંને લા ! ”

“રામ રામ.”

“રામ ! ”

આપાને અને બહારવડીએ ધાંતરવડી નદીએ નોખનોખી
દિક્ષામાં સંધરી લીધા.

૧૩

ખ્રી જઈએ ગામ પર પડ્યા. મોટામાં મોટા વ્યાજખાઉ

વાણીએ બેપારીના ઘર પર ગયા. પ્રથમ તો કશું હું “શાંતા શેષ તમારા તમામ ચોપડા. એટલે કરીને આગ લગાડી. પછી ઘરની અંદર પટારો તોડવા લાગ્યા. આજી વાર થએ. તેથી રામવાળાએ બહાર ઉલાં ઉલાં ત્રાણ નાખી હું કરો છો ? આટલી બધી વાર ?”

“ પટારો તૂટો નથી.” અંદરથી જવાબ ભર્યો.

“ બચારો પટારો તૂટો નથી ?” એમ બોકનો રામ અંદર ગયો. “ખ્રસી જવ !” કદ્દિને એણે જેરથી પોતાના પગની પાડુ મારી. પટારો તૂટી ગયો. પણ મારવા જનાં પોતાના પગની લાંકમાં પટારાની એક ચુંક એસી ગઈ. રામને તો એનું લાન નહોતું. એણે તો ઉલ્લંઘ પોતાના કદણ બની ગયેલ નેડા વાણીએની એક તેલખરી કાહીમાં બોળાને પંદર્યા. ચુંક વાગેલી તે લાંકમાં તેલ ભરાયું. એ નાનકઢી ચુંક રામનું મોત આલેખનું. પણ કંઈ જ ઓસાણ વગર રામ ચોરે આગ્યો. એ જ ગાઉ ઉપર બગસરા ગામમાં એજન્સીનું પચાસ હથીઆરબંધ માણસોનું થાણું છે. બીજા ફરારી તાણુકા છે. જતાં કશી બદીક વગર ટોળી દાખરો કરીને એડી. આખા ગામમાં કહેવરાન્યું હું “સંદુ ભાધયું કસુંભો લેવા આવો. રામભાઈ તરફનો કસુંભો છે.”

ખ્રીનું તો કોઈ નહિ, પણ એક વૃદ્ધ કાહીએણી આવ્યાં. આણીને આધારે રામનાં મીઠડાં લીધાં. કશું હું “ધન્ય છે બાપ ! કાહીની સવાઈ કરી. કાળવાળાને ઉનજ્યો.”

ત્યાંથી ટોળી ચુજરીએ ગામે કાળું ખુમાણુને આશરે ગઈ. ત્યાં રામને પગ વકરી ચુક્યો હતો. તાવ ચહવા લાગ્યો હતો. ચલાય તેવું રહ્યું નહિ. છુપાઈને રામ ત્યાં રહ્યો. બોડી સુદૂર થએ ત્યાં અહારબટીયા ખરચીખૂટ થએ ગયા. હસ જણુના પેટના ખાડા પૂરવા

શી રિતે ? પથારીએ પદ્યાં પદ્યાં રામે કહું “ભાઈ ગોલણું ! તમે સૌં જઈ ગાયકવાડનું ભલગામ લાંગો.”

ગામ લાંગીને ટોળી પાછી આવી ત્યારે પુષ્પપરછ કરતાં અમને જણું થઈ કે ટોળી તો ભલગામ નદિ પણ જોડળા તાખાતું ચાવતી લાંગી આવી છે. પથારીવશ રામે “અહું અદ્દોસ ગુજરાં. “ અરે હાય હાય ભાઈ ગોલણું ! આપણું બોટય ભાધી. જોડળ સારે કયાં મારે વેર હતું ?”

ગોલણું કહું “અમને તો કાળું ખુમાણું લલચાવ્યા.”

“ પણ ગોલણું ! તેં શું મને નહોતો ઓળખ્યો ? તે ઉડીને આવા ભૂલ કરી ? મારો માનખ્યો અગાઉયો ?”

ગોલણુંને હુંઘ લાગ્યું. એના મનનો ઉંડો મેદ ઉખખ્યો : “રામભાઈ, કામ અમે કરીએ અને નામચા તારી ગવાય. અમને જશ જ કયાં જડે છે ?”

“ ભારી નામચા ગાવાનું હું કયાં ડોધને કહું છું ? લોકો આફ્રણ બાલે એમાં હું શું કેહ ? તમને જે એમ જ થાતું હોય નો ઝુશીથી તમારા નામનું બારવહું ચલાવો. તમે જશ વ્યો. હું તો જશ લેવા નદિ પણ મોતને બેટવા નીકળ્યો છું.”

ગોલણું સમજ ગયો હતો કે દવે રામભાઈને ભાંગતી વાર છે. એણે ગોદને પોતાની બેળો લિધ્યો. નાગને પૂજતાં નાગે જાન દાન જવાબ દાયો કે “ના, ના, દવે તે હું રામભાઈને મુકું કહિ ?”

ગોલણું ને ગોડ નોખા પડી હરદાર તરફ ચાલ્યા ગયા. રામવાળો મેર રખારીને ખંબે ચહીને ભીલખાના એક કાઈ દરખારને આશરે ગયો. ત્યાં રહ્યે રહ્યે એના પગની બેહના પૂરા જોરમાં સળગી ઉડી. આગમની આશા ન રહી ત્યારે રામે કહું કે “સાઈ, મારો દેહ પડી જણ તેમ છે. મને દવે ગરનાર બેળો કરો. ત્યાં ચોરાસી સર્જનું બેસણું છે, એટલે મારો મોક્ષ થાશો.”

“રામભાઈ !” એ દરખારે હિંમત કરી કહ્યું: “તુ સુખેથી આંદી રહે. હું તને મહિષતરાયો સમશાને લઈ જઈશ.”

“ના ના દરખાર ! મારે આતર તમારો ગરાસ જાય.”

અછો બહારવટીયા ન માન્યો અટલે રાતે એને રામેસર લઈ ગયા. ત્યાંથી એને ગાડામાં નાખી રહેતારાત ચિરનારના એરીઓ ગાળા નામના લયંકર રથળ ઉપર મુકી આગ્યા. એરીઓ ગાળાના એક લોંઘરામાં એ મેરે રામની સારવાર કરી રહ્યા છે : એક નાગવાળા ને ખીંચ મેરે રામારી. આડીના તમામ ચાલ્યા ગયા છે.

૧૪

ભો યરાનું મોકાણ ધારે અવાજે ગાજતું હતું. પથરો જાણું કે એ ખાનગી વાત સાંભળીને ડોખને કલી હેતા હતા. નાગ એને રામની વચ્ચે કાળી વાત ચાલતી હતી :

“રામભાઈ ! મારી નાખોએ.”

“ડોને ?”

“મેરને.”

“કં ?”

“જાત્યનો ભરૂ છે. કયાંક ઝૂટશો. આપણુંને કમોતે ભરાવશો.”

“ના, ના, ના, ભાઈ નાગ !” પુગની કાળી વેદનાના લવકારા ખમોતો રામ આ અધર્મની વાત ન ખમી શક્યો: “મેરે તો મારા પ્રાણું સમેં. મેરે વિના મને અપંગને કોણું સાચ્યેં ? મેરે બચારો મારો સંદીક્ષો બની, મને એક નેખ્ખેથી ખીંચે નેખ્ખે ઉપાડે છે, હિ ને રાત દોડાહોડી કરે છે. અરરર ! નાગ ! મેરે જેવા અમુલખ સાર્થીની હત્યા ?” નાગની સામે રામ દ્વારાખી આંખે તાકી રહ્યો.

‘હત્યા !’ પત્થરે પત્થરે ઝીલાતો એ બોલ બહાર ગયો. લપાઈને બહાર ઉંભેલા એક આદમીને કાને પડ્યો. એ આદમી હતો મેઢ પોતે. મેઢને શરીરે થરેરાડી ચાલી ગઈ. સ્વેદ વળી ગયાં. આપણા ફાડી ગઈ. ભાંઘરા પાસે કયાંદિક પોતાનો પડણયો પડી જાણો તો પણ નાગ હત્યા કરશે, એમ સમયુ મેઢ સરી ગયો. વાતને પી ગયો.

ભીમ હિવસની તહુા ચડી. મેઢએ વાત ઉચ્ચારી “નાગભાઈ ! હવે આંહી માલધારીઓનો અવરજનર વધતો જય છે. આપણે નેખમ બહલીએ. બેળા આવા તો કયાંદિક જોતી આવીએ.”

એથ જાણું ચાહ્યા. નવી જગ્યા જોતીને પાછા વળ્યા. માણ મહિનો બધોર તાંયો. એક નેરાને કંડી એથ જાણું બેઠા. વિસામો લેવા સુતા. એથનાં નાખોરાં બોલવા લાગ્યાં. ઝોચીતાં મેરનાં નાખોરાં ચુપ થયાં. ક્રાણાઉ ખ્સેરીને મેઢ ઉડ્યો. નાગના પડામામાંથી બંદુક ઉપાડી. બહારવડીયાની બંદુક એટલે તો દાડંગાળી ને કૃપ ચડાવેલી તૈયાર : મેઢએ નાગના કપાળમાં નોંધી. રહેડી. નાગના માથાની તાંસળા નીકળી પડી. ઉથતો ! ઉથતો જ નાગ ડેસલ થયો. બંદુક ઉદાહિને મેઢએ જંગલ સોંસરવી હડી દીધી. સીધા આંધો જુનાગદ શાંદરમાં. પોલીસના ઉપરી પાસે જઈ બંદુક ધરી દીધા. શાસ હેડો મેલ્યા વગર બોલ્યો “હું મેઢ. આવદીયો. નાગને મારીને આવું શું. એકલો રામવાળો જ રહ્યો છે. એક જ લડાકાનો દાંડણોણો છે. પગ પાકવાથી અપંગ પડ્યો છે. દાંડા હેખાડું.”

જુનાગદની ગીર્સ્ત બોરીએ ગાળે ચડી. પછ્યાઉથી નેંઘરાના ઉપકા ભાગ પર ચડીને બંદુકહરો ઉભા રહ્યા. ઉપરથી હાકલા કરવા મંજ્યા કે “ એ રામવાળા ! હવે બા'ર નીકળ.”

અંદર એડો એડો રામ રોટલાનો લોટ મસળા રહ્યો છે. પગ સુણુને થાંબલો થયો છે. પડ્યે એક જ લડાકાના સાખનવાળા બંદુક પડી છે. બંદુક સામે એણે કરણું નજરે નિરખ્યા લીધું. પોતાના અંતરમાં વાત પામી ગમ્યો. એણે અવાજ દીધાઃ “ મેરી દીડીચૂસ ! આખરે ખુલ્યો કે ? ”

“બહાર નીકળ રામવાળા !” ફરીને ફોજનો પડકાર આવ્યો.

“ગીસતવાળાંએ !” રામે જવાબ દીધ્યા; “આજ હું લાયાર થઈ પડ્યો છું. મારે પગ નથી. સાધન નથી. નહિ તો હું રામ આવું જશ્નું મોત જાતું ન કરે. રામ બોંયરે ન ગરી રહે. પણ મેં શુનાગણું શું અગાઉયું છે ? તમે શીદ મને મારવા ચખા છો ?”

“અરે બહાર નીકળ મોટા શુરવીર !” ઉપર ઉભી ઉભી ગીસત ગાને છે.

“ભાઈ પડકારનારાંએ ! તાં ઉપર ઉભા ઉભા કાં નેર હેખાડો ? આંતા આવો, ઉતરીને અનુભ આવો. રામ એકલો છે, એક જ ભડકા કરી શક એમ છે, અપંગ છે, તોય કહે છે કે સામા આવો. જરાક રામનું ધીગાણું બોલા લો.

સામસામી આવી બેલાયાલી થતી રહી. પણ રામવાળાની નીકળતો નથી કે નથી ગીસત પડમાં આવતી. આખરે ગીઝે કંઠાના મોટા મોટા ગળીએ આપ્યા. ઉપરથી ગળીએ નીચે ઉતારી બોંયરાના મોટા આડા દઈ દીધા. પણ આગ વગાડી. તાપે અને હુંવાડે એ ચોમેરથી બીજાએકા બોંયરને ભરી દીધું. બહારવિદ્યો નિઃપાય બનીને જીવતો “જીવા લાગ્યો. છેવટે ન રહેવાયું. જીવ હુંકવા લાગ્યો. તથવાર એંચાને એક ઘે જોડંગતો રામ ‘હત !’ કરતો બહાર ઠેકયો. ઠેકને પણ્યો. ચેઢુંક કામ આક્રી રહેલું ને ગીસતની પચાસ સામની અંદુક પૂરું કર્યું. રામવાળા કયાં રૈકાણો ?

સમવાળાનાં લખન આવ્યાં;

કુમનીઅંનો ડાડ ગોજાડે, બોરીએ ગાળો,

કયાં રૈકાણો રામવાળો !

ખરે ખરોડે બતું ઉધલિયું;

લન્દેયાનો ડાડ ગોજાડે, બોરીએ ગાળો,

કયાં રૈકાણો રામવાળો !

બીજે રાસડો આ છે:

કુંભડા દોયકા થીયા ! પગ તાર્યા વેરી થીયા !

સમવાળા બલદેરા ! કુંભડા દોયકા થીયા.

આ બને રાસડાયોનીં પણીની હુકો મળતી નથી. તે સિનાય રામ-
વાળાના અરથા અત્યુક્તિ કરેલા ને અરથા પ્રાસંગિક હોઢાયો કોઈક
રાણુગ રાવળ નામના વહીવંચાએ આ સુજબ રચેલા છે:

ધાનાધૂણે ધર્થીઓ ખાપ ને બેઠો છે,
તુંને નડતા તે તળમાં રાજ્યા રામડા !

[હે રામ ધાનાણી ! તને સંતાપનાર ખાપ અને દીકરા બનેને,
એટલે કે ડાસા પરેલને તથા એના પુત્રને તેં તથવારે ધરેઠી નામ્યા.]

ધારી અમરેલી મુને, થર થર ખાંલા થાય,
દરવાળ દેવાય ઇંદે હિંમે રામડા !

[હે રામવાળા ! તારા ભયથી તો ધારી, અમરેલી અને ખાંલા
નેવદી ગાયકવાળના શહેરો મુને છે, અને એ શહેરોના કોટના દરવાળ
સાંજ પહ્રયા પહેલા તો તારી બહીક બંધ થઈ લય છે.]

ચાચથને કુંગર અઠી હાકલ દેણ હિન્દચાષુ !
(ત્યાં તો) એપદ લય ઝુરસાષુ કાળપૂછાં થીયાં કાળાઉં !

[હે હિન્દુ ! હે કાળા વાળાના સુન ! ચાચથ નામના જિરના
હુંગર પર ચયને તું નન્યાં વાડ પાડે છે, ત્યાં તો કાળી દાઢીએંના
વાળા, પ્રારાસાનીએંના (મુસલમાનો) વદોળીએંને ઉદ્દતી દૂળની માદ્દા
નહાસી લય છે.]

પત્રક ને પવાડા તણુ બડોદરે વંચાય,
મરેઠીયું મેલું માંય રૂદન માંડે રામડા !

[તારી વહાઈના પત્રો વદોદરામાં પહોંચીને નન્યાં વંચાય છે, ત્યાં
તો તેં મારી નાખેલા ભરાડા નોકરીઓટોની ખીએં રૂદન આદરે છે.]

કાણા કોડીનારથી માણેક લષ ગયા માલ,
(એવા) હડમરીયાના હાલ કરિયા રામા કાળાઉં !

[નેવી રીતે માણેક રાખના વાધેર (કાણા) બહારવદીયા કોડીનાર
લાંઘાને માલ લઈ ગયેલા તેવી જ રીતે તેં હડમરીયાને મેહાલ કરું.]

વાટકો નેવડી વાખડી, રાખણુ નેવો રામ,
ગાયકવાડનાં મામ રફ્ઝે ધરે રામકો !

[વાવડી ગામ એક વાટકી નેવડું નાનું : પણ એનો નિવાસી રાજી તો શવષુ જેવો મોઢો : એ રક્ષણ વતી આયકવાળાં ગામો ભાંગે છે.

**શક્તિ સુતી'તી રોચયમાં, આપેલ નો'તો આલાર,
તૃપત કરી તરવાર, રૈઠ પીવાણું રામડા !**

[નરવાર સ્વરૂપી શક્તિહેલી અસોસમાં સુતેલી. એને કોણ આલારનહોનું આપતું. પણ હે રામ ! તેં એને રક્ત પીવસાનીને તૃપત કરી.

**ખત્રીયાવટ ખલક તણું જતી ડેમાણે લેય,
વાણીએ વાળા ! કોય રાખી અમરતે રામડા !**

[દુનિયાની ક્ષાત્રવટ હિમાવયમાં જળવા જતી હતી. તેને હે વાળ રામ ! તેં વાવડીમાં અમર કરીને રોકી રાખી.]

**કાંઈયો'તો અંજનીનો કુંબ, રૈણાણું શવલુરાજ,
(એમ) અમરેલી ઉપર આજ ખાલાણું રામો ખખેણો.**

[એમ અંજનીના કુમાર હનુમાને કાપાયમાન થઈને રાવણું રાજ રોણ્યું, તેમ હે રામ ધાનાણી ! તું આજ અમરેલી પર કોઈએ.]

**કણુંથી આંદ્યો'તો કઠમાં એ લેવા ઈનામ,
કડમણીએ હિન્દવાણું ! રક્ષે ખણ્યો રામડા !**

[ગુજરાતનો પારીદાર કળુંથી ઝીજાદાર ઘનીને કાઠીયાવાટમાં છનામની આશાએ બહારવિદ્યા-અમલદાર તરીકે આવેલો. તેને હે હિન્દ રામ ! તેં હડમણીયામાં ઠાર કર્યો.]

**અંગરેજ જુનો ગરનાર, એંગારનો જુરાપેલ ખરે,
સંધર્યોનહિ સરદાર (નકર) રમત દેખાડત રામડો.**

[લુનાગણનો જિરનાર પહોડ રા' એંગારના સમયનો શાપિત બન્યો છે. એ રામવાળાને રક્ષી ન શક્યો. નહિ તો રામ રમત ખતાવત.]

**અંગરેજ ને જરમર આંકળો બળીઆ લેલા એ
ગીજું ગરમાં તે રક્ષ જગાણું રામડા !**

[યુરોપમાં અંગેજ એને જર્મન જેવા એ બબવાન ચોક્કા કઢતા હતા. એને ગીજું યુદ્ધ રામવાળાએ જિરમાં જગાણું. (આ હોલ્ડમાં ક્રીસ્ટાંઓટિયુન જ ઉપયોગી સૂચન છે, કે રામવાળાનું બહારપણું મહાયુદ્ધને વરતે ધર્થેદું.)]

મોવર સંધવાણી

કંવત ૧૯૩૪ થી ૧૯૪૦

ઐતિહાસિક વિગતો

શ. જશ્વીરસ ખીમનાના

Last and far the greatest of them all Mho Sadhwani, the Robin Hood of Kathiawar: * * Mho Sadhwani was 'out' for years, and a thousand stories, true or legendary have gathered about his man. How for example he overtook Colonel Phillips marching along the road to Rajkot with his squadrons of cavalry and offered the Colonel after having engaged him in friendly talk, a seat on his swift trotting Sindhi camel; and how they rode so for seven miles, and parted the best of friends, the Colonel having no idea of the rather questionable company he had been keeping. Or how on another occasion Mhowa held up nearly all the Bania women of certain village, near Wankaner, I think, in this wise. There was a long winding stair leading down to a well, and beyond the well a cave. Hither eve-

morning the Bania women would come for the day's water supply. Mhowa secreted himself round the corner at the foot of the stairs, and as the first woman descended ushered her politely but firmly into the cave beyond. In this way he atlast had all the Bania ladies corralled, huddling together, terrified but incapable of raising any alarm. Mhowa then addressd them in true Robin Hood style; assuring them that they had nothing to fear ln the way of personal violence, if they would divest themselves of their ornaments. Needs must when the devil drives, and all the ladies were stripped off everything of value they had about them. Mhowa then bade them a polite adieu and particularly begged them to tell their husbands that they had been treated with all consideration and knightly courtesy. Off went Mhowa with his booty in one direction, the sorrowing and despoiled ladies in another to explain the sad morning's work to, and if possible placate their irate husbands. Nothing in all Mhowa's career, though, seemed to me as comic and characteristic as its close. Catching a popular outlaw, and on the whole Mhowa was popular in spite of his robberies, is a difficult if not an impossible matter in Kathiawar—for a while. Especially when he is so resourceful, has friends everywhere, and is as well mounted as Mhowa was on his far-famed Kathi mare. He would pounce here, and before the news of his coup had reached the nearest police he would be off and away over the Burda hills, or into the Gir, or across the trackless Rann. But by degrees the hunters are almost always able to make the country too hot to hold the quarry. Then there is nothing for it, but flight to alien lands, or one last desperate rally, and perhaps.

a glorious death. Five thousand rupees were offered for Mhowa dead or alive before I went on leave.

x x x As the hunt waxed hotter and hotter on the heels of Mhowa, as he grew by degrees tired of being chased in season and out of reason, he arranged through his uncle Petho to surrender to Captaid Salmon, then employed, if I remember right, on special outlawry duty. Mhowa never was captured; I do'nt think he ever would have been. He knew the whole country too well, he had too may friends, and really few enemies. It is only when their women turn against them, or when their friends betray them that the Kathiawar outlaws are fairly run down and caught. But Mhowa and Petho put their heads together and decided that it was time to put a stop to this raiding and pillaging. Very amusing for a while, possibly profitable, but one may have too much even of a good thing and after five or six years of it Mhowa felt that he had enough and more than enough. So he resolved to take his chance. I forget exactly how it was contrived that Petho should get the Government reward for the 'Capture', or whether it was actually Petho or some one else put up in Mhowa's name to be informer, and so secure the reward. But Mhowa was duly "Captured" by Captain Salmon who had the honour of receiving his sword, and making him prisoner. The 5,000 rupees in the meanwhile had been deposited with the local European shopkeeper, to Mhowa's credit. His trial took place before Mr. Whitworth in my absence. Mhowa retained the leading Rajkot Barrister, Mr. H. A. Wadya, and Mr. Wadya daily drew his three hundred rupees out of the Government reward

deposited to Mhowa's credit with the Rajkot European shopkeeper. The trial lasted about ten days and resulted in the triumphant acquittal of Mhowa. Could anything have been more satisfactory ? I am sure my old friend Mr. Wadya was content. Often have we laughed together over the source of that Rs. 3000 fee. Mhowa had every reason to be content, for there still remained about 2000 rupees out of his own blood-money for his own use and benefit, while he was now a free man to boot, and might go where he would in open day, with all the credit of his past achievements and remarkable history like a halo about him. And the Government and the country might be well enough content too, for there was an end of the outlaw, and a prospect of more peace and quiet over the tracts he used to harry than had been known for many a year.

કુન્ડેલ્ડ:—

The first of the three Miana outlaws, Mor Sandhani had some real or fancied grievance against the ruler of Malia, and squared accounts by a most successful career of wickedness. He was banished from the State, and Girdalal, the State Karbhari, fancied that he had gone for ever. The Agency Thandar Chotalal, however, learnt that although Mor Sandhani had been for year in exile, his wife in Malia was *enceinte*. He went to her house and from her discovered that Mor had paid her several secret visits. The Thandar informed Girdalal, who also saw the lady, but believing in the efficacy of his own police arrangements, coarsely suggested to her that she had found another husband nearer home. She was furious, and on Mor's next appear-

ance made him promise that he would raise the laugh against Girdalal as loudly as he had raised it against her. Mor did not long delay. He and his band hid themselves in a field of tall millet by which the main road ran. As expected, the Karbhari drove past. The carriage was stopped, the unfortunate occupant dragged into the crops, and there, in spite of threats and entreaties, his nose was dexterously removed. Mor's wife was fully satisfied, for the Charans sang her vengeance in every petty Court in Kathiawar.

x x x

After six year of outlawry Mor Sandhani surrendered and was tried on several charges of murder and dacoity by the then Judicial Assistant. But as the witnesses in turn met the baleful gaze of the dreaded outlaw, their hearts failed them, for they remembered how on a previous occasion he had subsequently flayed alive a hostile deponent. They could not recollect, they said. They thought the prisoner was like the man whom they saw commit the offence but they could not swear to him. Mor was acquitted and was bribed to good behaviour by a grant in Jamnagar, were he eventually died, full of years if not of sanctity. [Outlaws of Kathiawar : page 47-51]

૧

સુવારની કચેરી ખવ્લાસ થઈ અને તર્ણજ એક પાતળાંઓ, હીગણો, પણ ચોકાયા નમણા બહેરાવાણો આદમીઓ થયો ને ઢાકારને નીચા લણાને સલામ કરી.

“કુમ મોવર જમાદાર ?” ઢાકારે ઉલા થનારને પણ્યું,
“કુમ આજ વે'લા વે'લા ઉલા થયા ?”

“બાવા ! મારો છોકરો બિમાર છે. એની સારવારમાં
કદાચ સાંજની ભરાલને ટાણે બેધડી મોડું વે'લું થાય તો માઝી
માગી લઈ છું.” કઠલ કરી નામે તોય જેવી ગમે એવી
પાણીદાર છરી શ્રી મીડી હેંગાઈને મુખમુદ્રા ઉપર ધારણ કરતો
એ બાંધીએ મીયાણો બોલ્યો.

“ફિકર નહિ, જાઓ.” કહીને ઢાકારે ય મહેં મલકાયું.

માળીએ ઢાકારની કચેરનેા એ માનીતો મીયાણો ઘેરે ગયો.
દ્વિતીએ પડીએ પૂરેપૂરાં બાંધી લીધાં અને આખી સોરડમાં
નામીચી પોતાની રોજદી ધોડી પર પલાણું માંડયું. એ પડછંદ મીયા-
ણીએ બારણુમાં આવીને ઉલ્લી હતી તેની સામે હૃતાધલયું મહેં
મલકાવતો રોજદી પર રંગ વાળાને એ ચાલી નીકયો. ધરમાં દીકરાનો
મંદવાડ હોવાની વાત ગલત હતી એ તો એલનાર ને સાંભળનાર
સહુ એ સમજતા હતા.

આ રોજદીનો અસ્વાર તે પોતેજ મોવર સંધવાણી : બાપતું
નામ સંધુ. માતું નામ રેમાં. જે એ જણીએ બારણુમાં વળાવા

આવી હતી તે એહુ એની એસ્તો ખીજુયાછ અને દૃપાંખાચ. અત્યારે એ જય છે પોતાનો પ્યારો ધ્રંધો એહવા : રોજડી પણ ધણીની નાનકડી કસાએલી કાયાને પીડ પર ગુલ્તાન કરાવતી પંચ કાપી રહી છે. કેળા આટલા ભેણ્યધો છે: જોપાલ બેચર-હેડાઉ નામે એક ઘાલણુ, મામદણમ, મોવર કાળ રાણુ, વાલો નામોરી હુંડો, મુંમા રધુ, ધસો માણુક, રણુમલ સરમણુ, રણુમલ સામત હોણો, અને માણુક લારો નામના ચાડ મીયાણુ.

સાતેક ગાઉ આવે એક વીઠી આવે છે. મોરખી શહેર તાબાના જેતપર ગામે જવાનો ધોરી રહ્તો ચાલ્યો જય છે. એક પહુંચે સપાટ રેતાળ રણુ સળગે છે ને બીજે પહુંચે ખોયાણુ નહી મંચુનાં ઉંડા કાતરો પડ્યાં છે. તેવી જગ્યાએ સંતાદ્ધને ટોળા એસી ગઠ. બરાબર ટેચ્યા પ્રમાણુને ટાણુ મોરખાના માર્ગે એક ઉંટ હેખાણો. ઉપર એ અસ્વાર છે. અસલ થળના ઉંટ પણ કસકસી જય એટલો વજનદાર માલ એ તોતીંગ જનવર પર લાટેલ છે.

ઉંટ આવી પહેંચતાં જ લુંટારા ઉલા થયા. આડા ફર્યો. અસ્વારને બંદુકની નાલ્ય હેખાડી. ઉંટ જોકારાવ્યો. સામાનના કોથળા તોડાવ્યા. અંદર સોનાની પાટો અને મશાઝના તાકા ઉપર તાકા હતા. દરેક જણ્યાએ પોતાના ધોડાંની પીડ નમી જય એટલો માલ લાહી ધોડાં દાંકા સુક્યાં. પરખારાં મંચુ નહીના સાકેરીઓ વેંકળામાં ઉતરી એક છુપી જગ્યાએ લુંટ દાટી. સાંજરે મશાલ ટાણુ મોવર નેવો હતો તંવા બનીને માળીઓ કાંકારની કચેરીમાં પાડો લાજર થધ ગયો. કાંકારે નહોં મલકાવ્યું.

ભીજ દિવસની પહોંચ ક્રાટે તેટલામાં તો આખી કાડીચાવાડ સોંસરવી સુસવાડી બોલી ગઠ ડે માળીઓ અને મોરખીની વચ્ચે બાડીની અંદર મોરખી રાજની જેતપર જતી ભારે એંગી લુંટાણી. મોરખી રાજના પગીએએ પગેરં કાઢ્યું. સગડ વીરીમાંથી સાકરીઓ વેંકળામાં ઉતરી પરખારા માળીઓ ગામમાં નીકળ્યા.

રાજકાટની એજન્સી જાણુટી હતી કે મોરખી અને માળીઓનાં એય લાંકુ રાજ લંઘે વંશપરંપરાની અદાવત સળગી રહી છે અને

એઉ સામસામા પોતાના બોળા ભારતી મીયાણુઓને મદ્દમાં લઈ અરસ્પરસની હદમાં ચોરીઓ, દુંટકાટો ને ધીણાણાં કરાવે છે. એ ય રાજની એ દુસ્મનાવટમાં અલારૂર અને અઙ્ગલહીન મીયાણુ એટલે સુધી દ્વિચાર અની રમ્યા હતા કે એ આખી કામ ચોર અને ડાડુ થવામાં પોતાની વડાઈને પોતાની ધનજીત સમજતી થઈ ગઈ હતી.

માળીએ દાંડાર પર એજન્સીનું દ્વાણ ઉત્તું: કાં તો ચોર સાંપા ઘો, નંદિ તો તમારી ગાઢી કુલશે. જાણે રાજ એ ટોપી-વાળાના પાસે મીયાની મીની બની ગયો. મોવરને એણે એકાન્તે બોલાવી પોતાની આકૃત કહી. મોવરે મુછે તાવ નાખીને કલું કે “ફક્ર નહિ બાવા ! એ કામે મેં જ કર્યો છે. તમારા રાજ સાદુ થઈને હું સાંપાછ જવા તૈયાર છું. પણ મોવરને તમે કાંડું જાલીને સેંપો એ તો ન અને. તમે તમારે ભારા સામી આંગળા ચીધાડી ઘો. પછી લલે મને એ મુખણા જાલી લીયે.”

૨.

ન પોતે જ મોવર: મોરખીની એંગળી પાઢનારો હું પોતે જ. મરદ હો તો જાલને મને.” એટલું બોલીને પોતાના આંગળુમાંથી ચારે રોજરીને દ્વાણી. આખી દ્વાણ એનું ધર ધેરીને ઉલ્લા હતી તે ઉલ્લા જ થઈ રહી, અને બદારવટીયાની ધોઢી વાજળાના સંભકાગ જેવી સહુની આંસો આંઝને નીકળી ગઈ. તરવરીએ મીયાણુ જંગલમાં જઈને ઉલ્લો રહ્યો. નેતનેતામાં તો એની આખી ટોળી બંધાચ ગઈ, ને પછી રોજરીનો ધણી રણુ જેલવા લાગી પડ્યો. આખી હાલારને એણે ચકડોળે ચડાવી.

*

મોવરના મથીચાચ પેથા જામને અલાણુ નામને દીકરો હતો. જીવાન અલાણુ મોવરની ટોળામાં ભળી ગયો હતો. આખરે પેથા જામના દ્વાણથી મોવરે અલાણુને સુપ્રત કરી હવો એનું હર્ષાં..

અલાણુને સાંપવા મોવર માળાએ આવ્યો. પડેના ખડ લરવાના વાડામાં એ અમલદાર હાજર હતા, એક બાવામીયા માજુસ્ટ્રેટ એને બીજે ગિરધરલાલ કામદાર. એઉંચે પેથા જમની મારકૃત કહેવરાવું કે “અમે અલાણુને કંધ સણ નહિ પડવા દઈએ.”

મોવરે કહ્યું “અલાણુ ! ને એ ખૂટશે તો હું બદલો લઈશ. ન લઈ તો સંધુ સંધ્વાણીના પેટનો નહિ.”

પણ અમલદાર ભદ્રા ગયા. અલાણુ પર મુર્કદ્વો ચાલ્યો. પાંચ વરસની રીપ પડી. એ સમાચાર મોવરને પહોંચ્યા. સાંજને ટાણે બહારવરીયો માળાએ ઉત્તર્યો. મુલ્તાનશા પીરની જગ્યામાં છ માણુસો સાથે પડાવ નાખ્યો. છેને કહ્યું “તમે જાએ થાણુ પર. હું પારની જગ્યાએ નગારાં વગાડું એ સાંભળો ત્યારે તમારે બાવામીયા ઉપર તાશીરા કરવો.”

વાળુટાણે મોવરે ડેકો કર્યો. છેણે જણુંએ માજુસ્ટ્રેટના મકાન પાસે ઉલા રહીને હાકલ દીધી કે “બાવામીયા, ખૂટલ, ખદાર નીકળ, ને ખરો જમાદાર હો તો.”

પણ બાવામીયા ન નીકલ્યો. પછી મોવરે જઈને થાણાની ચોતરફ કાંટાની વાખ હતી તે સળાની. ડોાઢ માણુસોને નુકશાન ન કર્યું. ધોડાં તખડાવીને સાતે જણુ રણુને સામે કાઢ ચાલ્યા ગયા.

૩

“એ” લી ખીજાયા, ગિરધરલાલ કામદારે એક વાત પૂછવી છે.”

“શું ? ”

“ક તારો ધણી મોવર તો બહારવટે રખું છે તે તને આ હમલ ક્યાંથી રહ્યા ? ”

“હમલ ક્યાંથી રહ્યા ? કુંને છ વાણીઓને કે છ વાતનો જવાબ હું નથી આપતી, પણ જેના હમલ રહ્યા છે એ દાઢી-

મુજનો ખણી આવીને હેશ, કુ'ને કામદારને, કે હવે જાણી વાર નહિ લાગે."

માળીઆનો કારબારી ગિરધરલાલ માનતો હતો કે આવા ચોક્કીપહેરાના પાકા બદોભસ્તમાં થઈને બહારવટીયા રાત વરત આવજન કરી રહે નહિ; અને ભીજી ખાળુએ એને જણું થઈ કે મોવરની રીતી ભીજીઆઈને મહિના રખા છે. એ જણુંને વાણીઆએ ભૂલું ખાધ્યો. મીયાણીએની નીતિ ઢીલી લેખાય, અને મીયાણું મરદોના ખૂનખરાખા પણ એની આરતોનાં મેલા શિકિત્સાંથી જ નીપજતાં હાય, એટલે ગિરધરલાલે ભીજાઈને દલકી માનવાનું ગોયું ખાધ્ય. કોઈ બાધતી સાથે એણે ભીજાઈને મેણ્ણું કહેવરાન્યું. પણ બહારવટીયાની બાધડી આ ખોટા કલંકને ખમી શકો નહિ. એનો ખણી મોવર તો વખતોવખત વેર આવીને રાત રહી જતોા. ખાને વખતે જ્યારે એ આન્નો ત્યારે ભીજાઈએ ગિરધરલાલને જવાબ પહોંચાડવા માટે એને ઉશ્કરી મુક્કોએ. અને મોવરે બાતમી મેળવીને એ જવાબ દેવાનું ટાણું નક્કી કરી લીધું.

હિવસ આથમતો હતો. વવાણીએ બંદરથી એક સીગરામ આવતો હતો. એમાં ગિરધરલાલ પટવારી હતા. માળીઆ તહન દુકું રહ્યું. દરખારગઢની મેડી ઉપર એકેલા ઢાક્કાર અને તેના ફ્સાંદી વવાણીએની સહકે નજર કરતા કામદારની વાટ જોવે છે. સીગરામ જાણે કે એક વાર દેખાણો પણ ખરૈ; પછી પાછો જાડનાં ઝુંડમાં દાખલે થયેલો સીગરામ દેખાતો બંધ થયો. કેમકે માર્ઝે કામદારની મહેમાની થઈ રહી હતી.

બહારવટીયાની ટોળાએ કામદારને ઉતારીને એતર વચ્ચે સોનેરી તળાવડીને કાડે લીધા. મોવરે કચ્ચું કે "ગિરધરલાલ કામદાર ! હમલ કેના રખા છે એ સવાલનો જવાબ લેતા જાઓ. મરદની ઓરતને તો મરદના જ હમલ હોય એ વાત ભૂલતા નહિ. પણ કદાચ ભૂલી જાઓ. તે માટે હમેશાનું સાંભારણું આપું છું."

એટલું કહીને મોવરે ભેડને છસારો કરો. સજેલી જુરી બહાર નીકળી.

“ એ મોવર ! તારી જી ! પાંચ હજાર રૂપીઓ આપું.”
ગિરધરલાલ ગરીબદો થઈને રગરજ્યો.

“ પણ રૂપીઓ કાંઈ મારી બીજાં રીજે લા ? તારી માઝક
દ્વારા ડુકડીના શોખીન છે ગિરધરલાલ ! ” મોવર દસ્તો.
એ ટાળે ગિરધરલાલનું નાક કાપો લેવામાં અભ્યું. ચોડીક
વારે સીગરામ માળીઓમાં પહોંચ્યો, ત્યારે બીજુ બાળુ બહાર-
વડીયા ઘણું ગાજિ ઉપર નીકળી ચૂક્યા હશે.

૪

૫ ઈ તો જેના બહારવઠાની જોકે કે કે સાચા ખોટા
બનાવો જેણા છે. કહેવાય છે કે રાજકોટની સરક
એક વાર મોવર સાંદળીની સવારી ખેલતો રાજકોટ આનંદીનામા
ગોરા અમલદાર કર્ણલ દ્વીલીખસને આંખ્યો. એ અણણ્યા અંગ્રેજની
સાથે બદારવટીયો. અલક મદકની મોજુલી વાતોએ વળજ્યો.
સાહેખને પોતાની અસલ સંધી સાંધ્ય ઉપર ઐસારી ગાજિના ગાજિ
સુધી સાથે સુસાઝી કરી. અને પછી રાજકોટના અંગલા અમકવા
લાયા એટલે સાહેખને નીચે ઉતારી, દાથ મિલાવી, મોજુલો
રંગાલો મોવર બીજુ દસ્તે ચાલી નીકલ્યો. પાછળથી જ્યારે જોચ
કર્ણલ દ્વીલીખસને પોતાના તે હિવસના બેદખંધની જાણ થઈ ત્યારે
એની અણયખીનો પાર નહોતો રહ્યો.

*

વાંકનેરની સીમમાં ઢોઢ એક વાવ હતી. વાવની અંદર
આળુમાં બાંધેલું એક ઉડું બોંયરં હતું. એ વાવ ઉપર વાંકનેરના
એક ગામનો પાણીશરડો હતો. રોજ સવારે ઉજળા વર્ષની ખી-
આરીએ ઓછી પહેરને ત્રાંબાપીતળને ચણકતે બેડલે ત્યાં પાણી
ભરવા આવતો. એક હિવસ એવો જ રડો પ્રલાતનો પહોર

કડતો હતો. પહેલી પનીઆરી પગથીઓં ઉતરી પાણુને આરે જતી હતી. છલ્લે પગથીએ પહોંચી ત્યાં પડ્યેના વાંકમાંથી એક ભાંડીએ રૂપાળો આદમી પૂરે હથીઆરે ઉભો થયો. બાદચિની સામે ચેતાની તીણી નજર નેંધી, નાક પર આંગળી મુક્કી. હેખતાએલી પનીઆરીને એણે બોંયંડ ચીધાયું: “અલોશ મા હો એન ! તારો વાળ વાડો નિષ્ઠ કરું. હું મોવર છું. એનું ડીકરીયુંનો બાધ-બાપ છું. પણ હમણાં તું આ બોંયરામાં ચાલી જા !”

બાધ ખચકાણી. મોવરે કહું “એન ! બીજે ધલાજ નથી.” બાધ બોંયરામાં ગઢ. એમ બીજી, ત્રીજી, ચોથી, જેટલી ઉતરી તેટલી તમામને બોંયરામાં પૂરી. ચોતે આધી ઉભો રહીને બોલ્યો “એનું ! તમે મારી ધરમની એનું છે. તમારા ગરીબ બાધને તમારા ધરાણું કાઢી દઈને પછી ઝુશીથી ચાલી જવ બાપા.”

ધરાણુંના દ્વારો થયો. પનીઆરીએ છુટી થઈ. મોવરે કહું કુ “એનું ! કસમ દહે છું, તમારા ધરાણાંગોને સાંચેસાચું કહેણે કે તમારી લાજમરણદ મેં ડુની નેકીથી સાચવી છે !”

વાવમાંથી નીકળાને ધરાણુંના ચેટલી સોતો બદ્ધારવટીયા ઘોડી દોટાવી ગયો. અને પનીઆરીએ ખાલી એડે ગામને કેડે પડી.

x

સોમાસર અને મુળી વર્ષેના મારગમાં બદ્ધારવટીયાએ એક મેતી અને અતર વેચનાર સરૈયા મેમણુને રોક્યો. એની પેટી છુફડાવી. અંદરથી રંગએરંગી સાચાં મેતી નીકળા પણો. “લાધ બાધ !” રંગાલો મોવર નાચી ઉદ્યો; “ મારી રોકડીની કેદ્યાવાળાને વાળે વાળે મોતાવળ પરોવાશ.” લારો માણેક, છસો માણેક, સુમદ જમ વગેરે અધા સાથી મેતી ઉપાડવા લાગ્યા. અધવાલી અધવાલી દરેકને ભાગે આવ્યાં. ઘોડીએની કુશવાળીમાં બણ્ણા પરોવવા મંદ્યા. મેમણુ ધણ્ણ કરગર્યો. ધણ્ણાં તોછડાં વેણુ અદ્વા લાગ્યો. આખરે “એ મોવર ! તેરેકુ હજરદ પીરકા સોગંડ !” જેખલા સોગંડ આપ્યા ત્યારે મોવરે મેમણુની એક ભરત ભરેલી

દળા છાડી દીધી. ગાળો દેતો હેતો સરેયો કહેતો ગયો હે “મોતી સાચાં છે. મોંદાં કરીને વેચને !”

x

ભોજવાવ અને વીરમગામ વચ્ચે એક જન ચાલી જાય. એમાં મોવર આડો ફર્યો. ગાડાં ઉલાં રખાવ્યાં. બેણા એક ઘાલણુંનો જુવાન છોકરો વોળાનીઓ હતો તે દોડીને બહારવટીયાની તથા વરના ગાડાની વર્ણોવચ્ચે ઉલો. કહ્યું કે “મને મારીને પછી જન લુટો.”

ખડખડાટ હસીને મોવરે ખંબેથી બંદુક ઉતારી. “આ જોઈ છે ?” એમ કહી સામેના ભાવળના થડ ઉપર જોળી છાડી. ભાવળનું લાકડું વીધીને જોળી પ્રોપટ ગાઈ. બહારવટીએ કહ્યું “ને મારાજ ! આટલી વાર લાગશો.”

જવાંમહેં છોકરે વિના થડક્યે દૂક્તા એટલું જ કહ્યું કે “હા, પણ મને મારીને પછી લુંટશો ને ? ખુશીથી.”

મોવર ખૂબ હસ્યો. એની હેંગી આંખોની લમ્ભરો કોળી અધ ગાઈ. ભામણું જુવાનની પીડ થાણીને કહ્યું “રંગ છે જુવાન ! તારું વોળાવું સાચું. તને ન લુંટાય.”

મોવર ચાલી નીકળ્યો.

x

વાગડ, કંચુ અને સિંધ સુધી મોજલા મોવરની રોડી પંથ એંચવા લાગી. આને આ સીમાડે, તો કાલે ડોણ જાણે કયા આધા પંથકમાં, એમ જણુક ! જણુક ! મોવર જણકવા માંડયો. એમ કરતાં એક હિવસ સોંસેડોના સોળ ગાડી લાંબા રહ્યુંના કંચુ અને સીધની વચ્ચે સાંને એક સાંદીયાની કતાર ચાલી જતી હતી તેની આડો મોવર ઉલો રહ્યો. કહ્યું “ઉલા રાખો સાંદીયા. જડતી લેવી છે.” એ ભાલની પછવાડે સાત આડ બંદુકની નાલ્યો પણ લાંખી થઈ ગાઈ હતી.

“એલા ક્રાણુ છે ઈ ?” પાછળી સાંખ્ય માણેથી પહુંચાર આવ્યો.

“ઈ તો કાડા મોવર સંધ્વાણી છે.” આંહીથી બહારવટીયાએ ઘઉઘડાટ હસ્તિને સામી હાકલ કરી.

“મોવર સંધ્વાણી ! ભલકનો ચોર !” એમ કહેતો સાંખ્ય માણેથી ડેકડો મારીને ઇક્કત્ત તલવારભર એક આદમી મોખરે આવ્યો. “એલા લાધ ! તમતમારે હાંકી મેલો સાઢ્યું ! હું ઉલ્લો ખું એકલો.” એમ પોતાના સાંખ્યવાળાને કહેતો મર્દ આગળ ધર્યો. એકલી તલવારે મોવરના ચાર પાંચ ધોણવાળાને તગજા. મોવર પોતાના જણુને કહ્યું કે “ક્રાધ એને બંદુક મારશો મા. મને પૂછવા ધો.” પછી પોતે એ તલવારવાળા તરફ ક્ષેતો. પૂછ્યું “કુંવો છો ભા ?”

“ખું તો વાણીએ. અને આ માલ મારા વેપારનો છે. અંદર મારા પૈસા, કાપડ વગેરે બોખમ છે. પણ મોવર સંધ્વાણી ! તું તો મરદાઢનો આંટો છો, માટે આજ આવી જ પહુંચા. સંધ્વના વાણીએ શેના ધેંલા હોય છે એ કાડીચાવાટમાં જઈને તારે કહેવા ચાશો. મારી થા મોવર !”

‘હો...હો...હો’ મોવર ખાલ્યો. “સાંચા મરદ, ખરો મરે એવો. મરદ, અસલ બુંદનો બલાદર ! હાંકા જ દેસ્તા તારી સાંધ્યુને. તને હું ન બોલાવું. હું મોવર !”

“તો પછી તું મારો મહેમાન કહેવા, મોવર ! આ લે આ ખાવાતુ” વાણીએ પોતાના ભાતામાંથી ‘ખાવાતુ’ કાઢી આપ્યું.

કુ ઈ ઉપાયે મોવર જલાતો નથી. રજવાડાંની પોલીસ ખૂટલ છે. તાલુકદારો અને જમીનદારોના દાયરાનું તો એ રમકડું બની ગયો છે, એની મોજલી વીરતા સહુને જણુવી સંભળણી ખારી

લાગે છે. અને ડોઢ જલાવા હેતું નહિ. અને એમ થાતાં થાતાં તો સાડા પાંચ વરસના વાવલા વાઈ ગયા, પણ મોવરને પતો લાગતો નથી. જીવા કે મરેલો જે ડોઢ મોવરને જાલી આવે તેને શ. પાંચ દનસતું દો ધનામ જાહેર થયું હતું. જીતાં રોજે-રોજ મોવર ગામો લાગતો ને કેડા ઉંફૂડ કરતો રહ્યો. આપી સોરઠ ન્યારે હાથ હેઠા નાખીને થાકી ગઈ ત્યારે મુંબદ્ધી એક જ્યાંમંડ્લ લશકરી ગોરે. ઉત્થે. છ મહિનાની અંદર મીથા-ખૂને ચપટીમાં ચોળવાનું બાધું જરૂરું. છ મહિના ઉપર એક દિવસ વીત્યે આ હેલેજ ન રાખું, એવી એણે પ્રતિજ્ઞા કરી. એનું નામ કેપ્ટન સામન (captain) સાહેબ.

સામન સાહેબે અહારવટીયાને પગલે પગલે ધરતીને ધગાવી ભડી. મોવર સોરઠ મૂક્ખોને શુંજરાતમાં ઉતરી ગયો. વાતો થાય છે કે અહારવટીયે દીસા કેમ્પમાંથી ડોઢ ગોરા સાહેબની મડમેને રાતોરાત પદ્ધતિ સોતી ઉપાડીને કાઢી ગયો. અને એને ધર્મની જહેન કદી પોતાના ખુપા રહેણાખુમાં રાખી. આખરે એને કાપ્ટની મોડી રકમ આપીને પાછા સાહેબના હાથમાં સોંપી આવ્યો. વળી બીજી લગતી વાત એમ થાય છે કે આ મડમ કાઢીઆવાના હવા ખાવાના થાનંક ખાલાચીથી ટપ્પામાં એસાને આવતી હતી તે વખતે કૈથારા અને જાધવા વચ્ચે વોંકળામાં મોવર એને કંને લઈ રોકડી ઉપર એલ ડાયે એસાડી પોતાના રહેણાખું પર લઈ ગયેલો.

પણ આ બધી વાત જોડી છે. લોકોએ મોવરના અહારવટાને ધર્મ-અહારવટું માન્યું તેને લીધે ઉડાવેલી આ કલ્પના છે. સાચ્યો કિસ્સો તો એ અહારવટીયામાં સામેલ રહેનાર એક સાક્ષી પાસેથી એવો જરૂરો છે કે—

મોવર દીસાથી પાલનપુર તરફ અગીઆર ધોડે આવતો હતો. અરચીઘૂર હતો. સાંજ પડી એટલે સરુક પર એક વાળીએ ઘરેણે લુગડે સામો મળ્યો. એને લુંઘ્યો. એ સગરામ મળ્યા એને પણ લુંઘ્યા. ત્રીજે એક સગરામ ચાલ્યો આવે છે. પાછળ એક

સોનેરી લુંગી વાગે હથીઆરખંડ અસ્વાર વોળાવીએ બની આવેછે. મોવરની ટોળીએ એ અસ્વારને પકડી એનાં હથીઆર આંચુફી લીધાં. સગરામ ઉભો રખાવ્યો. અંદર એક મહિમ બેઠેલી એને ઉતારી, કોંચ પર પાથરણું પાથરી મડમને અહથી બેસારી. સગરામ તપાસ્યો. પણ અંદર કાંઈ જ નહોંતું. મડમને પાછી અહથી બેસારીને સીગરામ રવાના કરી દીધો.

૬

મા રવાડ મુલ્કની ડેઢ વંકી જગ્યામાં બહારવટીએ ઘરતી ઉપર એડાં બેડાં ધૂળમાં લીટા કરીને પોતાના સાથીએને કહ્યું કે ‘લાઈ, લારી ફંકડાં નજૂમ જોવાય છે. ડેકાવાગે પીર સ્વપનામાં આવીને કંડે છે કે હું દ્રોગ ગયો. મારો લાઈ પેઢો જામ જાણે મને તેઝા આવે છે.’

થોડી વારે મોવરનો લાઈ પેઢો જામ દૂરથી દેખાછો. સછુ લાઈએ બેખ્યા. પેઢા જામે કહ્યું “લાઈ મોવર ! આપણાં બાલખંચ્યાં ને એચરો વઢવાણું કંપની જેલમાં પડ્યાં છે. હવે કાં તો તું મને જોળાએ માર, ને કાં આવીને રણુ થા !”

“ રણુ થધને તો ફાંસીને લાકડે લટકું ને ?”

“ સાંલળ મોવર. મારીને વાત કહું. રણુ થધ જવાનો ખરો લાગ આવ્યો છે. એજન્સી અને રજવાં તોખાં પોકારી ગયાં છે. સામન્ડ સાહેભની પ્રતિગાની છ મહિનાની મુદ્દત ખલાસ થવા આવી છે. સત્તાવાળાની ફનેલી ઓદાય છે. એટલે સાહેભ કહેવરાયું છે કે જો મોવર રણુ થાય તો હી. પાંચ હજારું ધનામ મારા નામ પર કરીને તને અપાવું, અને: તારો સુકર્મો ચાલે તેમાં તને ઉની આંચ પણ ન આવે. તારી સામે એક પણ પૂરાવો ન પડે એવી તજવીજ કરવામાં આવે.”

“ સાહેબનો બોલ છે ?”

“ હા, સાહેબનો બોલ.”

“ હાલો ત્યારે, હું રણ થાવા આવું છું.”

શુજરાતના ડીસા કંપથી થાડેક આદે ઝાડીમાં મોવરે આવીને સ્થામન્ડ સાહેબની સન્મુખ હથીઆર છોક્કાં. એને ઝાલીને રાજકોટ લઈ આવ્યા. બાબાન્દીની ટેકરી ઉપર અદાલત બેડી. મોવરના માથાના ધનામના રૂપીઆ પાંચ હજાર સરકારે રાજકોટની એક અંગ્રેજ વેપારીની પેઢીમાં જમા રહ્યાંથી. જોરેં જડજ સાહેબ ક્રેટન ઇન્ટરન સેશનસની અદાલત ચ્યાલેવવા બેઠો. લૂંટ, ખૂન, અને નાક કાપવાના અનેક કિસ્સામાં એક પણી એક સાક્ષીઓની જીનાની લેવાણી. પ્રથમથી જ થએલી જોડલણું પ્રમાણે એકાએક સાક્ષી આરોપીના પીંજરા સામે નજર કરી, મોવરની રાતી આંખ સામે મોટ માંડી, પદાર્થી પોપટની જેમ કહેતો ગયો કે “ના સાહેબ, આ તો નહિ, આના જેવો ક્રોધક બીજો જણ દ્વારા કરનારો હતો !”

ત્સ દિવસે આ મુક્કેભાનું નારક ખલ્લાસ થયું. મોવર સો સો ચુનહાના આરોપમાથી સાવ નિહોંપ હરી છૂટી ગયો. ડા. પાંચ હજારમાંથી એના વડીલની રી બાદ જતાં બાકીની આખી રકમ એને સુપ્રત થઈ અને નવાનગરમાં રીભા જમે મોવરને જમાદારીની જગ્યા આપી. એ આખરદાર હાલતમાં જ મોવરની આવરદ્દા પૂરી થઈ.

કંટાળોલા દર્દીઓને

સ્વાધિક અને તરત અસર કરે તેવી
હોમીઓપેથી ગોળીઓ દ્વારા તમામ દર્દોનું
જરૂરીની નિવારણ થઈ શકે છે.

- ¶ હોમીઓપેથીનું વૈઘનિક વિત્તાના મૂળભૂત સિદ્ધાન્તોને આધારે રચાયેલું છે: ખીંચ તમામ વૈઘનિક કરતાં ચડી-યાતા તરીકે તેનો આને સ્વીકાર થઈ રહ્યો છે.
- ¶ હોમીઓપેથીનો છેલ્લામાં છેલ્લી વૈજ્ઞાનિક શોધો મુજબ જીવન-પલટા કરનારા અમેરિકામાં આને સૌથી વિશેષ પ્રચાર છે. અમેરિકામાં આને હોમીઓપેથીના પદ્ધતિની પરીક્ષા ૧૯૮૦૦૦ ડાક્ટરો છે. અમેરિકાના અત્યારના પ્રેસીડેન્ટ હુવરે પર્સનલ શીકીશ્યન તરીકે હોમીઓપેથીસ્ટ ડાક્ટર નેચેલ ડી. ઝુનીની સત્તાવાર નીમણું કરી છે.
- ¶ હોમીઓપેથીથી નીચેનાં દર્દો વાલ્કાપ (એપરેશન) કર્યા સિવાય મટી શક છે: પાદું, લગંદર, લાડકાનો સડો, લાડકાનું વધવું, પથરી, કંદમાળ, અંથિ વગેરે ગાંઢા, ગલબાંશના સેણ વગેરે દર્દો, હરસ, મસા, એપેન્ટીસાઇટીસ. વગેરે વગેરે.
- ¶ હોમીઓપેથીથી નીચેનાં દર્દીનું પણ જરૂરીની નિવારણ થઈ શક છે: હીસ્ટીરીઓ, વાધ, ગાંડપણું, રાનતંતુનાં દર્દો, મધુ-પ્રમેહ, ક્ષય, દમ, ઝુની ઉધરસ, પક્ષધાત, પ્રદર, ખરજવા, ચામડીના જૂના વ્યાધિઓ, અનિયમિત અટકાવ વગેરે વગેરે. વધુ ઝુલાસા માટે દર્દીની સ્થિતિ વગેરે વિગતો સાથે જ્ઞાન:

ડૉ. પોપટલાલ ત્રીક્ષમલાલ સંધવી

H. M. B, M. C. P., M. C. S. (India)

કાલેજ ઓફ ફાર્માસ્યન્સ એન્ડ સર્જન્સ

(ઇન્ડિયા) ના માલ હાઉસ સર્જન

(તા. ૧૦-૧૭-૩૬)

લાંબડી : કાંઠયાવાડ

શુંતમારે ઘર યેડાં હારમેનીથમ વગડતા શીખવું છે ?

તો આજેજ મંગાવો।

ધણા સુધારા વધારા સાથે બહાર પડેલ સંગીતનું
મોટું દળદાર પુસ્તક

ભારત મ્યુઝીક ગાઈડ

ભાગ ૧-૨-૩-૪-૫ (બેગા)

ઇપીયા ૬-૦-૦ પોસ્ટેજ માઝ

એક જ પુસ્તકમાં પાંચ ભાગ સાથે છપાવ્યા છે. પૃષ્ઠ ૮૬૪,
સોનેરી નામ, પાડું બાઈન્ડીંગ, હાઇ ક્લાસ લખાણ અને
અસુલ્ય ગાયનો વીગેરે દરેક બાયત આ પુસ્તકમાંથી
મળી શકશે. સરળ સંગીત ગાઈડ કિ. ૨-૮-૦

છુટક દરેક ભાગની ઈમત નીચે પ્રમાણે

ભારત મ્યુઝીક ગાઈડ ભાગ ૧ લો આવતી પાંચમી કિ. ૩. ૧-૪-૦

” ” ” ૨ નો ” બીજ ” ” ૧-૮-૦

” ” ” ૩ નો ” બીજ ” ” ૧-૧૨-૦

” ” ” ૪ થો ” પહેલી ” ” ૧-૮-૦

” ” ” ૫ મો ” પહેલી ” ” ૧-૮-૦

” ” સંગીત બારાખરી આવતી બીજ ” ” ૦-૮-૦

” ” ગરભાવળી ” પહેલી ” ” ૧-૦-૦

” ” ગાયનમાળા અંક પહેલો ” ” ૦-૮-૦

ખાસ લાભ:- છુટક ભાગમાંથી ત્રણથી વધારે પુસ્તકો મંગા-
વનારને પોસ્ટેજ માઝ. એક પુસ્તક મંગાવનારને પોસ્ટેજ
વી. પી. છ આના વધારે.

દરેક શહેરમાં હોટલ/પણું કુક્સેલર પાસે માગો અથવા
નીચેના ડેકાણુથી મંગાવો.

પ્રો. ભારતલાલ પુનેમચંદ માર્ટર

(S) શુલાલવાડી નં. ૨૭

મુંબાઈ પોસ્ટ નં. ૪

અમૃતનો નિધિ

સાંજ વર્તમાનમાં પ્રસિદ્ધ થતી

સાદો શિખામણુ

પુસ્તક ૧ થી ૬

પ્રથમ ભાગનો રૂ. ૧ ને ત્યારપણી દરેક ભાગના રૂ. ૨) પોસ્ટેજ બુદ્ધિ, સદરહુ પુસ્તક વિષે સાક્ષરોના હિચા અભિપ્રાયો મળ્યા છે. એક અવાને ભારે વખતું એલી છે. એક નકલ મંગાવી ખાત્રી કરે.

અન. અમ. ત્રીપાઠી. ગ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, સુંધર.
મહાદેવ રામચંદ્ર જાણુણે, નાણું દરવાને, અમદાવાદ.
મગનલાલ રાંકરભાઈ પ્ટેલ, પાટણ (ઉત્તર ગુજરાત)

ગુજરાતી ભાષામાં પહેલ વહેલો અંથ

કાશ્મોર થી નેપાળ

જેની અંદર કાશ્મીરમાં અમરનાથ, પંનખમાં જ્વાળા-
સુખી, ગઢવાળમાં બદ્રીનારાયણ, કેદારનાથ, ગંગેત્રી અને
યમુનોત્તી, તિથેટમાં માન સરોવર, કેલાસ તથા નેપાળમાં
પશુપતિનાથની યાત્રાના માર્ગો સિવાય મરી, સીમલા,
મંસૂરી અને નૈનિતાલ જેવાં હવાખાવાનાં સ્થળોનું વર્ણન
કુંકામાં કહે તો હિમાલયનું દિગ્દર્શન-બાગાલિક, રાજકીય,
વ્યાપારીક અને સામાજિક રીતે એટલે સુધી કરવામાં
આવેલ છે કે ગુજરાતી ભાષા જાણુનાર દરેકને તે ઉપયોગી
થઈ શકે. જ્લેઝ કાગળ, ૨૫૦ પૃષ્ઠ અને નકશા સાથે
પાકું પુંદું હોવા છતાં કિંમત રૂ. ૨-૦-૦ વી. પી.
ખર્ચ રૂ. ૦-૫-૦ અ. ડે. હંડિયંદ એલ. મહેતા
પ્રા. બરવાળા બેલાસાના (અમદાવાદ)

તनभननी મહેનત કરનારાં !

તાકેત-તાજળીથી ભરપુર

ઝંડુનો દ્રાક્ષાસવ

(મુદ્રિકારિષ્ટ-શારંગધર મ. અ. ૧૦)

ધરમાં હું મેશાં તૈયાર રાખે।

તાકીઠ તાકેત-તાજળી મેળવવા

શરદી ભરાડનાર

થાક ઉતારનાર

ઉંઘ લાવનાર

દસ્ત સાંદ લાવનાર

સુખ લગાડનાર

તાકેત આપનાર

તાજળી બાક્ષનાર

લહેજતદાર હવા

ઝંડુનો દ્રાક્ષાસવ

સવાર-સાંજ જમ્યા પણી દ્વ્યા

ઝંડુ શાર્માસયુટિકલ વર્ક્સ લીં

સચાનીરોડ, સુંબાઈન. ૧૪

ભાવનગર એઝન્ટ: જયન્તિલાલ અમૃતલાલની કું.,
આંબાચોડ

રાજકોટ એઝન્ટ: સુરુંદરાય ખખર્સ,
શુક્સેલર બેચર મેલજની પાસે

રતલ અર્ધાના તેર આના: રતલ એકનો રૂ. દોઢ: રતલ દોઢના રૂ. બે

DAVAR'S COLLEGE of COMMERCE

(Established 29 Years)

India's future depends on Banking, Insurance, Commerce and Joint Stock Company expansion.

Aspiring students of Commerce should therefore give all attention to the study of **Specialised Courses** such as **Bank Officers** (C. A. I. B.) **Insurance Managers** (A. CH. I. I.) **Company Secretaries** (F. I. S. A.) and **General Commerce** courses (L. C. C., D. COM. M. C.) for which there is an unlimited field and **Specialised Accountancy** (G. D. A.) may wherever desirable, be tacked in as additional Course, as that Profession is getting overcrowded.

Tuition Through Post a Special Feature.

Consult Principal Davar or
apply for Prospectus giving details
80, Esplanade Road-Bombay

શુદ્ધ હવા એ મનુષ્યની જીવનહોંની છે
નજીવા ખરચે શુદ્ધ હવા આપી તાજગી બક્ષતો
વાપરવાથી ખેલ, મેલેરીયા વિગેરે ચેપી
જીવન ધૂપ—અને કેરી દરહોની ખરાય હવાથી સરક્ષણુ
મળે છે. મંદ્રાનો ત્રાસ કભી થાય છે. વાપરી આત્મી કરવા
બલામણુ છે. કીમત રતલ એકના આના દશ: પોસ્ટેજ અલગ.
મનમુખલાલ પુંજલાઠ વસાવડા નાગરરોડ જુનાગઢ અને ગેંડલ

લાણી માટે ખાસ ઉત્તમ તક

૧ અમીભિન્દુઃ-મુલ્ય ૦-૬-૬ : ૧૦૦ ના હા. ૩૦

“અમીભિન્દુ” નામના આપના સંગીત સંગ્રહમાં નથે આત્મરસ હું તો શ્રીલી રહ્લો છું ને તે પણ સર્વવંધ આનંદ-ઘનાળ, કંફીરાળ, સુરદાસાળ, નરસિંહમહેતાલુ, રાજ-ચંદ્રાળ, ચિદાનન્દાળ, નાનચંદ્રાળ, અને ખીજા એવા અનુ-લખીઓનું જીવિતાભૂત જ છે

હૈયાની હાકલ તો જીવિતરના એવા તાર્થ દઈ શકે ને તે પણ આમ અંતરના સંગીત ને સરો શીલવાથી નીહારતાની હુનને ધમક જરૂર જગાવી હે, આત્માના ગાનથી માનવી જ્ય સિદ્ધ અને છે. સહેત ગર્જતા ગુજરાતના સંગીતમાં ગુર્જરીના એ સૂર તો અજાય ચેતના પ્રેરે.

તેથી મને તો આશા છે કે નીડર છાતીના અવાજ રૂપ લભ-નોના આપના એ સંગ્રહનો લાલ આપણો દિલધેલો ગુજરાત મુરેપુરો અવસ્થ લેશો.” (કવિ લલિતાલ.)

૨ વચ્ચનાભૂતો:-મુલ્ય ૦-૪-૦ : ૧૦૦ ના હા. ૧૫

‘સન્માર્ગ’ દોરે અને જીવનને ઉન્નત અને સુખી બનાવે એવા નીતિપોપકા વચ્ચનો અને વાક્યોનો સંગ્રહ બદાર પાડી રા. વેલાળ હેવરાજ શાહે સુંદર કાર્ય કર્યું છે. તેમાંના ડેટલાંક વચ્ચનો ઘરમાં લીઠિપર લગાવી રાખવાં જેવાં છે.’’

(ખુદ્ગ પ્રકારા હેઠાંઆરી ૧૯૨૨)

૩ જાગૃતિ:-મુર્ચ્છાવસ્થામાંથી ચેતનવંત કરવા અમીપ્રવાહ રેઝનાર રાષ્ટ્રગીતેના નાનકોડા સંગ્રહ (પ્રાર્થના અને મરણ લયના લેખ સહિત) કિંમત હોય આનો ૧૦૦ ના હા. ૭

૪ પ્રાર્થના અને લયઃ—ડેટલીક સવાર સાંજ કરવા યોગ્ય પ્રાર્થના અને મહાત્મા ગાંધીજીનો મરણ લયનો લેખ. આર્ટ પેપર પર ગાંધીજીના હેઠાં સાથે. કિંમત અર્ધો આનો: ૧૦૦ ના હા. ૨

૫ લારત વર્ષ અને ખીજાં:— ૦-૦-૮ ૧૦૦ના ૩૧.

ખધાં પુસ્તકો મંગાવનારે બાર આનાની ટીકીટ ખીડાની.

પત્રવિહારનું હે:—

વેલાળ હેવરાજ શાહ : ૧૩ર ભૂલેશ્વર, ૧લે માળે, સુંબાઈ ર

ખાડી લંડાર, કાલખાઢેલી : સુંબાઈ ર

હિન્દુ અનાથાશ્રમ-વઠવાલુ કેન્દ્ર

માધ્યાપ વિનાના રખાતા નિરાધાર ખાળકાને અન્નવસ્ત્ર અ
વિદ્યાધાનમાં મહદ કરો. રીચેર્ટ માટે લખો:— ઓનરરી સેકેટરી
(હિન્દુ અનાથાશ્રમ : વઠવાલુ કેન્દ્ર) (કાઠિયાવાદ)

ડૉ. ગ્રીલોવનદાસ મોતીયંદ કૃત

શારીર અને વૈધકશાસ્ત્ર

સચિત્ર ગુજરાતી [આવૃત્તિ પાંચમી]

કીમત રૂ. ૧૨-૦-૦ ટ. અ. જુદુ

મળવાનું કેંકાણં : લક્ષ્મીયંદ વિરચંદ ગ્રીલોવનદાસ રી.
તલાવ ફરવાને જ્ઞાનાગંડ

નાના મોટા જીવેરાતના તૈયાર દાગીના અને દરેક જાતે
ખુદું જીવેરાત મેળવવાનું અને જીવેરાતને લગતી આડતનું કામ
કાજ કરવા માટેનું જેપુરમાં વિદ્યાસુ સ્થળઃ—

જીવેરી હુર્દાભલ ગ્રીલોવન-જેપુર સોટી.

કેસરે હિન્દુ ઉલનમીલ બેંગલોરમાં

ઘનાવેલ ટાવેલીંગ ૨૨૩ તથા

ધરમશી મોરારજ મીલમાં

ઘનાવેલ ઉચ્ચી પસમીદાર

શાલ

ઉગલા

તથા

સુટ માટે તથા

ગરમ તહેવાર

કાપડ માટે લખો

અથવા મળો:—

વઠવાલાસ સુંદરહાસની કું.

ભાગલી ચોક, મુખજ જોડા માર્કો,

સુંબાઇ નં. ૨.

તથા પણ પરદેશીખી ઉત્તર વહિ તૃતીં

તારનું સરનામું : “મેડારા”
અમહાવાદ

ટેલીફિલ નંબર “૩૭૪”
“૧૮૬૨માં સ્થપાયેલી.”

ડી. બે. મેડારા એન્ડ કું.

“ધન હાઉસ,” અમહાવાદ

શાખા : બારડોલી, અરોડા, ભાવનગર, લદ્દાય, વલસાડ,
જુનાગઢ, મહેસાણા, મોરણી, નડીયાદ, નવસારી, રાજકોટ, સુરત
ધી ઓર્ડરીએન્ટલ ગવર્નર્સેન્ટ સીક્યુરિટી લાંદગીના

વીમા ઉતારનારી કંપની તથા

ધી સાઉથ ષ્રીટીશ આગના વીમાની કંપનીના
શુજરાત, કાઠીયાવાડ અને કચ્છ-સુજરાત ચીઝ એજન્ટો
લાંદગી, આગ, મોટરકાર, અક્સમાત, દરિયાઈ
તથા ખીજ ફરેક જાતના વીમાનું કામ
દ્વારાખી ફરે લેવામાં આવે છે.

તારે ખાતર ! હિંદુ સમાજ સાવધાન !!

હિંદુ સમાજનાં રખડી પહેલાં બાળકા, બાળિકાઓ, વિધવાઓ,
અપંગો, અશક્તો વિગેરેની સામે નહિ જુઓ ?
નેતરકામ, છાપવાર્ણ, સુધારીકામ, દરજીકામ, કાંતણ,
પીજણું, વણુટ, પારી, ખાદી, વગેરે કામ,

નડીઓદ હિંદુ અનાથાશ્રમમાં

થાય છે. ઉપરના કામ માટે ઓર્ડર આપો.

નિરાધાર ગરીઓને મહદું આપતી એ દ્વાય ખાવા જેતું છે; અને
દળા જે આવા નિરાધારો ઉત્તમ પ્રકારની શારીરિક, માનસિક અને
નૈતિક કુળવણી મેળવતા હોય, તો તો એક પણ અને હો કાજ
છે. વિદ્યાર્થી, અન્નદાન, વલ્લહાન વિગેરેનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
રિપોર્ટ મંગાવો. લખો:-

મંત્રી, હિંદુ અનાથાશ્રમ : નડીઓદ

લંદગીનો વિમેા : સર્વોત્તમ સંચય

યથાશક્તિ ધન સંબળ કરવો, એ વિચારવાંત માણુસનું કર્તાંય છે. તેથી જ પોતાનું તેમજ આસ જનેનું જીવન નિશ્ચિંત અને સુખરૂપ બને છે. સંબળની જુદી જુદી અનેક રીતોમાં વિમેા ઉત્તરાવવાની રીત સર્વોત્તમ છે. લંદગીનો વિમેા ગરીબ કે શ્રીમંત, અવ્યાખ્ય કે દીર્ઘાખ્ય, સર્વ કેદિને એક સરખો જરૂરી અને હિતાવહ છે. દેશનું ધન દેશમાં રાખવા માટે દેશી કંપનીમાં જ વિમેા ઉત્તરાવવો એ દરેક દેશી ભાઈઓનો પરમ ધર્મ છે.

મુંબંદળી

ધી ધનદસ્ત્રીયલ એન્ડ મુન્દેન્સીયલ
એ રિયુ રન્સ કંપની લી. એ
ધીકતી દેશી કંપની છે.

ચીઝ એજન્સ ફ્રેન્ચ : કાઠીયાવાડ અને કંચ્છ

મુનિ એન્ડ સન્સ : સોનગઢ-કાઠીયાવાડ

વઠવાણ એજન્સ :	ભાવનગર એજન્સ :
કે. ડી. મોદી એન્ડ કું. ડી. પી. મહેતા એન્ડ કું.	
મોરખીનો વાંક,	ડિગરની શેરી,
વઠવાણ કુંપ.	સાવનગર.

નહલી માલથી સાવધાન રહેણો.

ખુશભોધી ભરપૂર

એચ. વી. જેશ્વરો

કૃષ્ણ છાય કાઢો

રજુસ્ટડ વાપરો

એક પાનની પદી મળજ તર

બનાવે છે. લખાં રજવાડામાં પફ-

રાય છે. વાપરી આત્મી કરો ડબી

૧ની કી. ૦-૪-૦ વેપારીના લાવ અલગ છે. લખો:

એચ. વી. જેશ્વરો

રીચીરેડ, જુની પોસ્ટ એન્ડિસની નીચે.

આરીયા, અમદાવાદ

વાંચો

વાંચો

વાંચો

અમારી મીઠાઈઓ તેમજ મુંખના દરેક જાતના હલવાઓ
હીનુસ્તાનના દરેક દરેક સહેરમાં તેમજ નાના ગામડાઓમાં પણ
ઘણા વખણાય છે. તે શીવાય આરીકા, અમેરીકા, રૂન્સ, જર્મની
તેમજ ચીન, જપાન અને વીલાયત જેવા મેટા હેસાવરોમાં પણ
નાય છે. એક જાયલ એર્ડ આપી આત્મી કરો.

રેલેથી તેમજ પોરટ રસ્તેથી માલ મોકલાની આપશું.

માલેક દ્વારા દ્વારા મીઠાઈવાળા

૫૪૮, ચીરા બજાર નં. ૨ મુંબઈ ૩૬૩, નામ ટર્મિનસ
૨. નં. ૨૪૭૭૭ આંટરોડ નં. ૭૨૬. નં. ૪૧૧૪૦

માથેરાન તથા મહાખણેથરમાં અમારું

રોખલ હીનુ હોટલ

તા. ૧ એકટોઅચરથી ચાલુ થશે

લખો-મેનેજર જેને જુલાઈ

સંપુર્ણ ખાત્રી ભરેલો અક્સીર છલાજ બાલ કાઠવાનો શહેનશાહી પાવડર

શને ૧૯૧૨થી આ પાવડર પોતાના ચમત્કારીક ગુણોથી
તમામ જગ્યાએ ફુલમંદ હેવાનો દાવો ધરાવે છે. ચામડીના
દેક હોંને નાખુદ કરે છે અને સહેલાઈથી બાલ દૂર કરવામાં
અક્સીર છલાજ છે. ચામડી બળતી નથી. કાળી પડતી નથી.

કિન્મત : ઓટલ ૧ ફિલ્સી પેકીંગ સાથે રૂ. ૧=
" " ૩ " " , સાથે રૂ. ૭

એચ. ટી. ચંદ્રાણા
પદ્ધુર્યભર

પોસ્ટ બોક્સ નં. ૩૭૬ રંધુન

મેન્યુડેક્ચરર્સ માટે

પદ્ધુર્યભરી દેક જાતનો સ્ટોક નેયાર રાખવામાં આવે છે.
દીકા કું. મેસર્સ પોલાક એન્ડ સ્વેઝ હોલાંડ, એમ.
નીઇ એન્ડ કું. જનીવા (સ્વીજરલેન્ડ), મેસર્સ પોલાક એન્ડ
કુટલ હોલાંડ, એ મેસ્ચ મેયર હોલાંડ, મેસર્સ ધ. સેરસ
એન્ડ કું. લીપ્ટિક, અને ડેગોકા એ. જ. હોલજમીન્ડન
એ. ઉલ્યુ જર્બની વિગેરેના ધણી રકમની સુગંધી
ડાઇરેક્ટ ભંગાળીએ છીએ તેમજ સહેલાઈ પણ કરીએ છીએ.
પ્રાઇસ લિસ્ટ માટે લખો : દીકા કું.ના સાથ એન્ડ

ધી એવરેટી પરદ્ધુર્યભરી કું.

ગ્રા. એચ. ટી. ચંદ્રાણા પદ્ધુર્યભર
પોસ્ટ બોક્સ નં. ૩૭૬.

રંધુન.

તદ્દન નવી શોધ

હુર્રે (Hair-Foe)

બાલ કાળવાનો હેંચ શ્રોસસથી તૈયાર કરેલો સુગંધી પાઉડર ખીલકુલ ખરાય વાસ વિનાનો તેમજ ચામડીને ડાઇપણું જાતની છન કર્યા વગર બાળને એ મીનીટમાં સફાઈથી દુર કરે છે.

આઠલી ૧ ની રીમત આના ૦-૧૦-૦ એકલા આડતીયા એમ. એ. પારેઅની કું. ડેમીસ્ટસ, ગ્રીન્સેસ ર્ફ્રીટ મુંબાન નં ૨

લાયક ઉમેદવારો આટે કમાવાની એક ઉમહા તક

ધી ધાર્ય એન્ડ વેસ્ટ વીમા કંપની નં. ૫૫, એપોલો સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ, એક આગળ પછી લીદી વીમા કંપની છે, જેની દિનદુરસ્થાન, અલદેશ, સીલોન, ખીરીશ મરિટ આર્કિટ વિગેરે દેશામાં એજન્સીઓ છે. વ્યવસ્થા તફન ભરેસાપાત્ર છે. સાડાતણું વર્ષ પ્રીમીઅમ ભર્યા પણી પોલીસી રફ થતી નથી તેમજ ભરેલા પેસ્ટ જતા રહેતા નથી.

નેછાંએ છે : ગુજરાત તથા કાહીઆવાડાનો ડેઝ પણ શહેરમાં લાગવગવાળા, વિશ્વાસુ અને ઉત્સાહી એજન્ટો. લાયકાત મુજબ કમીશાન, પગાર, અગર ઐઓ આપવામાં આવશે. માત્ર અનુભવી માણુસોએ જ પોતાનો અનુભવ વિગતવાર લખી અરજ કરવી.

વધુ વિગત માટે લખો :—

દાલ એન્ડ કું. સેકેટરીઓ

મગજને પ્રકૃતિલિત કરનાર સુગંધમય દહેજતાર

અગરખૂતી અને ધુપો

પોતાની માલિકીના કારખાનામાં જતી દેખરેખ નીચે

બનાવરાવી શ્ટક તથા જથ્થાખંધ વેચનારા :—

કસળાચંહ એમ. દ્રાংগঢ়াવাণা সাংকীর্ণেরি : অમহાવા

ચોખ્ખા ભસાલાનું મુંબાઈનું

ભરોસેદાર ભથડક

આખા હોંદુસ્તાનમાં પ્રખ્યાત થયેલા

એમ. મોતીલાલ ભસાલાવાળા

કૃ. ભુલેશ્વર આન્ય : આન્ટરેડ
કૃ. નં. ૨૧૬૬૬ કૃ. નં. ૨૧૬૬૬

તરેણવાર જાતના સ્વાધીષ્ઠ ચોખ્ખા ભસાલા, દરેક જાતનાં સ્વાધીષ્ઠ અથાણાં, ટેસ્ટદાર ચટણીયો, દરેક જાતના ઉચ્ચા મુરબ્બા, ગુલદંડ, ભસાલેદાર ઉચ્ચા પાપડ, પાપડી, સેવ, વરી, દરેક જાતની સુકવળી, મગજને તાજળી આપનારી, બદામની તથા પીસ્તાની પુરી વીજેરે વીજેરે.

૧. અમારો ખાસ સૈશયલ સંલાદનો ભસાલો

દાળ, રાણ, રાણ, વીજેરે દરેક બીજમાં આ એકજ ભસાલો નાંખવો જેઠલે ઓને ડોઢ પણ ભસાલો નાંખવાની જરૂર જ નથી. તેમજ ચટણીની માફક પણ ખવાય છે.

૨. ચાહુનો ભસાલો

દરેકજ હન્જરો માણુસો વાપરે છે.

૩. કઠીનો ભસાલો.

ખાસની કઠીમાં ફૂટા આ એકજ ભસાલો નાંખવાથી કઠી ખણ્ણી સરસ થાય છે.

M. Motilal Masalawala

C/o. Bhuleshwar Kabutarkhana &
Grant road BOMBAY.

અમહાવાદમાં એકદા જાણીતા રથી વડું વર્ષના
ખાલોશ અનુભવની પ્રભ્યાત ચર્ચમાની પેઢી
પેશોત્તમ એમ. દસુરની કું.

૫૪૨૮, ગણુ દ્રવજા પાસે : અમહાવાદ.

કે જ્યાં આંધો ભરેત તોપાસી મનપસંદ

કમાનેમાં ઉંચામાં ઉંચાં છેલ્લી ટ્યના કુક્સ,
ટેરીક, કીટોક વગેરે લેન્સીસ સાથે ચર્ચમાં ઘણું કીશાયતે
અનાવી આપવામાં આવે છે.

વીસમી સદીની નવી શૈખ

સંબ્રહણી (ગળતી) માટે અમૃતમય ઉપાય

પ્રતિષ્ઠિત અને વિદ્યાન વૈધ દાક્તરોની દ્વા ખાઈ
કંટાળેલા સંબ્રહણી (ગળતી) સુંઅધના ઝડા, અતિસાર
અને આંતરડાનાં ક્ષયથી પીડાતા નિરાશાજનક દર્દીને
આરીવાંદ રૂપ થઈ પડેલી પાંત્રીસ વર્ષના અનુભવની
રામખાણ દ્વા માટે રૂપર મળો યા સવાલ પત્ર મંગાવો.
પત્રવ્યવહાર નીચેને શિરનામે કરવો.

માણુસાવાળા માર્સ્ટર કે. કે. પટેલ એન્ડ સન્સ
સ્પ્રુ રેસ્થ્યાલિસ્ટસ
કાલુપુર-દાંડીગરાની પોણ, તંખુરાગરાની ખડકીમાં

ધર. નં. ૩૫૬, **અમહાવાદ**

અમારું બાલાનંદ બચ્ચાઓને રૂપુષ્ટ, ચાનંદી અને
સુંદર બનાવે છે. કીમત ૦-૧૨-૦ પોર્ટેજ જુદુ.

હાર્મોનિયમ:—હાર્મોનિયમનું રીપેર કામ
નવા ક્રેચું ધણું ૭

સક્રાદાર બ્યાજણી કીમત લાઈ ટાઇમસર કરનાર
તથા મનપસંદ નવાં હાર્મોનિયમ એર્ડરથી બનાવનાર
તથા તેને લગતો સામાન વેચનાર

રતીલાલ ડી. શાહુ રીચીરેડ, ગેટ સામે, અમહાવાદ

હે ! હે !

શું તમને સીનેમા જોવાનું બહુ મન થાય છે કે ?

ધ્યાન રાખને કે

ને અમારા સીનેમા ગોગલ

પહેયાં સીવાય નેયા કરશો
તો

જરૂર તેની વીજળાની ગરમીથી ચાંખ
તદ્વન અગાડી એસશો

પછી

અમને (પોસ્ટ ઑક્સ નં. ૫૨૮,
મુંબઈ) હપક હેતા ના.

સમગ્ર હિંદુસ્તાન ભાટે અમારો માલ રણસ્તર કરાવેલ છે.
એટલે

ધીજા ડોઝની મગદૂર નથી કે વચ્ચી થકાય
અમારે તો ચારે તરફ એજાંટ નીમચા છે.
તમારી ઇચ્છા હોય તો ખુશીથી લાખને
તેમજ

તમારા ભાઈખંખ હોસ્ટોને પણ અલામણુ કરણે.

માત્ર રૂ. ૪૮- સાડાચારની ખુરીથી પુષ્પળ પેસો પેદા કરવાની વિગત એક ઝીપીઓ
મેઝલી ભંગાવો. અમૃતલાલ નાગણુ વંખારીએ.
જુનાગઢ (કાડીઆવાડ-છન્દીએ).

વગર ધ્યાનએ વાળી કાઢવા માટે જગપ્રસિદ્ધ
રજીસ્ટર્ડ નં. ૫૨૬ : ખાદશાહી સાયુ : વાપરો

ખાદશાહી સાયુ-સાધારથી
વાળ હુર કરવા માટે છે. ચામડીને
કોઈ પણ જાતનું તુકસાન થતું
નથી. વાપરનારા સંપૂર્ણ સંતોષ
પામ્યા છે. અને ઉત્તમ બનાવટ
માટે કલાકટા, કરાચી, મદ્રાસ
વગેરે પ્રદર્શનોમાંથી સોનાના ચાહો
મલ્યા છે. દરેક ટેકાણે વેચાય છે.
ડીમિત ૩ ગોડીના બાકસનો રૂ. ૧
પોરટેજ ૦-૪-૦ ઊન એકના
રૂ. ૩૫ પોરટેજ માફ.
દરેક દ્વાચ્યાનું લીન્ટ મફત.

નકલી આદથી સાવચેત રહેણે
દ્રેઝાર્ડ અને નામ અરાબર તપાસીને ખરીદણે.
સૌ. સી. મહુજન એન્ડ કૂં. શેખ મેમણુ સ્ટ્રીટ મુંબઈ ૨

સોનાની ખાસ દવા

—મદરવિનાશક— (રજીસ્ટર્ડ નં. ૩૧૦)

આ દવાના સેવનથી, પ્રદર, અટકાવ વામતે થતો પેંડુ કન્સ-
રનો દુખાવો. કસુવાનડ, છોડ, હિસ્ટીરીએ, અને સુવારોગથી
થતાં દરહો મટે છે. ગર્ભાશયને સુધ્યારી ગર્ભ ધારણુ કરવા યોગ્ય
અનાવે છે. બોટલ ઇની ફી. રૂ. ૨-૮-૦. પો. ૦-૬-૦

લખોઃ—મદરવિનાશક એઝીસ, ખાદશાહી, ગ. પેડા

સીયોનું અમૃત

સુંદરી સાથી (રજીસ્ટર્ડ)

બેરબેર લાખો સીયો વાપરે છે. લાખો સર્ટિફિકેટો મળ્યાં છે. ડાક્ટરો અને વૈદો પણ વાપરે છે.

સીયોના પ્રેર, લોહીવા, સોમ રોગ, શરીર સુકાધ લોહી હિકું પરી જવું, ગર્ભાસમનો સોનો, ગ્રાનો ચઠવો, જરૂરુનવર, તેણનો રતવો, દણ, ડેડો અને બર્ડો ફાટવો, પણ અને માથાનો દુઃખવો, કળતર, સુવારોગ, આડા ઉધરસ, વારંવાર કસુવાવડ થઈ જવી, છોકરો જન્મી ન જવવાહિ રોજો આગ્રીથી હુર કરે છે. સુવારુમાં બાળકની જરૂર પછી “સુંદરી સાથી” સીયોને પાવાથી સુવા રોગ થતો નથી. ચુવાનની સીને જલ્દી સાજી કરી શરીર મળજૂત અને પુષ્ટ બનાવે છે. હળરો સીયોએ અતુલભ કર્યો છે.

એક જ ખાટલી વાપરી જુઓ. તમામ રોગ મરશે. હળરો ઝીપીયાના બચાવ થશે. મરણુના મુખમાં સપડાયેલી લાખો સીયોને “સુંદરી સાથી” એ જીવતદાન આપ્યું છે. નથું ખાટલી પીવી પડે છે.

અમને મળેલાં અનેક અભિપ્રાયોમાંથી એકાદ આ રહ્યો

આપની ‘સુંદરી સાથી’ મેં સીયોના દોંબાં વાપરી નોંધ આગ્રી કરી છે. સારું કામ આપે છે. સીયોના દરેક ક્ષેત્રમાં છુટ્ટી વાપરં છું અને મને જશ જ મળે છે. ધણ્યા દર્દીએને આપની ‘સુંદરી સાથી’ વાપરવાની લલામણું કરું છું.

ડા. રેવાશાંકર પ્રથેર, વાંસવાડ.

કિમત ખાટલી રૂટો રૂ. ૧). નથું ખાટલીના રૂ. ૨-૧૮-૩. નથું ખાટલીથી સત્તે આરામ થાય છે. સુચીપત્ર મર્દત મળશે.

દરેક ગામે ગાધીને ત્યાં તથા વિલાયતી દરા

વેચનારને ત્યાં મળે છે.

દવે કેમીન્ફલ એન્ડ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ

રીયોરેડ-અમદાવાદ. કાલબાટેની રોડ-મુંબાઇ.

કૃત્તિકા એન્ડ પ્રિન્ટિંગ લાલબાટેની રોડ. એ. એ.

રણસટ્રે નં. ૧૨૬૪

દેકાં એકજ બાટલી પાસે રાખવાથી ઇમેરીજમ, વા (પવન) સંધીવા, લક્ષ્મી, સાંધ્યા, હાડકાંની કળતર, ભાથાનો દુખાવો, "આધારીશી, દમ, દાંદણ, આંસી, સંગ્રહણી, ઝડો, ડાલેરા, આંકડી, ચુંક, ઉંટાંટીઓ, શરદી, સળેખમ, હીસીરીઆ, શુળ, અણર્ણ, દાંત કે દાલનું કળતર, વીધિનો ઉંઘ વીજેરે અનેક દર્દો ઉપર પૃથ્વીનું અમૃત છે.

શ્રીમતો આ દવા ધર્માદ્યા આપવા માટે હરહમેશ મોટા જરૂરીમાં મંગાવી રાખે છે.

મુસાફરીમાં તથા ધરમાં અમીકુપી ધર્ણીજ ઉપયોગી છે. તમારી અમુલ્ય છંદગીના રક્ષણું માટે તેમજ સ્નેહી મીત્રોમાં ઉપકાર કરવા એક શીશી જરૂર પાસે રાખો.

અમીકુપીની ઉત્તમતા માટે પ્રદર્શનોમાંથી સર્વીઝીકરણને મેહલ મળેલ છે.

કીંમત શીશી રૂનો રૂ. ૧૩.

ત્રણું શીશીના રૂ. ૪, પોસ્ટેજ અલગ.

સાલ એજન્ટ:-

સી. સી. ગુપ્તા એન્ડ કંપની,
સુ. પો. નડીઆદ (ગુજરાત).

બ્રહ્મા દવાવાળાઓ કેચે છે

મારુતરનું અમૃત બિંહુ

નું ડેટલોગ મફત. લખો:- અમૃતભિંહુ એફિસ,
સુ. પો. નડીઆદ (ગુજરાત)

રોષ વોય મફત

દુનિયાશક મલમ (દાદરની દવા)

દાદર, ખરજવું, ખસ, ગુમડા ઉપર આ મલમ આજ
૧૫ વર્ષથી અક્સર માલમ પડયું છે. એકવારના લગાડ-
વાથી જ ગમે તેવી હઠીલી દાદર હોય, ચોક્કસ ફાયદે થાય
છે, બલતરા થતી નથી, ખરાખ વાસ પણ આવતી નથી.
માટે અવસ્થ વાપરી ખાત્રી કરી લેવી. કો. ઉધીના આના ૪.
૧૨. ઉધી લેનારને ટાઈમ પીસ, ૨૪ લેનારને રાસ્કોપ
ઘડીચાલ, ૩૬ લેનારને રીસ્ટ વોય છનામ.

તાજાં સરીઝોકેટ વાંચી ખાતરી કરો.

૧. સુ. કારોલીના ભર્જયથી ખીસ્તી ઉપદેશાક લાલજ ગોપા-
લભાઈ તા. ૧૩-૭-૨૮ના પત્રમાં લખે છે કે તમારી દવા
ધણી જ સારી છે. મેં છવખત મંગાની. તેમજ મારી પાસેથી
દવા લેનારને સરનામું આપ્યું છે. તેઓ પણ મંગાવતા હશે.
કોણ કોઈ કારોનેશન કું. એતવાડી, સુંબદ્ધ ૪.

જાડો, ઉલદી, મરડો,
અણાર્ણ, પેટમાં પવનનું
ધુંચાલું, સંગ્રહણીડાલેરા
ચુંક, શુળ, લાથપગના
તોડ, સંધીવા, માથાનો
ફાંખાવા, દાદનું કળતર,
વિંછિનો જેરી ડંખ વગેરે
અનેક હરદોમાં તત્કાળ
કુાયદો કરનારી અક-
સીર દવા. કીમત રૂ. ૧।

ન્યારે તમો માંદળને ભીછાનેથી
ઉડો ત્યારે વીરીયલ દવા જ વાપરને

VIRIAL

વીરીયલ દવાથી તમારાં નખળાં અને લોહી
વગરના અવયવો મજબુત થાય છે અને
શરીરમાં નવું ધળ ઉત્પન્ન થાય છે.

વીરીયલ

પાંકુરોગ, દમ, ક્ષમા, ઉધરસ, મંદાસિ, સાંધાને, દુઃખાનો, થોડું
ચાલી હાંશી જવું, આંખે અધારા જેવું જણાવું, મગજની
કમનેરી, અઝીવી, અપચો, કબજુલ્યાત. વીરે દર્દીનો જરૂરી
નાશ થાય છે. અને શરીર તંહુરસ્ત અને મજબુત
ખને છે તેની આડ દીવસમાં ખાત્રી થાય છે.

વીરીયલની મોટી બાટલીથી સંતોષકારક આરામ થાય છે.

મોટી બાટલી રૂ. ૫) નાની રૂ. ૨)

એક વખત ખાત્રી કરવાથી તમોને તેના
કીમતી શુષ્ણો સમજાઈ જશો.
(દવા વેચનાર પાસે મળે છે.)

વીરીયલ એજ-સી

પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબઈ.

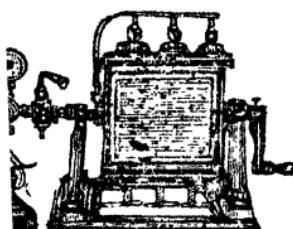
ફુથેઠો ન થાય તો પિસા પાણી

ખરજવાની દવાઃ ગમે તેવું નવું, જુનું, લીલું, સુકું એપી
પરજનું જરૂરી નાખું થાય છે. કી. શ. ૧)

હરસનો મલમઃ લોહીવાળા કે સુકા હરસને સાત જ દીવસમાં
નાખું કરે છે. કી. શ. ૧). અનેક રોગની દવાઓની વીગત માટે
મુચ્યીપત્ર મફત. અંદ્રપ્રકાશ પેટેલ ફાર્મસી

ડૉ. ભવાનીમંડી (D) પોસ્ટ ભવાનીગંજ

સોડાવોટરની એક બાટ્લી એક પાઇમાં

અમારાં પ્રખ્યાત “મોટર આઈ”
સોડાવોટરના મર્યાદોથી અની શકે
છે. આપું કારખાનું દરેક સામાન
સહીત રા. ૧૨૫)માં અની શકે
છે. દરેક પીલુા તકલીફ નગર
બનાવી શકાય છે. બીલકુલ કડાકુટ
ફી. નાનું બચ્ચું પણ કામ સમજ શકે તેમ છે. મોટર માર્કી
ગારી લેનો. રખો કેસાતા. વધુ વીગત માટે લખોઃ—

શીવલાલ છગનલાલની કું.

સોડાવોટરના દરેક સામાનના વેપારી

મનસુર ભીટીંગ, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ—મુંબાઈ ૨

“શશૂસાંત્વન ચૂંઝું” (૪૫ જાતની વનસ્પતિનું અનેલું)
ગું શીલાં દ્રોષી પીલાદ તવાદ ગંગેલ બચ્ચાંને રોગમુક્ત કરે
પુષ્ટ વધનાં માણુસોના જાડા, મરડા, અપચો, ઊર્ધુન્યર
દિ મટાડે છે. દેશસેવાથે કિમ્ભત નામની જ રાખી છે. વાપ-
ની રીત તથા વીગત ડાખ્લી સાથે જ છે. રાં તોલાની ડાખ્લીનો
૦॥ ૧૦ ડાખ્લી મંગાવનારને એક ડાખ્લી મફત. પોસ્ટેજ જુદું.

સરખાદ ઘીમચંદ બોનેથર પ્લોટ પોરથંડર (કાડીયાવાડ)

આ સુંદર ફેન્સી
બોક્સમાં મૂકેલા
નીચલા ૧૫૦ પુસ્તકો આપ
ડા. ૧૫૦ માં (પોસ્ટેજ વધુ)

- (૧) ખાવલા ખુન કેસ.
- (૨) હારવે નરીમાન બહનકી
કેસ. (૩) નૃત્યના છક્કા પણ.
- (૪) અભિભાવકા ડો. બારટન કેસ.
- (૫) હેપ્ટી રતિ શાખા. (૬) ખડક

ખડકાદે કરેલ હીરાલાલ અભિભાવક ખુન કેસ.
અને રાજકુમારી કેસ. (૭) કન્સ ડેન્બિસ્ટન કેસ. (૮) ડા.
૧૫ લાઘના બેકની કષણી (૯) વિલાયતના વિલાસની સાચી
વાતો. (૧૦) કુર્મા અભિભાવકી હૃદાધ્યાત. (૧૧) પોલ કેસ.
(૧૨) કુચ બિહુનાં મિન્સ સામે છુટા છેઠાનો મુક્કે માં. (૧૩)
ગંગાસ્વામી સુલાચના બહેન ટેલીફોન સત્તામણી કેસ. (૧૪) ડેન્સર
ભીસ મોડ એલન પદ નફી કેસ. (૧૫) આનદાની અંપર.

પણ અમારા આગલા બોક્સમાં મૂકેલા ૧૫૦ પુસ્તકો. ૧૦૦માં અનીઠી ચૂકેલા
માહુકાને નીચલા પાચ નવા પુસ્તકો આપ ડા. ૧૫૦ પોસ્ટેજ વધુથી મળશે.
(૧) ચર્માવલા ડો. બારટન કેસ. (૨) ગંગારવડપ સુલોચના બહેન
ટેલીફોન સત્તામણી કેસ. (૩) હારવે નરીમાન બહનકી કેસ. (૪) ખડક ખડકાદે
કરેલ હીરાલાલ અભિભાવક ખુન કેસ અને પોણી રાજકુમારી મયાદેની કેસ.
(૫) ડેન્સર ભીસ મોડ એલન બહનકી કેસ.

હીંદ ખડકાના બાહુકેને ૧૫૦ પુસ્તકો બોક્સમાં મૂકી રજરટર પોસ્ટેજ
સાથે શીલીગ ૨૫)માં. અને ઉપસા નવા પાચ પુસ્તકો શીલીગ ૧૦)માં.

પુસ્તકો મળવાનું એકાલું - સત્ય પ્રકાશાક કાર્યાલય.

૪૧૭. સી. પી. ૨૬ રોડ, મુખ્યાંગ, ન. ૪૦.

■ અમદાવાદમાં રોહ મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુંદેને ત્યાંથી મળશે.

ધાર્મિક પુસ્તકો

શ્રી. ગારદ્વારા સરકારની લાયખેરી માટે મંજુર થયેલું
“આર્થ સ કાર” ગર્ભધાનાદિ અન્યેષ્ટી પર્યાન્તના બોડ્યા

સંસ્કારના યુજારાતી લાયાંતર સભિત : રૂ. ૨-૮-૦
ગર્ભધાના વિવાહ પર્યાન્ત પ્રયોગ : રૂ. ૧-૦-૦

ગ્રાનિલ્યુક કમ (ચરીક) રૂ. ૦-૪-૦

પોર્ટએજ યુદ્ધ. માદા શાહેરામાં યુક્સેલસને લાંથી મળશે.
શુક્લ નેટ્વર્ક્સ પ્રેમશાંકર : રાંદેર (ડી. સુરત)

વાંચા ! નીતિ-દર્શણ. વાંચા !!

પાંચમી આવૃત્તિ સુધારા વધારા સાથે બહાર પડેલ છે.

નીતિના પ્રત્યક્ષ દર્શણ સમું આ પુસ્તક સુખમાં સત્તાપ,
હુંમાં હિંદુસા આપી તમારા મનની મુંઝણેામાં તમારા એક
સાચા મિત્ર રહની ગરૂર રાચને. પાદુંધું સુંદર સોનેરી બાધાનીગ
છાં મૂલ્ય માય રૂ. ૨૫. શા ગેલા હીરાની હું.

નાઈઓલવાડી ભજગામ મુંઘળ નં. ૧૦

કાલીકાલી કાલીકાલી કાલીકાલી કાલીકાલી કાલીકાલી કાલીકાલી

પ્રેસાંન્સી પ્રોવીન્ટ એન્ટ જનરલ

ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ કું. લી.

હેડ એરિયાઃ—અમૃત બાદીગ ઐલાઈ એપેટ, ક્રાટ સુંખાઠ.

આજા હિંદુરતાનમાં સરકારે કર્ણલ કરેલા એકસ્યુઅરી
પાસે વલ્યુએશન કરાવી નહીંમાં કામ કરે છે એવું
સાધીત કરનાર આ એકજ પ્રોવીન્ટ વીમા
કંપની છે.

માર્યાદા ગ્રીમાયમ રૂ. ૨ રૂ. ૧ અને આઠ આનામાં
જાહીનો વામો—

બાળંકાંના તથા સ્વી-પુરુષ દરેકનો વામો-દાકારી તપાસ
વગર લેવામાં આવે છે.

દરેક ગામમાં મહેનતુ અને પ્રમાણીક એજન્ટો ખાસ
ઉદાર સરતોથી નોંધએ છે. વધુ માટે લખો હેડ એરિયાને.

કાલીકાલી કાલીકાલી કાલીકાલી કાલીકાલી કાલીકાલી

“ જ્યાં દર સવારે નવીન ડીજાઇન બહાર પડે છે ”

“ તે શાની ? ”

સોના, ચાંદી અને ઝેરાતના ફેન્સ્ટ્રી

અને મનને આકૃષ્ણ કરે તેવા

દાંગિનાઓની

પણ તે ક્યાં ?

ગોમાવનદ્વાસ લીમજ જુયેરી

ના

ભાવ્ય શોરૂમાં

ઠે:-શોખ મેમન સ્ટ્રીટ સુલળ જેઠા આરકીટ સામે

પાતાની ધીદીંગમાં

બહારગામના ઓર્ડર ઉપર પુરતું લક્ષ

આપવામાં આવે છે.

ટેલીફોન નં. ૨૭૭૪૧

મુંખ્ય ૨

હેડ એફીસ : રાજકોટ

ધાંચે : કેતપુર

સંગીત પ્રેમીઓ, સ્પોર્ટસના પ્રેમીઓ, ટાઇપરાઇટર વાપ-
રનારા તથા ઇન્ફિયરનો ઉપયોગ કરનારા ભાઈઓનો

ખુશાખ્ખર

અમારે ત્યાંથી એક ફેનો-
શાક પોર્ટબલ અથવા ભુંગ-
ળાવાળું બાર રેકર્ડિંગ
દીદુરથાની તેમજ ગુજરાતી
સંહિત રૂ. ૬૫-૦-૦ પાંસડ
રૂપીઓમાં આપવામાં આવ
છે. સ્પોર્ટસનો હરેક જાતનો

દ્વારીશ તેમજ હેશી સામાન ઝીક્ષાયત ભાવે ભળશે. અને એઓસ્સ પ્રમાણે સામાન તરત જ મોકલાવવામાં આવશે.

રેમીગન કંપનીના રેમ્બલીક ટાઇપરાઇટર રૂ. ૮૦ એંસી
રૂપીઓમાં આપશું.

તમામ જાતનો ઇન્ફિયર એઓસ્સ પ્રમાણે અહુ જ ઝીક્ષાયત
ભાવે ભળશે. ઇન્ફિયર જોવા માટે અમારી દુકાન ત્યાર છે.

દ્વે ન્યાસની કું,

એથોરાઇઝડ આમોઝેન ડીલર્સ, અને ન્યુસ એજન્ટ્સ

હરિકાઈમાં પણ સરને, સારી જાતનો માલ રસ્ટન તથા
બીજા મેકદનાં એન્જિન, ધંટી, પમ્પ, રહેંટ
તથા રેલવે પ. વ. ડી. અન્નંગ તથા બીજા કારખાનાને લગતો તથા
ટેલીફિન, ઇલેક્ટ્રીક સ્ટોર્સ, લુધીકેરીન તેલ, પટા, ગર્ડસ, પતરાં
છાર્ટર્સ પેઇન્ટ વગેરે એઈરથી સેલાઈ કરનાર, નવી તથા જુની
મશિનરી કમિશનથી લઈ આપનાર તથા વેચી આપનાર:-

અગનલાલ એ. ગેરીઓ, લાયઘેરી સામે : જુનાગઢ.

બીરારે તથા સી. પી. માટ

સુમસિદ્ધ અને સદ્ગ આગની તથા જંદગીની વીમા
કંપનીના મુખ્ય એજાર્ટઃ - પાપદાલ ભાઇચંદ શાહ
ઘનોસા (બીરાર)

દરેક જાતના વીમા સગવડભર્યા લાનમાં વાળાંથી પ્રીતી-
યમ લઈ ઉતારી આપીશું. સલાહ માટે મળવું અથવા લખવું.
ખુલ્લારગામ બોલાવવાથી અમારા પ્રતિનિધિયો ધેર બેઠાં આવશે.

સોના ચાંદીના તથા ઝવેરાતના

દરેક જાતના દાંગીનાની

જુની અને જાણીતી દુકાન

દરેક ડેમમાં વપરાતા દરેક જાતના દાંગીના દમેશ
તૈયાર રહે છે. તેમજ એઝાર્ટ મુજબ મનમાનતા બનાવી
આપવામાં આવે છે.

ખુલ્લારગામના એઝાર્ટ વખતસર વી. પી. થી
પુરા પાહવામાં આવશે.

ગોકલદાસ રહેચંદ દોશી

શરારે અનાર અનિન્યોક મોરણી

તત્ત્વરાનતું ચૂંથણું નહિ કરતાં આત્મવિકાસમાં માર્ગદર્શક
થઈ પડે તેમ, નવીન પ્રકાશ નાંખતું પુસ્તક

ગીતા-મર્મ

કેષક : શ્રી અંધ્રાધ્રાષ્પદ પુસ્તકી | મેળવવાતું ડેકાયું : |

અસવિન આધમ, પોંપીચેરી | સારાભાઈ ધરમચંદ,

મુખ્ય : આઠ આના પોર્ટાઇન અધગ | કાંડરભાઈ, નરીયાદ.

Blue Mountain Teas—Available in assorted grades at cheap rates. The only company having direct touch with all estates. Contractors and suppliers all over India, Burma & Foreign Ports. By purchasing Tea direct from us you are saving trouble. Be profitable. Write now for particulars: **Blue Mountain Tea Corporation : Mettupalaiyam (S. I.)**

અમારે ત્યાંથી દરેક જતના લાઈન-ઇનસ્યુલેટર્સ, પોલ્સ, ઓપરવાયર તેમજ વીજળીને લગતો તમામ જતનો સામાન કીઝાયતે મળશે.

એટો એન્ડ ઇલેક્ટ્રિક સ્ટોર્સ

(કાલખાદેવી) ભાંગવાડી, સુંબાઈ ૨.

નીતિ એજ અમારો સિક્કાંત છે : દ્રાઘથ એર્ડર આપી ખાતી કરો
ઉધરસ જેવા જીવલેણ દરદરી બચવા મારો
અમારા કારખાનાનું જતા દેખરેખ નીચે બનાવેલું
ચોખ્ખું તલનું તેલ વાપરો

લખો :—

શ્રી કૃષ્ણ એધલી ભીલ એન્ડ લનીંગ કું.
સાવર કુંડલા (કડિયાવાડ) B. S. Ry.

તા. ક.

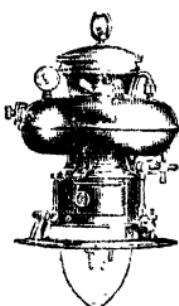
અમારા કારખાનાના તલના તેલમાં માંડવી અગર કાંધ જતના ખીણ તેલનો બેળ આવે છે તેમ સાખીત કરનારને રૂ. ૫૧૦ ધનામ આપવામાં આવશે.

મહુત-દમ અને ખાસ જેવા લયંકર રોગને જરૂરીથી
નાશ કરવાની સર્વોત્તમ દવા મંગાવો. નાણુ દિવસની મહત
મોકલીશું. તુરત જ લખો:— **ગણુપતરાવ ચ્યાર.** હેવરે.
એન્ડરેડ વડોદરા

લક્વો

શરીરના અધ્યા લાગેને થાય છે તેથી તે બાળુનો હૃથ અને
પગ રહી જાય છે. (જુદા થાય છે.) અને તે બાળુનું મેં વાંકું
થાય છે. તેથી ચ્યાખશું બોલાતું નથી વિગેરે.

હણરો ડ્રીફા ખરચ કરતાં પણ સારું થતું નથી. તેવા
લક્વાના રોગની વનસ્પતિની દવા ભારી પાસ છે. તે
દવાથી સેંકડો દ્વીંચા સારા થયા છે. સર્ટિફિકેટ મળેલાં છે.
છાટુભાઈ જ્વાલાબાઈ શાદપુર ચક્કા પાસે : અમદાવાદ.

આખાય હિન્દુસ્થાનમાં ભર્દસાપાત્ર મથક
અમારે લાથા દેણે જાતના જ્યાસ બતીએ
પેટોમેક્ષ, પોલાર રટાન્ડડ લેન્ઘ, તથા તેના
કાનસો, પ્રાઇમસના ચુલાએ, છલેકદીક પોકેટ
લેન્ઘ, એટરીઝ તથા ગ્લોઅ વગેરે મોટા
જથ્યામાં ધણા જ કિદ્યાયત લાવે મળેશે.
ભાવને માટે અમારું ચિત્રવાળું કેટલોગ મંગાવો:

એચ. ટી. શાહની કું.

આહમદ બિલિંગ, ગોલપીઠા, સુંખાઈ ૪

અન્ધા ચમત્કાર

રોસ્ટ બેટરી

નવી શેખ

(ધોડા જાપ : વોટરપ્રુફ-Eightfold)

સીલઅંધ ઉતરી જાય તો છ મહિના સુધી બદલી આપશું. તે શીવાય
પેકેટલેંપ, હેંડલેંપ, ટોર્ચ, મોનોસેલ બેટરી, બલ્બ, છલેકદીક સામાન,
પેટોમેક્ષ બતીએ, પ્રાઇમસો, રેડીયસ સ્ટાફ કાદ્યાયત લાવે મળેશે.

સોલ એન્ટસસ-નો. ટી. મોટીની કું.

નીકુલવાડી કાલાખાલેલી સુંખાઈ ૨.

આંધ્રાના શોભીનેને ખુશા ખખર

આંધ્રાની કલમો સામટા જથ્યામાં તૈયાર છે. સાલેભાઈની આંખડી, હાથુસ, પાયરી, મોટી પાયરી, મેંદીઓ, સાહેમો વગેરે હોઠ પણ જાત મંગાવે. ખુલાસા માટે પૂછો:-

શા. કદ્વાણણ રામણ : ઠેણેચી બાગમાં તાલાલા (ગીર-કાડીયાવાડ) વેરવળ થઈને

ઇલેક્ટ્રો લેટીંગ અને પેલીસ કરવાના મર્શાનો, કૃમીકલ વિગેરે મોટા જથ્યામાં મંગાવનારા તથા ઇલેક્ટ્રો લેટીંગ, ઓક્સિડાઇઝિંગ, સીલવર અને ગોલ્ડ લેટીંગ વિગેરેને લગતું દરેક કામકાજ સુંદર મનગમતું કરી આપનાર એકજ ફુકાન. એક વખત કામ આપી ખાની કરે. આનેજ લખોઃ-

આર્થિન ઇલેક્ટ્રો લેટીંગ વક્સ,

તાડ-તાડ, પીકટ રોડ, મુંખાંધ નં. ૨.

સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર

આ મંદિરની સ્થાપનાને સાત જ વર્ષ થયાં. છતાં તણે ગુજરાતની પહેલી પંક્તિની પ્રકાશનસંસ્થા નેટલી લોકપ્રિયતા મેળવી છે. સ્વીપુરુષો ને અલણો કે વિદ્વાનો તમામતું એ માનીતું છે:

સાહિત્યના પ્રકારો

(૧) લોક સાહિત્ય, ચારખી સાહિત્ય. (૨) અન્ય પ્રજાઓના સ્વાધીનતાના સંભાસ. (૩) દેશભક્તોના પ્રેરણૂત્તમક જીવન ચરિત્રો. (૪) કલા ને ભાવનાના ઉચ્ચ સંસ્કારો પાડનાર નાટકો, કથાઓ, નવદેશ ઇત્યાદિ

આ ચારે વિષયમાં અમારા મંદિર ચોતાની લેખનરૈલી, સામગ્રી અને દોહન કરવાની પહુંચિથી ગુર્જર સાહિત્યમાં અનેઓફી જ ભાત પાડી છે. સોરકી લોકસાહિત્યમાં એણે સૌરાષ્ટ્રની પ્રજાની ડંડ શક્તિઓ ઉકેલી છે, અન્ય દેશાની તવારીઓભાંથી નવયુગ પ્રગતા-વનાર પ્રેરણૂષો એંચી છે, દેશવીરોના ચરિત્રોમાંચાઢીય સર્વર્ધણો વિશ્વ ધર્તિદાસ સંધર્યો છે.

પુસ્તકોના રૂપરંગ.

ઉલ્લાં ત્રણ વર્ષોથી અમારાં પુસ્તકોએ એની સુધાડ છપાઈ,
એન્ટીક કાગળો, તસવીરો, શોભાચિત્રો ને ભાવપ્રેરક મુખપૃષ્ઠો વડે
પેતાના કલેવરમાં પણ અંતરંગ સંબંધિતા કેટલી જ બાબુ સુંદરતા
નીપણની છે. કોઈ પણ મુક્કેદ્વરની ફુકનમાં એન્દા પડી નથી છે.

લોક સાહિત્ય

સૌરાષ્ટ્રની રસધાર ભા. ૧થી ૫: કિંમત, ૧, ૧, ૧૩, ૧૩ ૧૩
સોરઠી બદારવટીઆ ભા. ૧ થી ૩: , ૦૦=, ૧, ૧૩
સોરઠી સંતો ભા. ૧: ૦૦=

દાદજીની વાતો ભા. ૧: ૦૦ ડાદીમાની વાતો ૦૦
રદીઆળી રાત ભા. ૧થી ૩: ૦૦= ૦૦૦ ૦૦=

વેણુના પુલ એ લાલરડા એ ઝડુ-ગીતો ૦૦= કંકાવટી ૦૦
ચુંદી ભા. ૧લો રણે ૦૦=, ૦૦=

સ્વાધીનતાના સંચામો

દંગેરીનો તારણદાર ૦૦ એશીઆનું કલંક ૦૦
અમર ભદ્રાજનો ૦૦

જીવન ચરિત્ર

ઝાંડાધારી ૦૦, રાષ્ટ્રનીર શિવરાજ ૦૦= દેશઅંધુ ૧, સત્યવીર
અંધુનંદ ૦૦ નરવાર લાલાજ ૦૦= *દરબારશ્રી ગોપાલદાસ ૦૦૦

નાટકો, કથાઓ, નવલો, ગીતો ધત્યાદિ

કરાજમુશુટ ૦૦ રાણો પ્રતાપ ૧, કુરાનીતી કથાઓ ૦૦=
*રાજરાણી ૦૦= *એ બાલ નાટકો ૦૦= બુઝોતો દીપક ભાગ
૧લો રણે ૦૦૦, ૦૦ *વાધસરોયની સુંભવણુ ૦૧ *તારે
ખાતર ૦૧ *મલાતમાળના પત્રો ૦૧ ભટકર કમીનો રીપોર્ટ
૦૧ જમસાહેખને ચરણે ૦૧

હણાણુ-*આવી નિશાનીવાળાં પુસ્તકો પુસ્તકાલયો માટે તથા
વિદ્યાર્થીઓને વહેંચવા માટે ૧૫ ટકા એંછે ભાવે.
એજન્સી-રાખનારાઓને અથવા રૂ. ૫૦ ઉપરનાં પુસ્તકો
મંગાવનારને ૧૫ ટકા વળતર.

વિશેષ માટે વણો:-

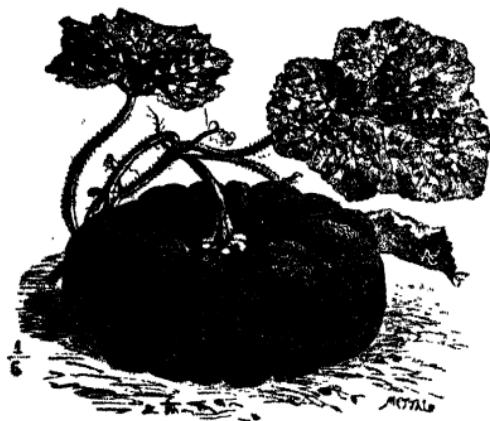
સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મહિર : રાણુપુર, (બી. એસ. રેલ્વે.)

કોણી-કુણેજની ખેતી

કરનારાયાને રૂ. ૧૦૦-ઇનામ
આપવાની ચોજના કરવામાં આવી છે

અમારી કંપનીમાંથી બી મંગાવી અમારા કહેતા અમાણું
તેની જેણી કરી તેની અડવા મણુની વજનની ગાંઠ અનાવી મોક્લાનારને રૂ. ૨૫ એવા ચાર ઇનામમાં રૂ. ૧૦૦ વહેંચવાના છે
અને તેચુલ્લા માટે તે ડાખીના ભીતો ભાવ રત્વના રૂ. ૧૨૫
અને ઓસના રૂ. ૧૧ રાખવામાં આવ્યો છે. બી મંગાવવાનારે
અમીનની ડાખીનાં બી મગાવવા.

કણ ઝાડના બગીચા બનાવવનારને માટે રૂ. ૧૦૦ ઇનામ

અદાર મહિના
પણી ઇણની નાળી-
ઝરી, બી વગરના
નામફળ, કાંઠા વગ
રના અનાનસ, બી
વગરની મોસંખી,
ઉપરના ઇણ ઝાડો
ખરીદી અથવા
નંબંણ અમારી
પાસેથી ખરીદા
દશે તે તેના કણ

કાસી કોળાં

તેતું સરીરિંદિટ અને દ્રોટા મોક્લાનારને રૂ. ૨૫૦ એવા ચાર ઇનામ
મળી રૂ. ૧૦૦ વહેંચવાના છે. માટે અમારા ગુજરાત-ડાહિયાવાડના
આંકડાએ ખાસ નોંધ લેવી. છેલ્લી સરતો અને ઇનામ ફૂકતા-
તા. ૧-૧૨-૧૬૨૬ સુધી માટે છે. અગ્રીયાતું સચીત્ર ફેટલોંગ
મંગાવો.

અમીન નરસેરી બદામવાડી સામે મુંબઈ-૪

અમારું માણવાન સાહિત્ય

સોરકી કાવ્યો અને ધર્તિહાસ કથાઓ :
મહાપુરુષોનાં ચરિત્રાઃ અન્ય પ્રજાઓનાં
સ્વાતં ચયુદ્ધા : સસ્કારી નારોકા :
કથાઓ : રાજસ્થાનોની સમસ્યાઓ :
પ્રેરણ્યા પાતું, રસ નીતરતું, સંસ્તું, સરલ
અને સર્વલોભ્ય સાહિત્ય

વધુ વિગત ભાર્તે અંદરનાં હંડવા પૂછો જુઓ

સોરકું સાહિત્ય મંહિર, રાણુપુર.

